

951.35
6 718 1
2.5

ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443

ปริญญานิพนธ์

ของ

วิโรจน์ หีบแก้ว

ห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๕-8 พ.ค. 2535

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

พุทธทศวรรษ 2529

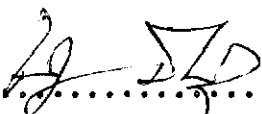
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178505

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต และคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปัญญานิพนธ์
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

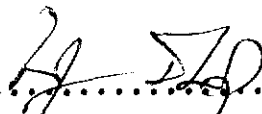
คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... ๖ พัน พ.พ.พ.พ.พ.พ. ประธาน

..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... ๖ พัน พ.พ.พ.พ.พ.พ. ประธาน

..... กรรมการ

..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้เนื่องจากผู้เขียนได้รับความช่วยเหลือ
และคำแนะนำจากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติชาย วัฒนานนท์ แห่งภาควิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร และผู้ช่วยศาสตราจารย์
ดร.ไพฑูรย์ มีกุล แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
มหาสารคาม เป็นอย่างยิ่ง ตลอดระยะเวลาที่ได้จัดทำปริญญานิพนธ์นี้ ผู้เขียน
จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอ กราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ แห่งภาควิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่ได้กรุณาอ่านและ
ตรวจแก้ไข ตลอดจนให้คำแนะนำในส่วนที่บกพร่องจนทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้
สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ พระอรียานุวัตร เขมจารี เจ้าอาวาสวัดมหาชัย
อ. เมือง จ.มหาสารคาม และผู้ช่วยศาสตราจารย์ คุณวรณยูพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อการทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบคุณอาจารย์ธีรชัย บุญมาธรรม แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์
วิทยาลัยครูมหาสารคาม ที่กรุณาให้ยืมหนังสือหายากประกอบการทำปริญญานิพนธ์
และให้กำลังใจแก่ผู้เขียนในการทำปริญญานิพนธ์ครั้งนี้

ท้ายที่สุดขอกราบขอบพระคุณแม่ที่ไถ่ส่งเสริมการศึกษาของผู้เขียนมาโดยตลอด
ที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งคือ ความห่วงใย และกำลังใจที่ผู้เขียนได้รับจากแม่ ขณะทำ
ปริญญานิพนธ์ตั้งแต่แรกเริ่มจนสำเร็จ ลุล่วง เป็นพระคุณอันล้นพ้นหาที่เปรียบมิได้

วิโรจน์ คุ้มแก้ว

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ	ก
1. ลักษณะทางภูมิศาสตร์และพื้นฐานทางประวัติศาสตร์	
1. ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง	1
2. ประวัติศาสตร์อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7 - 22	7
3. ประวัติความเป็นมาของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2261 - 2325	19
2. วัฒนธรรมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443	29
1. ความเชื่อ	31
1.1 ความเชื่อเดิมที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ	32
1.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการดำรงชีวิต	35
1.3 ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์	38
1.4 ความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา	40
2. ศาสนา	43
2.1 ลักษณะทั่วไปของพุทธศาสนาในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ	44
2.2 กิจกรรมทางพุทธศาสนา	45
2.3 สมณศักดิ์ของพระสงฆ์	46
2.4 ผลกระทบของธรรมเนียมปฏิบัติในกาย	47

3. ขนบธรรมเนียมประเพณี	48
3.1 ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	48
3.2 ประเพณีการทำบุญ	53
3.3 ประเพณีเกี่ยวกับการปกครองและการจัดระเบียบ สังคม	56
3.4 ประเพณีอื่น ๆ	60
3 โครงสร้างสังคม การเมือง การปกครองและเศรษฐกิจของหัวเมือง บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443	
1. โครงสร้างของสังคม	66
1.1 กลุ่มผู้ปกครอง	66
1.2 กลุ่มผู้อยู่ใต้อำนาจปกครอง	68
2. โครงสร้างของระบบการปกครอง	76
2.1 ตำแหน่งข้าราชการ	77
2.2 อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองกรมการ	80
2.3 การแต่งตั้งและการสืบทอดตำแหน่ง เจ้าเมืองกรมการ	82
3. โครงสร้างเศรษฐกิจ	89
3.1 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพของประชากร..	89
3.2 การประกอบอาชีพของราษฎร	95
3.3 ลักษณะเศรษฐกิจ	99

4 ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับรัฐบาล

ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443

1. ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างหัวเมืองกับ

รัฐบาล 103

2. ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกรมการกับรัฐบาล 105

2.1 การแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการ 105

2.2 การติดต่อราชการระหว่างหัวเมืองกับราชสำนัก ... 108

3. พันธะของหัวเมืองต่อรัฐบาล 110

3.1 การส่งส่วยบรรณาการ 110

3.2 การเกณฑ์กำลังคนเข้ากองทัพในราชการ

สงคราม 120

3.3 การเกณฑ์แรงงาน 122

3.4 ภาระหน้าที่อื่น ๆ 123

4. นโยบายการปกครองหัวเมืองของรัฐบาล 127

4.1 การควบคุมกำลังคนในหัวเมือง 127

4.2 ลักษณะนโยบายการปกครองหัวเมืองของรัฐบาล ... 133

5 การเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง

พ.ศ. 2443 - 2444

1. สาเหตุที่ทำให้รัฐบาลเปลี่ยนแปลงนโยบายการปกครอง

หัวเมือง 140

1.1 สาเหตุจากภายใน 140

1.2 สาเหตุจากภายนอก 146

2. แนวทางและความพยายามในการแก้ไขปัญหาของรัฐบาล 148

3. การดำเนินการปฏิรูปการปกครอง 149

บทที่	หน้า
4. การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม	154
5. การเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองการปกครอง	157
6. การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ	163
6 หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2475	
1. สภาพสังคม	175
1.1 ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณี	175
1.2 การศึกษาและศาสนา	176
2. สภาพการเมืองการปกครอง	179
2.1 การจัดปกครองแบบบริเวณระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2450	179
2.2 การจัดปกครองแบบจังหวัดระหว่าง พ.ศ. 2451 - 2454	180
2.3 มณฑลร้อยเอ็ดระหว่าง พ.ศ. 2455 - 2469....	182
3. สภาพเศรษฐกิจ	186
3.1 การจัดเก็บเงินค่าราชการและรัฐูปการ	186
3.2 โครงสร้างเศรษฐกิจ	187
3.3 การค้า	190
3.4 การเคลื่อนย้ายแรงงาน	192
7 บทสรุป	194
บรรณานุกรม	202
ภาคผนวก	219

ภาคผนวก ก.	รายนามเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ, ร้อยเอ็ด, มหาสารคาม	220
ภาคผนวก ข.	สายสกุลวงศ์ของอาจารย์แก้วผู้สร้างเมืองทุ่ง	223
ภาคผนวก ค.	แบบแผนและระบบการปกครองของอาณาจักร กรุงศรีสัตนาคนหุต ล้านช้างเวียงจันทน์	224
	โครงสร้างตำแหน่งข้าราชการตามแบบแผนการ ปกครองของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนการปฏิรูปการปกครอง	226
ภาคผนวก ง.	ตำแหน่งข้าราชการบริเวณ, จังหวัดและมณฑลร้อยเอ็ด ระหว่าง พ.ศ. 2449 - 2469 (เฉพาะเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิและมหาสารคาม)	228

บัญชีการวาง

การวาง

หน้า

1. แสดงประเภทส่วยที่หัวเมืองส่งเข้าไปยังราชสำนัก 113

1. : โครงสร้างตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง
(ก่อนการปฏิรูปการปกครอง) 79
2. : การเลื่อนตำแหน่งของข้าราชการในระบบราชการของหัวเมือง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูปการปกครอง 88
3. : แสดงระบบการปกครองควบคุมของรัฐบาลต่อหัวเมืองใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ก่อนการปฏิรูปการปกครอง) ..132

ตอนที่	บัญชีแผนที่	หน้า
1.	: แสดงลักษณะภูมิประเทศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	6
2.	: แสดงการตั้งชุมชนของชาวลาวกลุ่มจาร์ยแก้วในที่ราบสูง โคราช	26

บทนำ

ดินแดนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางอันได้แก่ อาณาเขตจังหวัดร้อยเอ็ด และมหาสารคามรวมกัน¹ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทยนั้นเป็นบริเวณที่มีการตั้งชุมชนมาแล้วตั้งแต่อดีต เราทราบจากหลักฐานทางโบราณคดีว่าระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณที่ค่อนข้างหนาแน่น เช่น เป็นที่ตั้งของเมืองเชียงเหียน

¹ แม่น้ำชีเป็นสาขาของแม่น้ำมูล ต้นน้ำเกิดจากทิวเขาพระยาผ่องทางชายเขตกั้นตะวันตกเฉียงเหนือของจังหวัดชัยภูมิ ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร และบรรจบแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ ดินแดนบริเวณที่ราบลุ่มน้ำชีมีลักษณะเด่นแบ่งเป็น 3 ตอน คือ ลุ่มน้ำชีตอนบนเป็นที่ราบสูงและภูเขาอยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ และขอนแก่น ลุ่มน้ำชีตอนกลางเป็นที่ราบลุ่มอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม และร้อยเอ็ด และลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มอยู่ในเขตจังหวัดยโสธรและอุบลราชธานี (อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ภูมิศาสตร์อีสาน หน้า 7 - 8 และ Charles F. Keyes. "In Search of Land : Village Formation in the Central Chi River Valley, Northeastern Thailand," in Contributions to Asian Study, V.IX.)

คันธารวิสัย นครจำปาศรี สาเกต หงส์ ทองและสีแก้ว เป็นต้น¹ ต่อมาใน พุทธศตวรรษที่ 23 ชาวลาวจากนครจำปาศักดิ์ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ในบริเวณนี้และคงอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงมี ประชากรหนาแน่นที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทยตั้งแต่ครั้งอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน²

พื้นฐานและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชี ตอนกลาง แตกต่างจากเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยกัน กล่าวคือ จารย์แก้ว³ ได้รับมอบหมายจากนครจำปาศักดิ์ให้เข้ามาตั้งเมืองทุ่ง⁴ และปกครอง

¹ศรีศักดิ์ วัลลีโกม "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16" ใน นิคม จารุมณี และประทีป ชุมพล (บรรณาธิการ) ประวัติศาสตร์และโบราณคดี ภาคอีสาน หน้า 48 และจารุบุตร เรื่องสุวรรณ ของดีอีสาน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมบุรณ์ ทวีวัฒน์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 4 ธันวาคม 2519 หน้า 62 เมืองเชียงเหียน ปัจจุบันคือ บ้านเชียงเหียน อำเภอมือ จังหวัดมหาสารคาม เมืองคันธารวิสัย ปัจจุบันคือ บ้านคันทะ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เมืองนครจำปาศรี ปัจจุบันอยู่ในเขต อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เมืองสาเกต เมืองทอง และเมืองสีแก้ว ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอมือ จังหวัดร้อยเอ็ด เมืองหงส์ ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอ จตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด

² Charles F. Keyes. "In Search of Land" p. 1

³อาจารย์ คือ คำที่ชาวอีสานใช้เรียกผู้เฒ่าเฒ่าที่บวชถึงชั้นพระครูมาแล้ว

⁴เมืองทุ่ง คือ เมืองที่ก่อตั้งขึ้นโดยชาวลาวจากนครจำปาศักดิ์เป็นครั้งแรก ต่อมาชาวลาวได้อพยพจากเมืองทุ่งไปตั้งเมืองสุวรรณภูมิและร้อยเอ็ด ปัจจุบันเป็น หมู่บ้านหนึ่งในเขตอำเภอสวรรภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

พื้นที่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลางโดยตรงเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 23¹ ส่วนเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดขึ้นจากการที่ผู้นำในกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เกิดความขัดแย้งกันทางการเมืองแล้วพาผู้คนอพยพเข้ามาตั้งเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น เมืองอุบลราชธานี บิโสร และกาฬสินธุ์ เป็นต้น ในเวลาต่อมาเมืองทุ่งไต้ตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ ในสมัยท้าวผิดเป็นเจ้าเมืองซึ่งตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรแห่งกรุงศรีอยุธยา แต่เมืองทุ่งไต้ยังคงความเป็นอิสระอยู่ไม่ไค้นาน เนื่องจากภายหลังท้าวผิดถึงแก่กรรมได้เกิดปัญหาการแย่งชิงอำนาจและการเป็นเจ้าเมืองระหว่างท้าวหนผู้เป็นน้องกับท้าวเชียง และท้าวสูนผู้เป็นบุตรของท้าวผิด ต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์ได้ทรงพยายามรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นภายหลังการประกาศอิสรภาพ และทรงดำเนินนโยบายขยายอำนาจทางการเมืองออกมายังบริเวณที่ราบสูงโคราช อาณาจักรเวียงจันทน์ และอาณาจักรจำปาศักดิ์ เพื่อเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของกรุงธนบุรีให้เข้มแข็งขึ้น รัฐบาลไค้ยื่นมือเข้ามาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทระหว่างท้าวหนกับท้าวเชียงและท้าวสูน โดยจัดการให้ท้าวหนอพยพไพร่พลออกจากเมืองทุ่งไต้ตั้งเมืองร้อยเอ็ด และให้ท้าวเชียง ท้าวสูนอพยพไปตั้งเมืองสุวรรณภูมิขึ้น ทั้งเมืองร้อยเอ็ดและสุวรรณภูมิจึงต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงธนบุรี รัฐบาลไค้จัดให้หัวเมืองทั้งสองขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรีโดยตรง และมีฐานะเทียบเท่าหัวเมืองประเทศราช คือ รัฐบาลไค้ไม่ได้อุปการหัวเมืองทั้งสองอย่างใกล้ชิดเป็นแต่เพียงแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการให้ปกครองบ้านเมืองกันเอง และการส่งส่วยบรรณาการของหัวเมืองในลักษณะของ "ของถวาย" ต่อรัฐบาลเพื่อเป็นเครื่องแสดงว่าหัวเมืองทั้งสอง คือ เมืองสุวรรณภูมิและร้อยเอ็ดยอมรับอำนาจของรัฐบาล ปรากฏว่าหัวเมืองสุวรรณภูมิและร้อยเอ็ด หรือหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความสัมพันธ์เป็นอันดี และจงรักภักดีต่อรัฐบาล เช่น เมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ขึ้นในสมัย

¹ พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด), พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 38

รัชกาลที่ 3 พระยาขัติยวงษา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดได้จัดให้อุปฮาด (พ) คุมไพร่พลประมาณ 1000 คน เข้าช่วยกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดี¹ปราบกบฏ เจ้าอนุวงศ์ ถือเป็นความดีความชอบของอุปฮาด (พ) จึงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระรัตนวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิในเวลาต่อมา² ส่วนหัวเมืองอีสานบริเวณอื่น ๆ มักจะเอาใจออกห่างหรือปฏิบัติรักษาคณานุบาลกลางที่กรุงเทพฯ เมื่อมีโอกาสหรือไม่พอใจในนโยบายการปกครองของส่วนกลางที่ลิดรอนผลประโยชน์ของตน เช่น กราวเกิด กบฏเจ้าอนุวงศ์ เมืองสกลนคร และนครพนมก็เข้าร่วมมือกับกบฏ³ หรือภายหลัง การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดกบฏผู้มีบุญในบริเวณเมืองอุบลราชธานี เขมราฐ ชัยบุรี ศรีสะเกษ สุรินทร์ เขมราฐ อำนาจเจริญ ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ ของมณฑลอีสาน⁴ แต่ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกลับไม่ค่อยมีการก่อกบฏรุนแรง นอกจาก จะมีพวกกบฏผู้มีบุญอยู่บ้างในเขตเมืองเสลภูมิ และสุวรรณภูมิ ซึ่งจะมีแค่ชาวบ้านที่หลงเชื่อ คำโฆษณาของพวกผู้มีบุญเท่านั้นที่เข้าร่วมก่อกบฏ แตกต่างจากเมืองชัยบุรีที่ผู้นำกบฏเป็น ระดับผู้นำของเมือง คือ ท้าวบุญจันทร์น้องชายของเจ้าเมืองชัยบุรี⁵ การที่ดินแดนบริเวณ

¹เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนีย์, ต้นสกุล สิงหเสนีย์) เป็นแม่ทัพไทยที่ยกกองทัพออกไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา

²พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 44 - 45

³เติม วิลาศย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 หน้า 304

⁴ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 - 2453) หน้า 98

⁵ก. หน้า 106

ลุ่มน้ำชีตอนกลางอยู่ท่ามกลางหัวเมืองซึ่งมักกระเถิบกระเถียงต่อกรุงเทพฯ โดยที่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความสัมพันธ์ในเชิงสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ นับเป็นเหตุการณ์ที่น่าจะมีความสำคัญทางการเมืองภายในของไทย และเป็นปัญหาที่น่าสนใจศึกษาว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น และกินแดนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความสำคัญต่อการปกครองหัวเมืองอีสานอย่างไร

งานทางวิชาการที่ศึกษาครอบคลุมถึงกินแดนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีอยู่หลายฉบับด้วยกัน เช่น Charles F. Keyes, "In Search of Land : Village Formation in the Central Chi River Valley, Northeastern Thailand," in Contributions to Asian Studies. v. IX และ "Ban Nong Tun : A Central Isan Village," (manuscript). และ
 เทียม วิชาญพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน 2 เล่ม เนื่องจากงานของ Charles F. Keyes เป็นงานที่ศึกษาทางมานุษยวิทยา ส่วนงานของ เทียม วิชาญพจนกิจ เป็นการศึกษาเพียงผิวเผินไม่ได้ศึกษาโดยละเอียดเกี่ยวกับบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เป็นผลให้เราต้องหาคว้าคอมเมนต์ปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นไม่ได้ ความรู้ด้านประวัติศาสตร์บริเวณนี้จึงยังคงมีคณอยู่ จึงเป็นแรงบันดาลใจให้เขียนศึกษาประวัติศาสตร์บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางซึ่งยังไม่มีผู้ใดศึกษาไว้โดยตรงเพื่อหาคว้าคอมเมนต์ให้แก่วิปัญหาดังกล่าว ผลของการศึกษาจะช่วยให้มีความสมบูรณ์ให้แก่ความรู้ด้านประวัติศาสตร์อีสาน และประวัติศาสตร์ไทยโดยรวม ที่ยังคงบกพร่องอยู่

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
2. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะทางสังคมของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
3. เพื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง

กับกรุงเทพฯ

4. เพื่อศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และผลจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมภายหลังได้รับการปกครองของรัฐบาลที่กรุงเทพฯ โดยตรง

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
2. ทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับลักษณะทางสังคมของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
3. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับกรุงเทพฯ
4. ทำให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้หลังจากได้รับการปกครองโดยตรงจากรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ
5. ทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้จะศึกษา

1. ประวัติความเป็นมาของดินแดนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ตั้งแต่ พ.ศ. 2261 - 2325
2. ลักษณะทางสังคมด้านความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรมนิยมประเพณี การปกครองและเศรษฐกิจ ของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง คือ เมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด มหาสารคามและเมืองบัวขาว ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443
3. ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443

4. ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยอีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444 และสภาพสังคมไทยอีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2444 - 2475

สมมติฐานในการศึกษาครั้งนี้ว่า

1. แบบแผนทางสังคมและการเมืองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นลักษณะสังคมและการเมืองตามแบบแผนของลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
2. พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางต่างจากหัวเมืองอีสานอื่น ๆ ทำให้ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับกรุงเทพฯ แตกต่างจากลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองอีสานอื่น ๆ กับกรุงเทพฯ
3. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444 เป็นผลกระทบทางอ้อมจากการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5

วิธีการดำเนินการในการศึกษาครั้งนี้ว่า

การศึกษานี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ศึกษาจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) จากหอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ วรรณกรรมที่ปรากฏอยู่ในบริเวณเมืองแถบลุ่มน้ำชีตอนกลาง และใช้เอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งข้อมูล

1. หอสมุดแห่งชาติและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดของวัดในท้องถิ่น

3. หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, มหาสารคาม
สถาบันวิทยบริการ ฟูาองกรณมหาวิทยาลัย และหอสมุดมหาวิทยาลัยอื่น ๆ

4. หอสมุดสยามสมาคม

เอกสารที่ใช้ประกอบการศึกษา

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources) แบ่งเป็น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้อัดพิมพ์ เช่น

- จกหมายเหตุรำลึกที่ 1 - 4
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวง

มหาดไทย

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น

- เรื่องทรงตั้งเจ้าประเทศราชกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
ของคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี
- ประชุมกฎหมายประจำศก ของ เสถียร ลายลักษณ์

และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม

2. วรรณกรรมท้องถิ่น เช่น

- มวลัยเลียบโลก
- พื้นเมือง
- ธรรมกาสอนโลก
- อกสืบสองคองสืบสี่
- พระยาคำทองสอนไพร
- ภาพปู่สอนหลาน ภาพหลานสอนปู่
- ลีริจันโหวทคำสอน
- เลี้ยวสาวก
- ชนละสันตะยอกคำสอน

3. เอกสารอ้างอิง (Secondary Sources) แบ่งเป็น

3.1 หนังสือและวิทยานิพนธ์ เช่น

- เติม วิชาภัยพนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน 2 เล่ม
- จิตร ภูมิศักดิ์ ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะของชนชาติ
- ไพฑูรย์ มิ่งสุโข การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน สมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพลวงสรพลทิธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 - 2453)

- Paitoon Miltusol Social and Cultural History of Northeastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the Huamuang Khamen Padong (Surin Sangkha and Khukhan).

3.2 วารสารต่าง ๆ เช่น

- วารสารธรรมศาสตร์
- วารสารสังคมศาสตร์

ลักษณะทางภูมิศาสตร์และพื้นฐานทางประวัติศาสตร์

การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์บริเวณใดบริเวณหนึ่ง สิ่งที่จะละเอียดเสียมิได้คือ การศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ของบริเวณนั้น เพราะสภาพภูมิศาสตร์เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ซึ่งจะมีส่วนกำหนดลักษณะกิจกรรมทางสังคม การเมือง การปกครองและเศรษฐกิจของผู้คนในบริเวณนั้น ดังนั้นก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงควรกล่าวถึงสภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์ของภาคนี้ก่อน

1. ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนกลาง

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทย หมายถึง ดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือหรือทิศอีสานของประเทศ เป็นภาคที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ครอบคลุมเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 170,226 ตารางกิโลเมตร¹ หรือประมาณ 1 ใน 3 ของเนื้อที่ทั้งหมดของประเทศ (เนื้อที่ทั้งหมดของประเทศประมาณ 514,000 ตารางกิโลเมตร) เป็นที่ตั้งของจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ อุบลราชธานี ยโสธร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ เลย อุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม และมุกดาหาร ลักษณะทางกายภาพของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะยกสูงขึ้นทางทิศตะวันตกและทางด้านที่ใต้ของภาค เพราะทางด้านทิศตะวันตกมีแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาหงษ์เขาเทียนกั้นระหว่างภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทางด้านที่ใต้ของภาคมีเทือกเขาสันกำแพงและพนมดงรักเป็น

¹ รณสิทธิ์ แสงสุภาว "ภูมิศาสตร์อีสาน" ใน นิคม จารุมณี และประทีป ชุมพล บรรณาธิการ ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน หน้า 3

พรมแดนธรรมชาติระหว่างประเทศกับพรมแดนภายในโดยกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของไทย พื้นที่ที่ยกตัวสูงขึ้นทางทิศตะวันตกและทางด้านทิศใต้ของภาคจะค่อย ๆ
ลาดเอียงลงสู่ตอนกลางของภาคจนกลายเป็นที่ราบ ที่ราบนี้จะค่อย ๆ ลาดต่ำลงไป
ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้แถบแม่น้ำโขง สำหรับทางตอนเหนือของภาคมีลักษณะเป็น
เทือกเขาเล็ก ๆ อยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิและเลย ส่วนบริเวณตอนกลางของภาค
ค่อนข้างไปทางเหนือมีทิวเขาเตี้ย ๆ คือเทือกเขาภูพานเป็นรูปพระจันทร์เสี้ยวจาก
บริเวณใกล้ปากแม่น้ำมูลทางใต้ขึ้นไปทางเหนือโค้งไปบรรจบกับบริเวณที่สูงแถบ
ภูกระดึง เขตจังหวัดเลย ระดับความสูงของสันเขาเหล่านี้โดยเฉลี่ยไม่เกิน 200 เมตร
หรือ 500 - 600 ฟุต โดยทางทิศตะวันตกกับทางทิศตะวันออกมีความสูงต่างกัน
ตั้งแต่ 120 - 185 เมตร¹ ฉะนั้นภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงมีชื่อเรียกอีกอย่าง
หนึ่งว่า "ที่ราบสูงโคราช"

ลักษณะของพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะเป็นแอ่ง (Basin)
อยู่ 2 บริเวณ กล่าวคือพื้นที่ทางตอนเหนือของเทือกเขาภูพานเรียกว่า "แอ่งสกลนคร"
ไต่แก่ บริเวณจังหวัดสกลนคร นครพนม มุกดาหารและหนองคาย และพื้นที่ทางตอนใต้
ของเทือกเขาภูพานเรียกว่า "แอ่งโคราช"² ไต่แก่ บริเวณจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม
ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ นครราชสีมา บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ และสุรินทร์
บริเวณแอ่งสกลนครมีแม่น้ำสายสั้น ๆ ซึ่งต้นแม่น้ำเกิดจากเทือกเขาภูพาน แล้วไหล
ไปตกแม่น้ำโขงทางทิศตะวันออก ที่สำคัญไต่แก่ แม่น้ำสงคราม และลำน้ำพุง นอกจากนี้
ยังมีหนองน้ำขนาดใหญ่ เช่น หนองหาน จังหวัดสกลนคร หนองหาน อำเภอกุมภวาปี
และหนองประจักษ์ จังหวัดอุดรธานี หนองญาติ จังหวัดนครพนม ส่วนบริเวณแอ่งโคราช
มีแม่น้ำสำคัญ 2 สายไหลผ่าน ไต่แก่ แม่น้ำมูล และแม่น้ำชี ซึ่งมีสาขาที่สำคัญ เช่น

¹ สวาท เสนาณรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 26

² อภิสักดิ์ โสอินทร์ ภูมิศาสตร์อีสาน หน้า 4

ลำนํ้าพอง ลำนํ้าขาว เป็นต้น คันแม่น้ำมูลเกิดจากเทือกเขาทางภูเขาเป็นบริเวณ
อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ไหลผ่านจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์
ศรีสะเกษ บุรีรัมย์และอุบลราชธานี แล้วตกแม่น้ำโขงทางทิศตะวันออก สำหรับ
แม่น้ำชีนั้นเกิดจากเทือกเขาพระยาผ่องโพนในบริเวณจังหวัดชัยภูมิ¹ ไหลผ่านจังหวัด
ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร และบรรจบแม่น้ำมูลในเขตจังหวัด
อุบลราชธานี นอกจากนั้นบริเวณแอ่งโคราชยังมีทุ่งกว้างใหญ่มีลักษณะเป็นแอ่ง 2 แห่ง
ได้แก่ ทุ่งกุลาร้องไห้ และทุ่งสัมฤทธิ์ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์
บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ มหาสารคามและร้อยเอ็ด โครงสร้างของดินในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือเป็นดินทราย และมีลักษณะเป็นดินทรายร่วนน้ำซึมผ่านไ้รวดเร็วไม่เก็บน้ำ
เพราะโครงสร้างของดินส่วนใหญ่ประกอบด้วยหินชั้นประเภทหินทรายเป็นหินพื้นฐาน
รองรับอยู่

สำหรับบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางซึ่งครอบคลุมบริเวณจังหวัดมหาสารคามและ
ร้อยเอ็ด ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนลูกคลื่น (Rolling Plain)² หรือ
ที่ชาวบ้านเรียกว่า "มอ"³ นั้นเอง ทั้งนี้สังเกตได้จากเส้นทางจากอำเภอบ้านไผ่
จังหวัดขอนแก่นไปยังอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม และจากจังหวัดมหาสารคาม
ไปจังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะของพื้นที่จะมีลักษณะเป็นลอนลูกคลื่นอย่างเห็นได้ชัด สภาพ
ทั่วไปเป็นป่าโปร่ง (ที่ชาวบ้านเรียกว่าโคก) สลับทุ่งหญ้า⁴ ลักษณะดินส่วนใหญ่เป็น
ดินตะกอนที่น้ำได้พัดพามาทับถมกันเป็นเวลานานแล้ว หรือที่เรียกว่าดินตะกอนเก่าซึ่งมี

¹ กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 32

² Charles F. Keyes. "In Search of Land," p. 57

³ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ มหาสารคาม หน้า 11

⁴ กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ล.ก. หน้า 162, 164

ความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ชาวบ้านเรียกว่า "ดินทาม"¹ แต่ก็ยังมีคุณภาพดีกว่าและใจ
ในการเพาะปลูกได้ดีกว่าดินร่วนทรายละเอียดแถบโคราช² บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
นี้มีลักษณะแตกต่างจากบริเวณลุ่มน้ำชีตอนบนและลุ่มน้ำชีตอนล่าง กล่าวคือ แนวทิศทาง
การไหลของแม่น้ำชีในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนบนและลุ่มน้ำชีตอนล่างจะอยู่ในแนวทิศตะวันตก
เฉียงเหนือไปยังทิศตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางทิศทางการไหล
ของแม่น้ำจะอยู่ในแนวทิศตะวันออกไปสู่ทิศตะวันตก ซึ่งทิศทางการไหลของแม่น้ำลักษณะ
ดังกล่าวคือ ช่วงที่ไหลผ่านบริเวณจังหวัดมหาสารคามและจังหวัดร้อยเอ็ด โดยเฉพาะ
ตั้งแต่ปากลำน้ำพองซึ่งไหลลงมารวมแม่น้ำชี แม่น้ำจะเริ่มไหลคดเคี้ยวเป็นคุ้งน้ำวัด
จนทำให้เกิดการเปลี่ยนทิศทางการเดินของแม่น้ำ และเกิดทะเลสาบรูปแอก (Oxbow
lake) หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ลูก" เกิดขึ้นหลายแห่งโดยเฉพาะช่วงอำเภอ
เมืองมหาสารคามถึงอำเภอมะขามร้อยเอ็ดมีลูกมากกว่า 60 ลูก³

สภาพภูมิศาสตร์ของบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเป็นปัจจัยส่งเสริมให้บริเวณนี้
มีความสำคัญทั้งทางด้านการเศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง กล่าวคือ ทางด้าน
เศรษฐกิจเนื่องจากบริเวณนี้มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ คุณภาพของ
ดินค่อนข้างดีมีความอุดมสมบูรณ์กว่าบริเวณอื่นของภาค สามารถทำการเพาะปลูกและ
เลี้ยงสัตว์ได้เป็นอย่างดี ทางด้านการเมืองการปกครองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
จัดเป็นพื้นที่ตอนใน (Hinterland) ของที่ราบสูงโคราช จึงมีโอกาสได้รับการ
คุกคามจากการขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรรอบนอกน้อยกว่าบริเวณอื่น
ในที่ราบสูงโคราช ข้อเสนอแนะเหตุผลดังกล่าวที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ เมื่อ พ.ศ. 2368
เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยาราชสุภาวดี (จืด สิงหนสัย) แม่ทัพไทยยก

¹ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ มหาสารคาม หน้า 11

² สวาท เสนาณรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 45

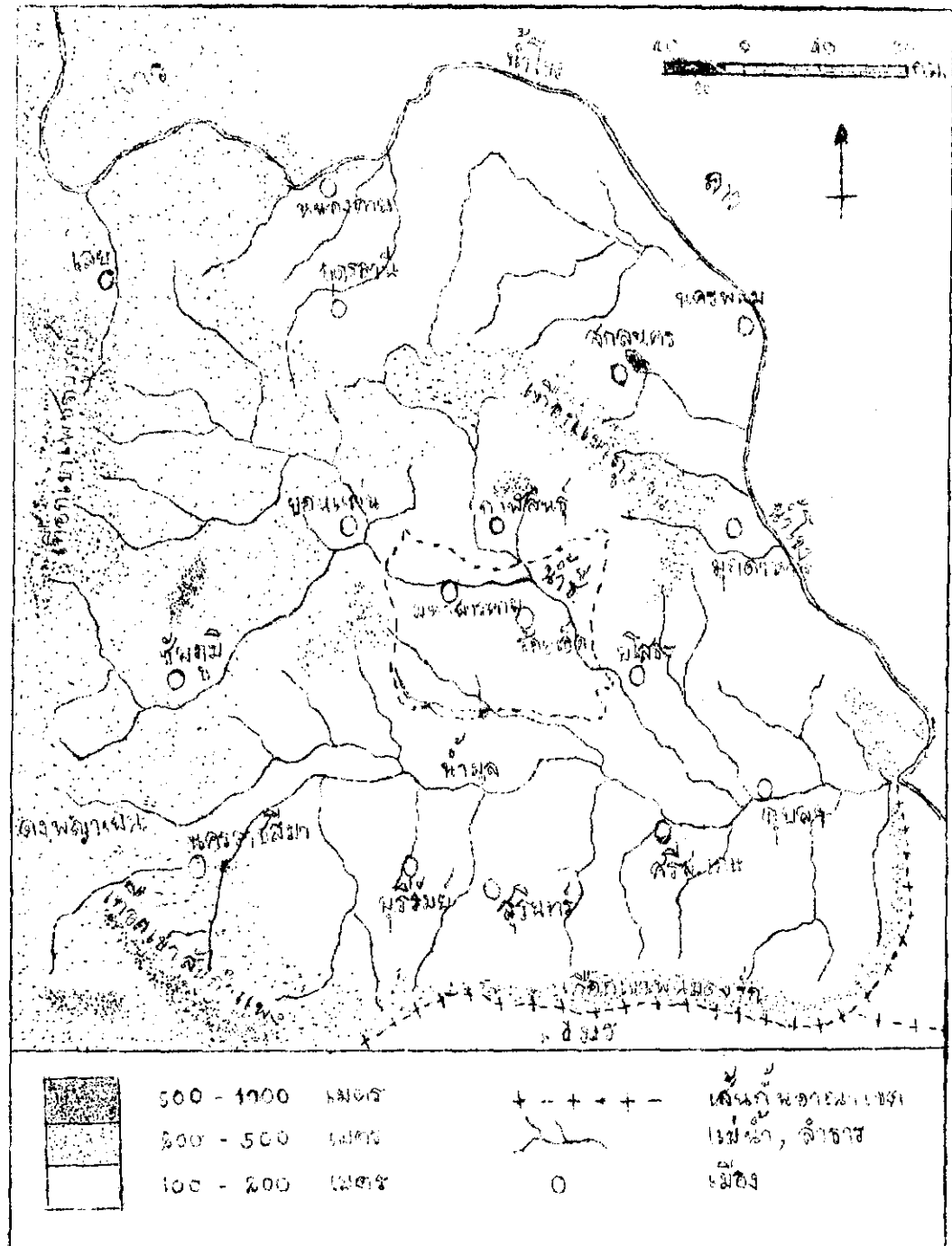
³ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ภูมิศาสตร์อีสาน หน้า 7 - 8

กองทัพออกมาปราบกบฏ โดยยกกองทัพมาทางเมืองสุวรรณภูมิ เพราะเห็นว่า เมืองสุวรรณภูมิมีชัยภูมิดี¹ และเป็นเมืองที่บริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหารพอที่จะพัก ท้าใหญ่ได้² ประกอบกับเมืองสุวรรณภูมิและเมืองร้อยเอ็ดซึ่งเป็นหัวเมืองที่อยู่ใน บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็ไม่รวมมือกับกบฏด้วย

กล่าวโดยสรุปบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ จึงมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นในบริเวณนี้ตั้งแต่สมัยขอมเรืองอำนาจ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 เมื่ออิทธิพลของขอมเสื่อมลงในเวลาต่อมา ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ชาวลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเริ่มอพยพเข้าตั้งถิ่นฐาน ในที่ราบสูงโคราชเป็นกลุ่มแรก ก็ได้เลือกตั้งถิ่นฐานที่เมืองทุ่งในบริเวณลุ่มน้ำชี ตอนกลางซึ่งเป็นบริเวณใจกลางของที่ราบสูงโคราช แล้วจึงกระจายไปสู่บริเวณอื่น บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงน่าจะมีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของหัวเมืองในบริเวณนี้อาจทำให้มองเห็น ความกลืนกลายและพัฒนาการของประวัติศาสตร์ของบริเวณนี้ รวมทั้งประวัติศาสตร์ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

¹ เจ้าพระยาบดินทรเดชา อานามสนามยุทธ เล่ม 1 หน้า 354

² ก. หน้า 239

ที่มา : นิคม จารุมณี และประทีป ชุมณ บรมนาถการ ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน หน้า 1

แผนที่ 1 แสดงลักษณะภูมิประเทศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2. ประวัติศาสตร์อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7 - 22

ประวัติศาสตร์อีสานหรือบริเวณที่ราบสูงโคราชเริ่มปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 7¹ ซึ่งเป็นสมัยที่อาณาจักรพูนมีอำนาจครอบครองดินแดนบริเวณนี้ และบริเวณประเทศกัมพูชาประชาธิปไตยในปัจจุบัน² อาณาจักรพูนได้รับอารยธรรมจากอินเดียโดยมีหลักฐานจากบันทึกของทูตจีน 2 ท่าน คือ คังไถ่ (Kang Tai) และชุยอิง (Chu Ying) ซึ่งเดินทางเข้าไปยังอาณาจักรพูนเมื่อตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 8 กล่าวว่า อาณาจักรพูนมีพระราชาองค์แรกเป็นชาวอินเดีย ทรงพระนามว่า "โกณฑัญญะ" (Kaundinya)³ ดังนั้นจึงย่อมต้องมีการแพร่กระจายของอารยธรรมอินเดียเข้ามายังอาณาจักรพูนอย่างกว้างขวาง อาณาจักรพูนเจริญรุ่งเรืองอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้ารุทรวรมัน อาณาจักรพูนจึงเสื่อมอำนาจลงและตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรเจนละที่เคยอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรพูนมาก่อน⁴ โดยเจ้าชายจิตรเสน พระอนุชาของพระเจ้ากาววรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ ซึ่งมีเมืองหลวงชื่อเศรฐปุระ

¹D.G.E. Hall. A History of South-East Asia. p. 24

ศรีศักดิ์ วัลลีโกดม "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16" ใน นิคม จารุมณี และประทีป ชุมพล บรรณาธิการ ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน หน้า 31

²Lawrence Palmer Briggs. The Ancient Khmer Empire. p. 12

³G. Coëdes. The Indianized States of Southeast Asia.

Welter F. Vella ed., Susan Brown Cowing trans. p. 37

⁴L.P. Briggs. op.cit., p. 31

บริเวณวัดกุโสดมครจำปาตักในปัจจุัน¹ โดยกกกองทัพไปตีอาณาจักรพูนในปี พ.ศ. 1093 จนกระทั่งปี พ.ศ. 1154 ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอาณาจักรเจนละ อาณาจักรพูนจึงถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเจนละ² แล้วพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงย้ายเมืองหลวงไปอยู่ที่อีสานปุระใกล้บริเวณทะเลสาบเขมร³ ดังนั้นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา บริเวณภาคอีสานหรือที่ราบสูงโคราชจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของอาณาจักรเจนละ ในสมัยพระเจ้ามเหศวรมหาราช หรือเจ้าชายจิตรเสนได้ทรงแผ่ขยายอำนาจครอบคลุมนบริเวณภาคอีสาน โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำโขง และลุ่มน้ำมูลจนถึงเมืองศรีเทพในแถบลุ่มน้ำป่าสักในจังหวัดเพชรบูรณ์ในปัจจุบัน⁴ นอกจากนั้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 ภาคอีสานยังมีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรทวารวดีในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาในภาคกลางของประเทศไทยด้วย กล่าวคือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 ภาคอีสานบริเวณลุ่มน้ำโขง ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำชี ได้เจริญเป็นบ้านเมืองขึ้นอย่างเต็มที่ และรับอารยธรรมอินเดีย เช่น ศาสนา การปกครอง และขนบธรรมเนียมประเพณี โดยมีการแพร่กระจายของอารยธรรมอินเดียเข้าสู่ภาคอีสาน 2 ทาง คือ จากภาคกลางบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดีเข้ามาทางของเขาในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ กงพญาเย็น และพนมดงรัก ลงสู่ชุมชนในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ และแพร่จากอาณาจักรเจนละทางปากแม่น้ำโขงกับทางตะวันออกของกัมพูชาขึ้นมาตามลุ่มน้ำโขง

¹L.P. Briggs. The Ancient Kmer Empire. p. 37, 44.

²G. Coedes. The Indianized States of Southeast Asia. p. 69

³Ibid. p. 69 - 70

⁴Ibid. p. 69

เข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำโขงของภาคอีสาน¹ อารยธรรมทางศาสนา
ที่แผ่เข้ามาจากภาคกลางของประเทศไทยบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นพุทธศาสนา
นิกายหินยาน ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพุทธศาสนานิกายมหายานแผ่เข้ามาจาก
อาณาจักรเจนละ²

นักโบราณคดีได้พบซากเมืองโบราณมากมายในบริเวณภาคอีสานและมีปราสาท
อ่างเก็บน้ำหรือบารายกระจายอยู่ทั่วไป เช่น ในแถบลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำชี พบซากเมือง
โบราณประมาณ 200 แห่ง เรียงรายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำหรือตามเนินดินใกล้อ่างเก็บน้ำ
ซึ่งรูปร่างลักษณะของคูเมืองมีลักษณะเป็นรูปไข่และรูปสี่เหลี่ยม นักโบราณคดีถึงความ
เห็นว่าหลักฐานเมืองรูปไข่ เป็นคติการสร้างเมืองที่สืบเนื่องกับพุทธศาสนานิกายหินยาน
ส่วนหลักฐานรูปสี่เหลี่ยมเป็นคติการสร้างเมืองที่สืบเนื่องกับพุทธศาสนานิกายมหายาน
และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู³ นอกจากนั้นตำนานที่สำคัญที่ปรากฏสืบต่อกันมาช้านาน
ในภาคอีสาน ได้แก่ ตำนานอุรังคธาตุ และตำนานผาแดงนางไอ่ ซึ่งยังเป็น
เครื่องชี้ให้เห็นถึงการเข้ามาของพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในภาคอีสาน
ตำนานอุรังคธาตุกล่าวถึงพระมหากัสสปะโกนน้ำพระบรมสารีริกธาตุมาประดิษฐานที่
บริเวณภูเก้าพร้าว และมีการสร้างพระธาตุบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งได้แก่
พระธาตุพนม จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน ส่วนตำนานผาแดงนางไอ่กล่าวถึงพระยา
ขอมประกาศให้หัวเมืองต่าง ๆ ส่งมั่งไฟเข้าแข่งขันในงานบุญมั่งไฟ แสดงให้เห็นว่า
ขอม (เขมร) ได้เข้ามามีอำนาจอยู่ในภาคอีสาน และนำศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

¹ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16" หน้า 48

²ก. หน้า 45

³Pisit Charoenwongsa and M.C. Subhacradis Diskul. Thailand.
p. 93, 113

เขานาคาย¹

จากอิทธิพลของขอมในที่ราบสูงโคราชหรือภาคอีสานกับการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมแบบทวาราวดี จึงปรากฏแหล่งอารยธรรมในภาคอีสานที่สำคัญ 2 บริเวณ คือ บริเวณลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำมูล ได้แก่ บริเวณจังหวัดอุบลราชธานี นครพนม สกลนคร สุรินทร์ และศรีสะเกษ เป็นบริเวณที่รับอารยธรรมจากอาณาจักรเจนละ โดยมีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานและศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย หลักฐานที่พบได้แก่ พระพุทธรูปหิน หิวสิ่งค้ำ ปราสาทหินที่อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี พระธาตุขอมพันชัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ปราสาทที่บ้านธาตุ อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตในบริเวณจังหวัดอุบลราชธานี บุรีรัมย์ และศรีสะเกษ ซึ่งบันทึกเกี่ยวกับวีรกรรมของเจ้าชายจิตรเสนที่ขยายอาณาเขามาสู่อบริเวณนี้² บริเวณที่สองได้แก่ บริเวณลุ่มน้ำชี ตั้งแต่จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด จนถึงยโสธร บริเวณนี้เป็นแหล่งอารยธรรมสมัยทวาราวดี โดยรับวัฒนธรรมและศิลปกรรมจากอาณาจักรทวาราวดี บริเวณภาคกลางของประเทศไทยผ่านเข้ามาทางเมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ บริเวณนี้พบหลักฐานซากเมืองโบราณเป็นรูปไข่บ้างและเหลี่ยมบ้าง ในบริเวณซากเมืองโบราณในลุ่มน้ำชี นักโบราณคดีได้พบหลักฐานสำคัญ เช่น เสาหิน และพระพุทธรูปสมัยทวาราวดีกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะที่เมืองฟ้าแดดสงยางพบเสาหินเป็นจำนวนมาก จึงมักจะสังเกตภาพพุทธประวัติไว้ จัดเป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายหินยาน

¹ดูรายละเอียดใน ตำนานพระธาตุพนม พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์โท พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสวาทนสกลนคร) พ.ศ. 2466 และพระอริยานุวัตร เขมจารี ตำนานนางคางงู

²G. Coedès. The Indianized States of Southeast Asia.
p. 69.

และมีชาวพระราชยุยาคือปะสมัยทวารวดีซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองฟ้าแลดสงขยา¹ อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์เช่นเดียวกัน ส่วนที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ได้มีการขุดและสำรวจโดยเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2515 และได้พบพระพุทธรูปสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก² นับว่าบริเวณลุ่มน้ำชีเป็นแหล่งอารยธรรมทวารวดีที่สำคัญ โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางบริเวณจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และกาฬสินธุ์ มีซากเมืองโบราณสมัยทวารวดีอยู่หนาแน่น ซึ่งในตำนานอุรังคธาตุจะตำนานเมืองฟ้าแลดสงขยาได้กล่าวถึงสถานที่ของบริเวณนี้ในสมัยทวารวดีว่า เป็นที่ตั้งของเมืองสาเกตสับเอ็ดคระคุ ไคแก่ อำเภอเมืองร้อยเอ็ด ในปัจจุบัน กลางเมืองมีอ่างเก็บน้ำคือ บึงพลาญชัย มีกษัตริย์ปกครองซึ่งกล่าวถึงสมัยพระเจ้าสุริยวงษารมมิกราชวามนครสาเกตมีเมืองขึ้น 11 เมือง ได้แก่ เมืองฟ้าแลดสงขยา สีแก้ว เข้มงเตียน อยู่ทางทิศเหนือ เมืองเมือย หงส์ทอง อยู่ทางทิศตะวันตก เมืองบัวทอง อยู่ทางทิศใต้ และเมืองเข้ยมขวาง เข้มงดี ไพ อยู่ทางทิศตะวันออก³ บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีซากปรักหักพังแบบขอมอยู่ไม่น้อยส่วนใหญ่เป็น

¹ H.G. Quaritch Wales, Dvaravati : The Earliest Kingdom of Siam. p. 112 - 113

² M.G. Subhadradis Diskul, "The Development of Dvaravati Sculpture and Recent Find from North - East Thailand." in R.B. Smith and W. Watson, editors. Early South East Asia. p. 364

³ วารุบุตร เรื่องสุวรรณ "ประวัติบางเรื่องเกี่ยวกับภาคอีสาน" เอกสารประเพณีการศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น ต. มหาวิทยาลัยขอนแก่นวิไลโรจน์ 20 - 1 - 64, เล่ม 20, ฉบับที่ 20 หน้า 15 - 16

ซากสลุบเจดีย์ จัดเป็นบริเวณที่ไม่มีวัฒนธรรมขอมเจือปนเลยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 เป็นแหล่งที่รับนับถือพุทธศาสนานิกายหินยานซึ่งแผ่เข้ามาครั้งแรกเป็น ศิลปะสมัยคุปตะ โดยพบพระพุทธรูปสำริด และซากสลุบเจดีย์ในเขตจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด มีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปกรรมสมัยคุปตะที่ปรากฏอยู่ในบริเวณ ลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม¹ เป็นต้น

ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 13 อาณาจักรเจนละได้แตกแยกออกเป็น 2 อาณาจักร คือ อาณาจักรเจนละบก และเจนละน้ำ² อาณาจักรเจนละจึงเริ่ม อ่อนแอลงเป็นอย่างมาก จนกระทั่งถึงสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1345 - 1393) ทรงรวมอาณาจักรเจนละแล้วได้ทรงสถาปนาอาณาจักรพระนครหลวง (Angkor) ขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 14³ ภูมิกริยาพระองค์นี้เป็นภูมิกริยาในราชวงศ์ไศเลนทร์ พระองค์ได้นำเอาวัฒนธรรมของพวกไศเลนทร์จากเขาเข้ามาด้วย ได้แก่ ลัทธิเทวราชา ขนบธรรมเนียมประเพณี และเป็นยุคที่เริ่มต้นของการนิยมสร้างปราสาทหินนอกเขา⁴ ต่อมาในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545 - 1593) ทรงขยายอาณาเขต ของอาณาจักรพระนครหลวงออกไปอย่างกว้างขวาง โดยทำสงครามกับอาณาจักรจามปา และเวียตนาม นอกจากนั้นทรงขยายอาณาเขตจนถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้ครอบอาณาจักร ทวารวดีของพวกมอญ⁵ รวมทั้งมีอำนาจครอบคลุมที่ราบสูงโคราชด้วย ปรากฏว่า

¹M.C. Subhadradis Diskul. "The Development of Dvaravati Sculpture and Recent Find from Northeast Thailand." p. 360

²G. Coedès. The Indianized States of Southeast Asia. p. 93

³Ibid. p. 97

⁴Ibid. p. 101

⁵Ibid. p. 134

ในระหว่างนี้ได้มีการติดต่อกันระหว่างประชาชนในอาณาจักรพระนครหลวงกับประชากรในที่ราบสูงโคราชโดยผ่านของเจ้าในหัวเขาพนมมรกต เช่น ช่องจอม ช่องตะโก ช่องเสม็ก และ ช่องเม็ก ยังผลให้วัฒนธรรมของเขมรสมัยอาณาจักรพระนครหลวงมีอิทธิพลต่อชุมชนในบริเวณที่ราบสูงโคราชเป็นอย่างมาก¹

ในสมัยที่อาณาจักรพระนครหลวงมีอำนาจเหนือที่ราบสูงโคราชได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องลักษณะของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมและมีการสร้างคูเมืองหลายชั้น ซึ่งถือการสร้างเมืองในลักษณะเช่นนี้เกี่ยวข้องกับอิทธิพลทวารวดี โดยเฉพาะการสร้างปราสาทบนยอดเขา² เช่น ปราสาทเขาพนมรุ้ง ขำเอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ จัดเป็นลักษณะความเชื่อของลัทธิฮินดู กล่าวคือการสร้างปราสาทไว้บนยอดเขาเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และเชื่อว่าเป็นที่สถิตย์ของเทพเจ้า นอกจากนั้นยังมีการสร้างอ่างเก็บน้ำไว้ใกล้ ๆ กับปราสาทเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมและประโยชน์จากการชลประทานด้วย³ ในการสร้างปราสาทต้องเกณฑ์แรงงานคนเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบไพร่ ทาส และการเกณฑ์แรงงานที่พัฒนาขึ้นสูงสุด นอกเหนือไปจากการสร้างปราสาทแล้วยังมีการสร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อสักการะบวงสรวงและมีการถวายทาส ทิ้ง

¹ Paitoon Mikusol. Social and Cultural History of Northeastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the Huamuang Khanen Padong (Surin Sangkha and Khukhan). p. 32

² G. Coedès. The Indianized States of Southeast Asia. p. 101

³ Kenneth R. Hall. "An Introductory Essay on Southeast Asian Statecraft in the Classical Period," in Kenneth R. Hall and John K. Whitmore, ed. Explorations in Early Southeast Asian History The Origin of Southeast Asian Statecraft. p. 10

ให้แกศาสนสถานที่สูงขึ้นด้วย เทพเจ้าที่สำคัญของลัทธิชินทงูจึงเป็นที่เคารพสักการะ
ของประชาชนชาวเขมรในสมัยอาณาจักรพระนครหลวง คือ พระพรหม พระวิษณุ และ
พระศิวะ ในขณะที่เดียวกันก็มีการรับนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานควบคู่กันไปด้วย
จะเห็นได้จากกษัตริย์เขมรในสมัยนั้นได้ทรงสร้างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเพื่อ
สักการะบูชาด้วย ทั้งนี้ประชากรอาณาจักรพระนครหลวงรับนับถือพุทธศาสนา
นิกายมหายานและลัทธิชินทงูควบคู่กันไป โดยมีสัญลักษณ์สำคัญที่แสดงถึงความศรัทธา
อย่างแรงกล้าของกษัตริย์เขมรในการสร้างปราสาทมณฑลเขาสึงคือ เป็นสัญลักษณ์
ของลัทธิเทวราชา และขณะเดียวกันก็ทรงสร้างพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ
ลัทธิพุทธราชาด้วย¹ ทั้งลัทธิเทวราชาและพุทธราชามีความสำคัญต่อปกครองอย่างมาก
เพราะกษัตริย์อ้างสิทธิ์ในการปกครองโดยอิงลัทธิเทวราชาคือ สมมุติตนเองเป็นเทพ
และทรงปฏิบัติพระองค์ในหลักพุทธศาสนาคือ อิงลัทธิพุทธราชาคือ ซึ่งเป็นที่นิยม
กันในหมู่กษัตริย์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จนถึงสมัยหลังต่อจากสมัยอาณาจักร
พระนครหลวงที่กษัตริย์ยังคงแสดงพระองค์ว่าเป็นอาทารของพระศิวะหรือพระวิษณุ
ตลอดจนเป็นภาคหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศาสนาพุทธและพราหมณ์หรือฮินดู
จึงแยกจากกันไม่ออกจนถึงสมัยปัจจุบัน พิธีกรรมทางศาสนาจะมีทั้งพิธีทางศาสนาพุทธ
และพราหมณ์ผสมกัน เช่น พิธีแต่งงาน บวชนาค มีทั้งการเจริญพระพุทธมนต์ทาง
พุทธศาสนา และมีการบายศรีสู่ขวัญทางพิธีพราหมณ์ เป็นต้น

ผลจากการที่พระมหากษัตริย์ของอาณาจักรพระนครหลวงทรงมุ่งแต่การขยาย
อาณาเขตและทุ่มเทกำลังทรัพยากรรวมทั้งแรงงานคนในการสร้างปราสาทต่าง ๆ จึงทำให้
อาณาจักรพระนครหลวงอ่อนแอลง พอสิ้นสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 อาณาจักร

¹ H.G. Quaritch Wales. Prehistory and Religion in South - East Asia. .p. 131 - 132.

พระนครหลวงก็เสื่อมลงเนื่องจากเกิดจลาจลภายในเนื่องจากผู้คนที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานอย่างหนัก และสงครามจากภายนอกคือ พวกจามซึ่งตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรพระนครหลวงได้เข้าโจมตีและยึดนครวัดได้ อาณาจักรพระนครหลวงต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรจามปาในระยะหนึ่ง¹ จนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1734 - 1758) จึงสามารถขับไล่จามออกไปจากอาณาจักรได้ และทรงรวบรวมอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่นอีกครั้งหนึ่ง ทรงขยายอาณาเขตไปปกครองบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตลอดแหลมมลายู ทางด้านเหนือได้ปกครองบริเวณประเทศลาวปัจจุบัน² ทรงสร้างนครหลวงใหม่ขึ้นที่นครธม ค่ายเหตุนครที่ทรงมุ่งแต่ขยายอำนาจและสร้างปราสาทอย่างมโหฬาร ภายหลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาณาจักรพระนครหลวงจึงเสื่อมลงอีก ขณะเดียวกันอาณาจักรสุโขทัยและล้านนาได้มีอำนาจเข้มแข็งขึ้น และเริ่มแพร่อิทธิพลทางวัฒนธรรม ซึ่งได้แก่พุทธศาสนา นิกายหินยาน เข้าสู่ที่ราบสูงโคราช 2 ทาง คือ แพร่จากสุโขทัยผ่านเมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ลงสู่ภาคอีสาน และแพร่ จากอาณาจักรล้านนาเข้าสู่อาณาจักรล้านช้างลงมาตามลุ่มน้ำโขงสู่ภาคอีสานเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากศิลปกรรมสมัยล้านช้างปรากฏขึ้นในภาคอีสาน โดยมีการสร้างเจดีย์ขึ้นหลายแห่ง เช่น เจดีย์ทองขวาน้อย บ้านตากทอง จังหวัดยโสธร เจดีย์ศรีสองรัก จังหวัดเลย เป็นต้น และมีการบูรณะศาสนสถานหลายแห่ง เช่น พระธาตุบ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด พระธาตุยาคู อำเภอเมลาไสย

¹ L.P. Briggs. The Ancient Khmer Empire. p. 190.

² D.G.E. Hall. A History of South - East Asia. p. 128.

จังหวัดกาฬสินธุ์¹ เป็นต้น ส่วนบริเวณที่มีปราสาทซึ่งสร้างตามคติในพุทธศาสนานิกายมหายานและลัทธิชินทูกิได้มีการดัดแปลงปราสาทเป็นวัดทางพุทธศาสนานิกายหินยาน เช่น ปราสาทพนมวัน ปราสาทพนมรุ้ง² เป็นต้น

ภายหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1761³ อาณาจักรพระนครหลวงเริ่มเสื่อมลงอีก เนื่องจากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมุ่งแต่ขยายอำนาจทางการเมืองทำให้สูญเสียกำลังไพร่พลไปในราชการสงครามเป็นจำนวนมาก⁴ จนต้องกวาดต้อนผู้คนในบริเวณที่ราบสูงโคราชไปรวมไว้ที่นครชุมซึ่งเป็นราชธานี⁵ กล่าวได้ว่าเมื่ออิทธิพลของเขมรเสื่อมลงแล้วบริเวณที่ราบสูงโคราชคงมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างเบาบางและปราศจากอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรโคครอบงำ ในเวลาต่อมาอาณาจักรพระนครหลวงคงตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ได้โปรดฯ ให้ขุนหลวงพระจั่วยกกองทัพไปตีเขมรและคืนารธรรมได้เป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. 1916⁶

¹ศรีศักดิ์ วัลลีโกดม "ลาวในเมืองไทย" เมืองโบราณ 6 : 2 - 56

ธันวาคม 2522 - มกราคม 2523

²L.F. Briggs. The Ancient Khmer Empire. p. 182 .

³C. Coedes. The Indianized States of Southeast Asia.
p. 172

⁴L.F. Briggs. op.cit. : p. 258 - 259.

⁵Charles F. Keyes. "In Search of Land," p. 47.

⁶กรมศิลปากร "พงศาวดารเขมร" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาโท พระศรีการวิจิตร (อ้อย
ธวัชชัย) ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ 1๖ พฤษภาคม 2499 หน้า 16๖

แล้วกราก่อนครอบครัวเขมร ไม่ไว้ในกรุงศรีอยุธยาประมาณ 9,000 คน¹
 แต่อย่างไรก็ตาม ถ้ามีโอกาสเขมรก็จะตั้งคนเป็นอิสระ จึงมีการยกกองทัพจาก
 กรุงศรีอยุธยาไปปราบเขมรหลายครั้ง จนกระทั่งปี พ.ศ. 1974 จักรพรรดิ
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) จึงทรงยกกองทัพไปตี
 นครธมอีกจนเขมรต้องย้ายราชธานีไปอยู่ที่กรุงพนมเปญ² ระหว่างที่ไทยกับเขมร
 กำลังทำสงครามกันอยู่นั้นบริเวณที่ราบสูงโคราชยังไม่ได้ได้รับความสนใจจากกรุงศรีอยุธยา
 จึงเปิดโอกาสให้อาณาจักรล้านช้างขยายอำนาจเข้าสู่ที่ราบสูงโคราชเนื่องจากอาณาจักร
 ล้านช้าง ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 19 และมีความเจริญเป็นปึกแผ่นขึ้นในสมัย
 เจ้าฟ้าภูมิ (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1896 - 1916) เพราะเป็นระยะเวลา
 ที่กรุงสุโขทัยเริ่มอ่อนแอลง กรุงศรีอยุธยาก็เพิ่งสถาปนาอาณาจักรและทำสงคราม
 อยู่กับเขมร เวียดนามเองก็ถูกจีนสมัยราชวงศ์หมิงรุกราน³ เจ้าฟ้าภูมิจึงถือโอกาส
 ขยายอำนาจเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราชโดยได้รับความสนับสนุนจากกษัตริย์เขมรเพื่อ
 หวังว่าจะได้ช่วยสกัดกั้นการคุกคามของกรุงศรีอยุธยา⁴ เจ้าฟ้าภูมิทรงได้เมืองต่าง ๆ

¹หลวงเรือเดชนันต์ ราชพงศาวดารกัมพูชา หน้า 79

²พระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า 12
 และสมเด็จพระยาลำปางราชานุภาพ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชนัดดา
เล่ม 1 หน้า 404 - 406

³จอห์น เอฟ. เคย์ ไทย ลาว พม่า และกัมพูชา ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
 บรรณาธิการแปล หน้า 159 - 160

⁴Charles F. Keyes. Isan : Regionalism in Northeastern
Thailand. p. 5 และ สีลา วีระวงส์ พงศาวดารลาว หน้า 48

ในบริเวณที่ราบสูงโคราช เช่น เมืองร้อยเอ็ด พระสาละ พระสะเียบ พระอง
พระนารายณ์ พระนาเทียน เขษะมาก สะพังสีแจ โพนมิงแกด¹ เป็นต้น สมัยต่อมา
คือสมัยเจ้าสามแสนไทย (พ.ศ. 1916 - 1959) อาณาจักรล้านช้างก็ยังคงมี
อำนาจครอบคลุมบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงรวมทั้งบริเวณที่ราบสูงโคราช² แต่ประชากร
ในอาณาจักรล้านช้างคงยังไม่ค่อยอพยพเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราชและบางโคกขยพพ
เข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองต่าง ๆ แถบลุ่มน้ำโขง เช่น ปากห้วยหลวง เขียงหวาน
กันชาญ โครบอง และหนองบัวลุ่มภู³ เท่านั้น ส่วนชาวไทยจากกรุงศรีอยุธยา

¹ Charles F. Keyes. Isan : Regionalism in Northeastern Thailand. p. 65 และ สีลา วีระวงส์ พงศาวดารลาว หน้า 65
เมืองพระสาละ พระสะเขียน พระอง พระนารายณ์ พระนาเทียน เขษะมาก
อยู่ในเขตจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ และศรีสะเกษในปัจจุบัน เมืองสะพังสีแจ
สันนิษฐานว่า คือเมืองสุวรรณภูมิ หรือศรีภูมิในปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด
เมืองโพนมิงแกด สันนิษฐานว่าคือเมืองฟานกอสกลาง อยู่ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์
ในปัจจุบัน (Sila Viravong. History of Laos. trans. from Laotian
by the U.S. Joint Publications Research Service, p. 34)

² จอห์น เอฟ เกดส์ ไทย ลาว พม่าและกัมพูชา อาวุธวิทย์ เกษตรศิริ
บรรณาธิการแปล หน้า 160

³ สีลา วีระวงส์ พงศาวดารลาว หน้า 62 - 63 และกรมศิลปากร
"พงศาวดารล้านช้าง" ฉบับของพระยาประจักษ์กรจักร ใน ประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ 1 หน้า 420

ก็ยังมิได้อพยพเข้าสู่อำเภอที่ราบสูงโคราช จนกระทั่งรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงปรากฏว่าได้เริ่มมีการอพยพของชาวไทยเข้ามายังบริเวณที่ราบสูงโคราช โดยสมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดฯ ให้สร้างเมืองโคราชขึ้นแล้วทรงส่งข้าราชการจากกรุงศรีอยุธยาปกครอง แต่ชาวไทยที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่เมืองโคราชในครั้งนั้น คงมิได้กระจายออกไปยังส่วนอื่นของบริเวณที่ราบสูงโคราชเช่นเดียวกัน ในเวลาต่อมา สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ขณะที่กรุงศรีอยุธยา กำลังถูกพม่าคุกคามอยู่นั้น ชาวลาวจึงได้เริ่มอพยพจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้าสู่ที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะนครจำปาศักดิ์ ได้ส่งขุนนางลาวเข้ามาปกครองบริเวณหมู่บ้านที่ตอนกลางในที่ราบสูงโคราชเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2261 แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางการเมืองของนครจำปาศักดิ์เริ่มปรากฏขึ้นแล้วในบริเวณนี้

กล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์อีสานซึ่งรับการยอมรับจากอินเดียได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้วในอดีต มีบ้านเมืองหนาแน่นอยู่ในบริเวณนี้ จนถึงสมัยที่ชาวไทย - ลาว ได้อพยพลงมายังลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มน้ำโขง ต่างก็ให้คามสนใจกันแก่ส่วนนี้ และต่างพยายามแผ่ขยายอำนาจเข้ามาปกครอง เนื่องจากเป็นบริเวณที่ปราศจากอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรใด ๆ ครองงำ และมีประชากรอาศัยอยู่อย่างเบาบาง ภายหลังจากที่อาณาจักรพระนครหลวงเสื่อมอำนาจลง ประกอบกับเป็นบริเวณที่มีอาณาเขตกว้างขวางสามารถตั้งบ้านเมืองให้เป็นแหล่งที่มาของกำลังคน และผลประโยชน์ที่จะได้รับจากส่วยในระบบรัฐบรรณาการได้เป็นอย่างดี

3. ประวัติความเป็นมาของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2261-2325

บรรพบุรุษของชาวไทยอีสานส่วนใหญ่ในปัจจุบันคือชาวลาวยังย้ายแม่น้ำโขงซึ่งได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบสูงโคราช สาเหตุของการอพยพคือภายหลังสมัยพระเจ้าสุริยวงษารมิกราช ประมาณปี พ.ศ. 2223 เป็นต้นมา อาณาจักรล้านช้างได้เกิดปัญหาความขัดแย้งภายในระหว่างกลุ่มผู้ปกครองจนทำให้อาณาจักรล้านช้างแตกแยก

ออกเป็น 3 อาณาจักร คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ กลุ่มชาวลาว
ซึ่งจัดเป็นชาวลาวเวียงจันทน์ทั้งสิ้นที่อพยพเข้าสู่ที่ราบสูงโคราฆมี 3 กลุ่มใหญ่ ๆ
กลุ่มแรกเริ่มอพยพลงไปทางใต้ตามลำน้ำโขงแล้วตั้งอาณาจักรจำปาศักดิ์ขึ้นก่อน
สาเหตุแห่งการอพยพลงไปยังนครจำปาศักดิ์ คือเมื่อพระเจ้าสุริยวงษามหาราช
สวรรคตลงพญาเมืองแสนได้ทำการแย่งชิงราชสมบัติ เจ้าองค์หล่อไอรของ
พระเจ้าสุริยวงษามหาราชจึงเสด็จหนีไปพึ่งญวน ส่วนพระมเหสีของพระเจ้า
สุริยวงษามหาราช คือ พระนางสุมังคละ ซึ่งกำลังทรงครรภ์อยู่ได้เสด็จลี้ภัยไป
อยู่กับพระครูโพนเสม็ก พระครูโพนเสม็กส่งพระนางไปอยู่ภูชะง้อหอคำ¹ แล้วพระนาง
ให้ประสูติไอรสที่นั่นได้พระนามว่า เจ้าหน่อชัยตรีชัย ด้วยเกรงภัยจากพญาเมืองแสน
พระครูโพนเสม็กจึงพาเจ้าหน่อชัยตรีชัยพร้อมด้วยไพร่พลจำนวนมากอพยพลงไปยังนคร
จำปาศักดิ์ ในเวลาต่อมาเจ้าหน่อชัยตรีชัยได้ขึ้นครองราชย์สมบัติที่นครจำปาศักดิ์
นักขัตฤกษ์ ใน พ.ศ. 2256² ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร
และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วทรงแต่งตั้งตำแหน่งข้าราชการแสนท้าวพระยา
ตามแบบแผนอย่างกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ทุกประการ³ ต่อมาได้ทรง
ส่งขุนนางข้าราชการออกไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่โปรดฯ ให้ตั้งขึ้น ได้แก่
เมืองเชียงแตง สีทันกร สีคอนเตา สาระวัน อัครบือ ตะโปน คำทองใหญ่ โขงเจียม
และเมืองทุ่ง⁴

¹อยู่ในประเทศลาวปัจจุบัน

²กรมศิลปากร "เรื่องนครจำปาศักดิ์ และเรื่องขุนบรมราชา" ใน
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 หน้า 171 - 173

³สีลา วีระวงส์ พงสาวะคานลาว หน้า 233

⁴กรมศิลปากร อ.ก. หน้า 180 - 181

สำหรับเมืองทุ่งไผ่ปรกา ให้จารย์แก้วเป็นเจ้าเมือง จารย์แก้วไก่อพยพไพรพลประมาณ 3,000 คนเศษ เข้ามาตั้งเมืองทุ่งบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางในทิวเขาสูงโคราช เมื่อ พ.ศ. 2261¹ เพื่อปกครองบริเวณตอนเหนือของนครจำปาศักดิ์อาณาเขตของเมืองทุ่งในสมัยแรกตั้งเมืองมีบริเวณกว้างขวางครอบคลุมบริเวณตอนกลางของทิวเขาสูงโคราชเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคืออาณาเขตทิศเหนือจรดบริเวณต้นลำน้ำยัง (ลำธารแม่น้ำชี) ในบริเวณตอนเหนือของเมืองกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน ทิศใต้จรดลำน้ำคับขุ่น (ห้วยขมุง) ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและศรีสะเกษในปัจจุบัน ทิศตะวันออกจรดพรมแดนญวน และทิศตะวันตกจรดลำน้ำพิงขบริเวณเทือกเขาคลองพญาเย็น² อย่างไรก็ตาม เป็นการกำหนดเขตเมืองอย่างกว้าง ๆ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วขอบข่ายการปกครองของเมืองทุ่งหาได้กระจายครอบคลุมทั่วบริเวณอันกว้างขวางดังกล่าวไม่ การอ้างสิทธิกำหนดอาณาเขตเช่นนี้กระทำไ้เนื่องจากบริเวณที่ราบสูงโคราชในสมัยนั้นมีบ้านเมืองอยู่อย่างเบาบางมาก ชาวลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งอพยพเข้ามาอาศัยใต้การนำของจารย์แก้วนับเป็นกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งเมืองและขึ้นตรงต่อนครจำปาศักดิ์

กลุ่มที่สองได้แก่ การอพยพของชาวลาวจากเวียงจันทน์เข้ามาสู่ที่ราบสูงโคราช โดยตรงภายใต้การนำของพระวอ พระกา สาเหตุของการอพยพเกิดจากความขัดแย้งทางการเมืองภายในราชสำนักเวียงจันทน์ในสมัยเจ้าศิริบุญสาร พระวอและพระกาพร้อมด้วยไพร่พลไก่อพยพออกจากเวียงจันทน์ (ในปี พ.ศ. 2310) เข้ามาอยู่เมืองหนองบัวลุ่มภู³ เป็นครั้งแรก แล้วไก่อพยพต่อไปถึงบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ทอมมา

¹ กรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ และเรื่องขุนบรมราชา" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 หน้า 173 และพระยาธัญยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 38

² พระยาธัญยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 38

³ หนองบัวลุ่มภู ปัจจุบันคือ อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี

โทษพระราชนานทั้งเมืองอุบลราชธานี และเมืองโยธินครขึ้นตรงต่อไทยในสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

กลุ่มที่สาม ไก่แก้ว กลุ่มที่อพยพออกจากเวียงจันทน์ด้วยสาเหตุความขัดแย้งกัน
ทางการเมืองภายในเช่นกัน โดยการนำของเจ้าผาขาวและเจ้าโสมพะมิตรอพยพ
เข้านครราชสีมาเมื่อประมาณ พ.ศ. 2334 ตั้งบ้านเมืองครั้งแรกที่ริมหนองด้าน
สกจนคร ทอมาจึงอพยพข้ามเทือกเขาภูพานลงมาถึงเมืองที่บริเวณแก่งสำโรง
คงสงเปลือย แล้วได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ราชสำนัก
กรุงเทพฯ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านแก่งสำโรงขึ้นเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ในปี
พ.ศ. 2336¹

ชาวลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่อพยพเข้านครราชสีมาอยู่ที่ราบสูงโคราชกลุ่มที่สำคัญ
ที่สุดคือกลุ่มของจารย์แก้ว เพราะเป็นกลุ่มที่เป็นลูกกำนาศักดิ์ของเมืองส่วนใหญ่ใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเวลาต่อมา จารย์แก้วเจ้าเมืองทุ่งปักครองเมืองได้
16 ปี ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2277 ท้าวมีบุตรจารย์แก้วได้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน
โดยมีท้าวหน้องชายท้าวมีเป็นอุปฮาด² ทางฝ่ายนครจำปาศักดิ์ เจ้าองค์ตรง
เจ้านครจำปาศักดิ์ก็เกิดวิวาทกับเจ้าธรรมเทโวเจ้าอุปฮาดหน้อง ในปี พ.ศ. 2301³
เมืองทุ่งจึงได้ทั้งคนเป็นอิสระ ไม่ส่งส่วยแก่นครจำปาศักดิ์ต่อไป แต่เมื่อท้าวมี

¹หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) "พงศาวดารหัวเมือง
มณฑลอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารภาค 4 เล่ม 3 หน้า 217

²อุปฮาดคือ ตำแหน่งผู้ปกครองของหัวเมืองรองจากตำแหน่งเจ้าเมือง
ตรงกับภาษาไทยว่า อุปราช

³กรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ และเรื่องขุนบรมราชา"
ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 หน้า 197

ถึงแก่กรรมความขัดแย้งในเมืองทุ่งก็เกิดขึ้น เพราะท้าวทนต์เป็นเจ้าเมือง
แต่ท้าวเชียงและท้าวสุนทรของท้าวเม็กไม่ยินยอมจึงไปขอความช่วยเหลือจาก
กรุงศรีอยุธยาเข้ามาคัดสินแก้ไขปัญหาให้ ปัญหาได้คลี่คลายและยุติลงเมื่อท้าวทนต์
ยอมอพยพไพร่พลและครอบครัวออกไปตั้งเมืองใหม่ที่ทุ่งกระหม่อม (ทุ่งผึ้ง)¹
ต่อมาได้ย้ายไปอยู่ที่ท่งกุ่ม ถึงรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ท้าวทนต์จึงขอพระราชทาน
ตั้งเมือง ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ยกท่งกุ่มขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2318²
ฝ่ายท้าวเชียง ท้าวสุนทรได้ย้ายออกจากเมืองทุ่งไปตั้งบ้านเมืองที่ท่งเทาสารได้รับ
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเมืองสุวรรณภูมิ ทั้งสองเมืองทำราชการขึ้นต่อ
กรุงธนบุรีโดยตรง

เมื่อบ้านเมืองขยายใหญ่โตและผู้คนมากขึ้นจึงมีการแยกตัวออกไปตั้งเมืองใหม่
อย่างมากมาย กล่าวคือ พ.ศ. 2325 เมืองแสน³ เมืองสุวรรณภูมิ ได้อพยพไพร่พล
แยกออกไปตั้งเมืองที่บ้านกองแก้ว ต่อมาได้รับการยกฐานะเป็นเมืองชลบท มีไพร่พล
สมัครไป 340 คน การย้ายออกไปตั้งเมืองใหม่โดยการนำของกรมการเมืองได้

¹ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด

²พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน
หน้า 41 - 42 และหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) "พงศาวดาร
หัวเมืองมณฑลอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารภาค 4 เล่ม 3 หน้า 205

³เมืองแสน คือ ตำแหน่งข้าราชการในหัวเมืองตามระบบการปกครองแบบลาว

⁴พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน
หน้า 42

ดำเนินอย่างต่อเนื่องในปี พ.ศ. 2331 เมืองแพน เมืองสุวรรณภูมิ โค้แยก
ไปตั้งบ้านเมืองที่ริมบึงบอน มีไพร่พลติดตามไป 330 คน จึงโปรดเกล้าฯ ให้
เมืองแพนเป็นพระนครศรีบริรักษ์เจ้าเมืองขอนแก่น¹ อุปฮาด (ตาคี) เมือง
ร้อยเอ็ดไปตั้งกองอยู่ที่เมืองหนองหาน เพื่อเกลี้ยกล่อมผู้คนทางฝั่งซ้ายให้เข้ามา
ตั้งถิ่นฐานทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ความดีความชอบของอุปฮาด (ตาคี) ดังกล่าว
จึงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระพิไชยสุริยวงษ์เจ้าเมืองโพนพิสัย แต่
ยังไม่ทันได้ออกไปครองเมืองโพนพิสัยอุปฮาด (ตาคี) ก็ถูกมาตกรรมถึงแก่กรรม
เสียก่อน การมาตกรรมพระพิไชยสุริยวงษ์ ดังกล่าวนำไปสู่การตั้งเมือง
มหาสารคามในปี พ.ศ. 2408 โดยท้าวกวด² อพยพครอบครัวไพร่พลจากเมือง
ร้อยเอ็ดประมาณ 4,000 คน³ ไปตั้งเมืองใหม่ที่บ้านลาดกุดนางโย และได้รับ
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวกวดเป็นพระเจริญราชเดชเจ้าเมืองมหาสารคาม
นอกจากนั้นในเวลาต่อมายังได้มีการแยกตัวออกไปตั้งเมืองพนมไพรแคนมฤค
เมืองจตุรพักตรพิมาน เมืองเกษตรวิสัยและเมืองธวัชบุรี เป็นต้น เมืองเหล่านี้
ทำราชการขึ้นต่อเมืองสุวรรณภูมิหรือร้อยเอ็ดอยู่ตามเดิม ไม่ได้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
โดยตรง เพราะเป็นเมืองเล็กที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองสุวรรณภูมิหรือร้อยเอ็ด ซึ่ง
เป็นเมืองแม่ของเมืองเหล่านี้มาก่อน แต่มองเมืองซึ่งแยกตัวออกไปก็ไปขึ้นต่อ

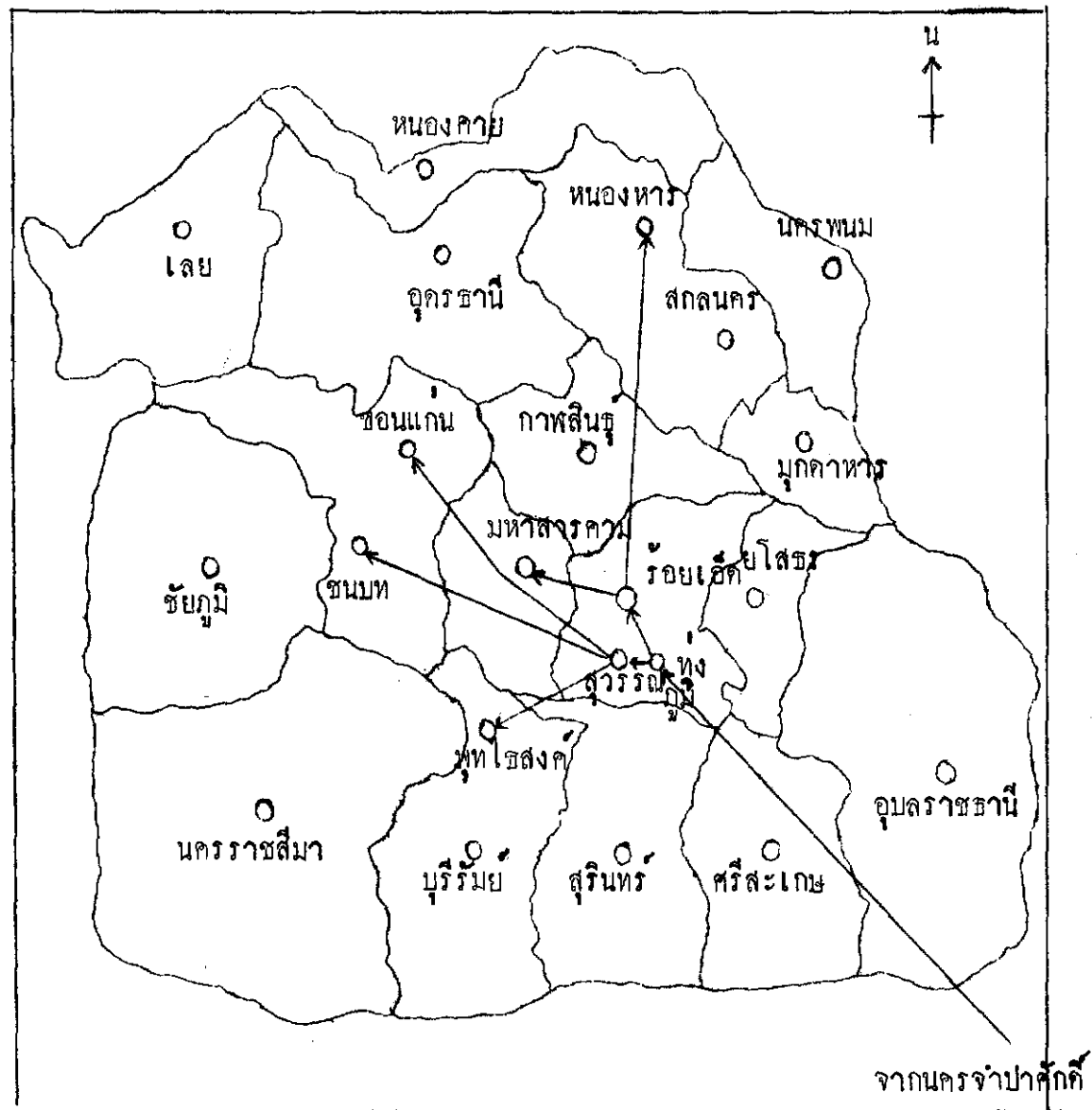
¹พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 43

²ท้าวกวด หรือท้าวมหาไชย เป็นบุตรท้าวสิงห์ หรือราชบุตรสุวรรณ ซึ่ง
ถูกสงสัยว่าเป็นผู้จ้างจีนจั่นลอบแทงพระพิไชยสุริยวงษ์ถึงแก่กรรม เนื่องจากแย่งชิง
สืบทอดเป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ราชบุตรสุวรรณจึงถูกควบคุมตัวลงไปในคุก และชำระโทษ
ที่กรุงเทพฯ ต่อมาไม่นานก็ถึงแก่กรรมในคุกที่คุมขัง ซึ่งสาเหตุของความวุ่นวายขัดแย้งกัน
ระหว่างกลุ่มบุตรหลานของพระยาขัติยวงษา (สีลัง) นั้นมีส่วนผลักดันให้ท้าวกวดอพยพ
ไพร่พลแยกตัวจากเมืองร้อยเอ็ดไปตั้งเมืองมหาสารคามดังกล่าว และท้าวกวดก็มีศักดิ์
เป็นหลานของพระยาขัติยวงษา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนที่ 2

³ดู. หน้า 49

หัวเมืองขึ้น เช่น ในปีพ.ศ. 2346 เพี้ยศรีปากนา เพี้ยเหล็กสะท้อน
 เพี้ยไกรสรเสนาได้นำไพร่พล 220 คน แยกออกจากเมืองสุวรรณภูมิไปตั้งเมือง
 พุทไธสงค์ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
 ให้เพี้ยศรีปากนา เป็นพระเสนาสงครามเจ้าเมืองพุทไธสงค์¹ ปกครองบ้านเมือง
 ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา

¹พระยาชัยวงษา (เหลา ณ ร่องเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน

หมายเหตุ ระหว่าง พ.ศ. 2422 - 2425 ได้มีการตั้งเมืองบริวารขึ้นในเขตเมืองร้อยเอ็ด-
 สุพรรณภูมิ และมหาสารคาม คือ เมืองเกษตรวิสัย จตุรพักตรพิมาน
 พนมไพรแคนมฤค พยัคฆภูมิพิสัย ขวัญบุรี วาปีปทุม และโกสุมพิสัย

แผนที่ 2 แสดงการตั้งชุมชนของชาวลาวกลุ่มจาวญ่แก้วในที่ราบสูงโคราช

ชาวลาวซึ่งถือเป็นบรรพบุรุษของชาวอีสานส่วนใหญ่ที่อพยพเข้ามาก่อตั้งชุมชนในบริเวณที่ราบสูงโคราชระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 มี 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ กลุ่มจวดยแก้ว กลุ่มพระวอ - พระกา และกลุ่มเจ้าผาขาว-เจ้าโสมพะมิตร จัดเป็นกลุ่มที่มีวัฒนธรรมแบบลาวเวียงจันทน์ทั้งสิ้น¹ ชุมชนเหล่านี้ได้ก่อตั้งเป็นเมืองขึ้นและจักระเบียบการปกครองโดยตั้งตำแหน่งต่าง ๆ เช่น เจ้าเมือง อุปฮาด รววงษ์ ราชบุตร และท้าวเพียบบริหารเมืองของนครคามขนาด ความเหมาะสมและความจำเป็นของแต่ละเมือง ซึ่งตำแหน่งทางการเมืองการปกครองทั้งกล่าวเป็นแบบแผนการปกครองที่เอามาจากอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคณหุตล้านช้างเวียงจันทน์นั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนของเมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม จัดเป็นกลุ่มที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และมีบรรพบุรุษร่วมกันคือ กลุ่มไพร่พลภายใต้การนำของจาร์แก้วซึ่งอพยพมาจากนครจำปาศักดิ์ จัดเป็นกลุ่มที่ถูกเบียดกีดกันชุมชนหรือเมืองสำคัญในภาคอีสาน โดยได้รับมอบหมายจากเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรให้เข้ามาตั้งเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเพื่อทำการราชการขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ และได้จักระเบียบการปกครองตามแบบแผนของอาณาจักรเวียงจันทน์ - จำปาศักดิ์ขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองทุ่ง เมื่อ พ.ศ. 2261² ในเวลาต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 27/1 จวดยแก้วถึงแก่กรรม ท้าวมีดได้เป็นเจ้าเมืองแทนและตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์เพราะต้องการหลีกเลี่ยงการส่งส่วย แต่ภายหลังท้าวมีดถึงแก่กรรม

¹ไม่รวมกลุ่มที่อพยพเข้ามาภายหลังซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยและมีวัฒนธรรมแตกต่างออกไป เช่น ญไทย ย้อ แสก ไช้ เป็นต้น

²Charles F. Keyes. "The Origin of Muang Thung and Roi-Et," เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 16 - 18 พฤศจิกายน 2521 เอกสารหมายเลข 5 หน้า 3

เมื่อ พ.ศ. 2293¹ ได้เกิดปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างท้าวตนกับ
ท้าวเชียงและท้าวสุน² จนต้องทำให้กลุ่มผู้ปกครองเมืองทุ่งหันไปสวามิภักดิ์ต่อ
รัฐบาลไทยเพื่อต้องการพึ่งบารมีและเป็นหลักประกันความมั่นคง เมืองที่ตั้งขึ้น
ในเวลาต่อมา เช่น เมืองร้อยเอ็ด ชลบท ขอนแก่น ตลอดจนกาฬสินธุ์ อุดรราชธานี
และยโสธร ต่างก็ทำราชการขึ้นกับรัฐบาลไทย / หัวเมืองเหล่านี้จึงมีลักษณะเป็นเพียง
สัญลักษณ์ของอำนาจหรืออิทธิพลทางการเมืองของรัฐบาลไทยเท่านั้น เพราะในทาง
ปฏิบัติแล้ว หัวเมืองเหล่านี้ไม่ได้ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดนัก และยังมีอิสระในการเมือง
การปกครองภายในหัวเมืองของตนอยู่

ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองการปกครองของหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำรัตนโกสินทร์ซึ่งมีลักษณะบางประการ เช่น จารีตประเพณี ความเชื่อ
และธรรมเนียมการปกครองร่วมกันกับหัวเมืองลุ่มน้ำใหญ่ในภาคอีสาน³ จึงน่าจะให้
ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานโดยส่วนรวมได้เป็นอย่างดี

¹ พระยาพิชัยวงศ์ (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน

หน้า 40

² ท้าวตนเป็นน้องชายของท้าวเม็ก ท้าวเชียงและท้าวสุนเป็นบุตรของ
ท้าวเม็ก

³ ยกเว้นหัวเมือง สุรินทร์ สังขะ บุรินทร์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ ซึ่งมีวัฒนธรรม
แบบกวย - เขมร และหัวเมืองนครราชสีมาที่มีวัฒนธรรมแบบไทย

วัฒนธรรมตัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443

สังคมของชุมชนตัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความเกี่ยวข้องกับ
แบบแผนหรือระบบสังคมของลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงนำเอามรดกทาง
วัฒนธรรมของคนลาวมาใช้และถ่ายทอดสืบต่อไปให้แก่ลูกหลาน อันเป็นผลให้ลักษณะสังคม
ของตัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ที่ประชากรอพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมีลักษณะสังคมเช่นเดียวกับลักษณะสังคมลาว
โดยผ่านกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมและชนบทร่วมเนืองประเพณี การสืบทอด
วัฒนธรรมของชาวลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบสูงโคราชมีสื่อที่สำคัญ
คือ วรรณกรรม วรรณกรรมของลาวส่วนใหญ่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช
(พ.ศ. 2176 - 2223) แห่งอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ เช่น
สินไชย กาพย์ขับยส่อนหลาน กาพย์ส่อนปู่ พระยากำทองสอนไพร่¹ เป็นต้น เมื่อชาวลาว
อพยพจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาอยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราชก็นำเอาวรรณกรรมจาก
นครเวียงจันทน์และนครจำปาสักก็เขามาด้วยแล้วคัดลอกต่อ ๆ กันไป วรรณกรรม
ท้องถิ่นอีสานที่คัดลอกไว้ จะจารลงในใบลานโดยใช้อักษรตัวธรรมและอักษรไทยน้อย²
หรืออักษรลาว อักษรตัวธรรมใช้จารเรื่องราวทางธรรมหรือเกี่ยวกับพุทธศาสนา
ส่วนอักษรไทยน้อยหรืออักษรลาวใช้จารเรื่องราวทางโลก³ เนื่องจากข้อกำหนดของ
ประเพณีการแต่งหนังสือของลาว กล่าวคือไม่นิยมระบุชื่อผู้แต่งและเวลาที่แต่ง ดังนั้น

¹ลีลา วีระวงศ์ พงศาวดารลาว หน้า 155

²อักษรตัวธรรม มีลักษณะคล้ายกับอักษรขอมของภาคเหนือ
อักษรไทยน้อย มีลักษณะคล้ายกับอักษรลาวปัจจุบัน

³วิช ภูโณชน วรรณกรรมอีสาน หน้า 77 - 78

จึงไม่อาจสืบค้นได้ว่าวรรณกรรมเรื่องนั้น ๆ ใครเป็นผู้แต่ง หรือแต่งเมื่อใด เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจระบุได้ว่าวรรณกรรมที่ปรากฏอยู่ตามวัดในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง หรือบริเวณอื่น ๆ ในภาคอีสานแต่งขึ้นเมื่อใด หรือใครเป็นผู้แต่ง แต่ภาษาและเนื้อหาของวรรณกรรมนั้นใช้ภาษาลาวและเป็นเรื่องราวอันเกี่ยวข้องกับที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของลาวสมัยอาณาจักรเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นเครื่องสนับสนุนและชี้ให้เห็นว่าประชาชนในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้สืบทอดวัฒนธรรมมาจากอาณาจักรเวียงจันทน์นั่นเอง

เนื่องจากวรรณกรรมมีความสัมพันธ์กับสังคมและ ~~กับสิ่งสนับสนุนซึ่งกันและกัน~~ กล่าวคือสังคมมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมและวรรณกรรมก็มีอิทธิพลต่อสังคมด้วย¹ แม้ว่าวรรณกรรมที่ปรากฏอยู่ในท้องถิ่นบริเวณหัวเมืองลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะประกอบไปด้วยเนื้อหาที่เป็นสภาพวัฒนธรรมในอีกสมัยอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ แต่ในทางตรงกันข้ามวรรณกรรมท้องถิ่นกลับเป็นเครื่องสืบทอดวัฒนธรรมให้ดำรงคงอยู่จนถึงปัจจุบัน เพราะวรรณกรรมท้องถิ่นมีอิทธิพลต่อสภาพชีวิต เนื่องจากได้มีการนำเอาเรื่องราวจากวรรณกรรมมาผูกเป็นกลอนลำ หมอลำ ซึ่งเป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้าน และเป็นที่ยอมรับของประชาชนในท้องถิ่นจึงเป็นสื่อที่สามารถนำเรื่องราวจากวรรณกรรมไปเผยแพร่สู่ประชาชนได้อย่างกว้างขวาง ประเพณีการทำบุญของประชาชน เช่น บุญมหาชาติ หรือบุญพระเวส ก็มี การอ่านหนังสือผูกโดยพระสงฆ์เพื่อถ่ายทอดเนื้อหาของวรรณกรรมสู่ชาวบ้าน นอกจากนั้นการพดด้วง² ซึ่งเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ³ ในหมู่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็เป็นการสืบทอดความคิด ความเชื่อ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีแบบลาวเวียงจันทน์ ฉะนั้นการนำเอาวรรณกรรมท้องถิ่นและผูกซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่แต่งไว้ด้วยคติสอนใจมาศึกษาโดยมีข้อตกลง

¹ Wilbur Stewart Scott. Five Approaches of Literary

Criticism: An Arrangement of Contemporary Critical Essays. p. 126

² พดด้วง หมายถึง การผูกโต้ตอบกันด้วยถ้อยคำ หรือประโยคที่สัมผัสคล้องจองกัน

³ วรรณกรรมมุขปาฐะ แปลว่า วรรณกรรมจากปาก หรือการพูดสืบทอดกันมา

เบื้องต้นว่าวรรณกรรมย่อมอธิบายสภาพชีวิตจริง¹ และมีส่วนทำให้ผู้อ่านในสังคมเกิดความรูสึกว่าปณิธานที่จะก่อให้เกิดอิทธิพลในการสร้างความรู้สึกลึกซึ้ง² อันเป็นผลจากการรับรู้และประสบการณ์ว่าวรรณกรรม³ ซึ่งจะนำไปสู่ระบบความเชื่อแบบแผนของพฤติกรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีของคนในสังคม การหยิบยกเอาวรรณกรรมท้องถิ่นที่ปริวรรตเป็นภาษาไทย แล้วขึ้นมาประกอบการศึกษาในแง่ของการค้นหาลักษณะของความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงน่าจะได้รับความเข้าใจจริงที่จะทำให้สามารถมองเห็นภาพรวมของลักษณะสังคมได้

1. ความเชื่อ

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับอันเกิดขึ้นในจิตสำนึกของมนุษย์ต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่เป็นผลดีหรือผลร้ายต่อมนุษย์นั้น หรือสังคมนั้น ๆ แม้ว่าจะไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าพลังอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้นเป็นความจริงแท้มนุษย์ในสังคมนั้นก็ยอมรับและให้ความเคารพเกรงกลัว⁴ ความเชื่อของประชาชนในสังคมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นความเชื่อในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

¹ Sylvan Barnet, Morton Berman and William Burto.

An Introduction to Literature : Fiction, Poetry and Drama. p. 3

² Ibid. p. 6

³ Joseph H. Lovell. Critics of Consciousness : the Existential of Literature. p. 76

⁴ คิม วู้ดเฮล "ความเชื่อ" ในหนังสือ "วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ศักดิ์ ความเชื่อ พิธีกรรมและภาษา"
เอกสารประกอบการเรียนวิชา วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ศักดิ์ ความเชื่อ พิธีกรรมและภาษา
ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 8 - 10 กันยายน 2526 หน้า 1

1.1 ความเชื่อเดิมที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ

มนุษย์เป็นผู้มีวัฒนธรรม เพราะฉะนั้นในสังคมมนุษย์จึงมีการสั่งสมวัฒนธรรมและการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากบรรพบุรุษสู่รุ่นลูกรุ่นหลาน ชาวลาวเป็นเผ่าชนกลุ่มหนึ่งซึ่งได้สั่งสมวัฒนธรรมของตนเองแล้วถ่ายทอดสู่ลูกหลานอย่างต่อเนื่องเพื่อเป็นการสืบทอดเอกลักษณ์ของเผ่าพันธุ์ ชาวอีสานเป็นลูกหลานของชาวลาวจึงได้รับและสืบทอดวัฒนธรรมในล้านช้าง ๆ จากบรรพบุรุษเอาไว้ ความเชื่อเป็นลักษณะของวัฒนธรรมอย่างหนึ่งซึ่งชาวลาวย้ายทอดสู่ลูกหลานของตน ดังนั้นชาวอีสานจึงมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ที่สำคัญโดยได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษไว้แก่

1.1.1 ความเชื่อเกี่ยวกับกำเนิดของเผ่าชน ธรรมชาติของมนุษย์ประการหนึ่งคือ ความสนใจต่อก่อกำเนิดและความเป็นมาของตนเอง กรอบกว้างทางศาสดาญาที่จนถึงระดับเผ่าชน ชาวลาวเป็นเผ่าชนกลุ่มหนึ่งที่มีการสืบทอดเผ่าพันธุ์กันมาเป็นเวลาช้านาน จึงมีเรื่องราวอธิบายถึงจุลกำเนิดหรือที่มาของบรรพบุรุษเพื่อตอบสนองต่อกำเนิดธรรมชาติของมนุษย์ดังกล่าวนี้ ซึ่งได้กลายเป็นความเชื่อที่ชาวลาวยึดถือและถ่ายทอดสู่ลูกหลานของตนต่อมา โดยชาวลาวยึดถือว่า แตน¹ เป็นผู้ให้กำเนิดบรรพบุรุษของตน กล่าวคือบรรพบุรุษของชาวลาวยกขึ้นมาจากน้ำเต้าสองผลซึ่งแตนสั่งให้ปูเลงเข่งไข่เหล็ก² และขุนตานไข่ตัวเจาะน้ำเต้าทั้งสองผลให้เป็นรูเพื่อให้คนออกมา³ บรรพบุรุษคนที่เกิดจากน้ำเต้าสองผลนี้มีสองกลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ กลุ่มแรก

¹ แตน คือผีที่อยู่บนสวรรค์ชั้นฟ้า ซึ่งก็คือเทพเจ้านั่นเอง เป็นต้นสกุลของชาวไทย - ลาว (อุบลฯ พรหมวงษา เล่าเรื่อง ลาว - ไท หน้า 30)

² เหล็กไข่ หมายถึง เหล็กแหลมไข้เจาะเนื้อไม้โดยเผาไฟให้ร้อนก่อน

³ ธรรมเนียมปกร "เรื่องขุนบรมราชาและพงศาวดารล้านช้าง" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 หน้า 275 - 276

เป็นพวกที่มีชีวิตอยู่เนื่องมาจากออกมาทางรูที่ที่เกิดจากการใช้เหล็กชี้เจาะ บุคคลกลุ่มนี้
 โค้ดอพยพลงมาทางใต้ก่อนโดยอพยพลงมาสู่ทางตอนเหนือของประเทศไทย และใน
 ประเทศลาวในปัจจุบัน กลุ่มนี้ตามความเชื่อของชาวลาว คือ พวกเขานั่นเอง
 กลุ่มที่สองนี้คนในกลุ่มนี้มีชีวิตอยู่เนื่องจากการใช้ส่วเจาะให้ออกมา พวกนี้แดนใต้จักสร
 กำหนดให้เป็นจะโก รุนและไพร่สำหรับลูกชายของขุนบรมทั้ง 7 คน¹ บุคคลกลุ่มนี้
 ต่อมาโดยอพยพตามกลุ่มแรกลงมา"สร้างบ้านแปงเมือง"²ซึ่งก็คือบรรพบุรุษของชาวลาวหรือ
 ไทยน้อยนั่นเอง จากความเชื่อของชาวลาวที่ว่า แดนเป็นบรรพบุรุษของทุกคน
 ชาวลาวจึงบูชาดวงสว่างแดนหรือแดนไท เช่น เมื่อ พ.ศ. 2251 เจ้าสร้อยศรีสมุทร
 พุทธางกูรทรงกระทำพิธี บรมราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติขึ้นครองเจ้าปากคัลล พระองค์
 ได้ทรงประกอบพิธีบวงสรวงพลีกรรมเสื่อเมือง ทรงเมืองตลอดจนขึ้นแดนได้ มเหศักดิ์
 หลักเมือง² ความเชื่อเรื่องนี้แดนไทหรือกำเนิดของเขานั้นยังมีปรากฏต่อมาในสมัย
 ปัจจุบันในรูปของการทำบุญบั้งไฟ โดยมีการจุดบั้งไฟขึ้นไปบูชาแดนโดยเชื่อว่าแดนจะ
 บันดาลให้ฝนตกให้ชาวบ้านได้ทำนาตามฤดูกาล

1.1.2 ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ ชาวลาวเชื่อว่าตนหรือที่แดน
 เป็นบรรพบุรุษของตน เนื่องจากเชื่อกันว่าตนเป็นผีที่กำเนิดมาจากหญิงชายชาวลาว
 ดังกล่าวแล้วนั้น จักเป็นความเชื่อระดับเผ่าชน ส่วนความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษระดับ
 ครัวเรือน วงศ์ญาติหรือหมู่บ้านคือความเชื่อเรื่องผีปู่ตาหรือท้าวปู่ ในการตั้ง

¹กรมศิลปากร "พงศาวดารล้านช้างฉบับของพระยาประชาธิปไตยจักร" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 นาวาโท พระศรีการวิจิตร (น้อย ชลทรัพย์) 10 พฤษภาคม 2499 หน้า
 391 - 392

²กรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 หน้า 173 เสื่อเมือง ทรงเมือง มเหศักดิ์และหลักเมือง หมายถึง
 ผีอารักษ์บ้านเมือง

หมู่บ้านชาวบ้านจะเลือกบริเวณที่ดอนมีป่าไม้และหนองน้ำเพื่อที่จะไถจิกถึงสาธูปตา
ไถเป็นสัญลักษณ์ของผีปู่ตา บริเวณป่าดอนนั้นชาวบ้านเรียกว่า "ดอนตามู" หรือ
"ดอนปู่ตา" การติดต่อกับผีปู่ตามีประเพณีพิธีกรรมเช่นบวงสรวง และติดต่อกับ
ผีปู่ตา ผู้ทำพิธีกรรมจึงกล่าวเรียกว่า "ชะจ่า" หรือ "จ่า" ซึ่งมักจะเป็น
ผู้สูงอายุจะเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน การตั้งสาธูปตาเกิดจากความเชื่อว่า
ผีบรรพบุรุษสามารถคุ้มครองหมู่บ้านลูกหลานได้ ดังนั้นเมื่อถึงฤดูกาลชาวบ้านจะพากัน
นำเครื่องเซ่นบวงสรวงสังเวยไปตาเรียกว่า "เลี้ยงตามู"¹ เพื่อบอกกล่าวให้
คุ้มครองชาวบ้านลูกหลานให้พ้นภัยพิบัติต่าง ๆ ความเชื่อเรื่องผีปู่ตาคือ เป็นผีบรรพบุรุษ
เป็นการกล่าวอ้างบรรพบุรุษทั้งทางฝ่ายชายซึ่งได้แก่ปู่ และฝ่ายหญิงซึ่งได้แก่ ตา
ทั้งนี้เพราะชาวบ้านให้ความสำคัญของบรรพบุรุษทั้งสองฝ่ายจึงนับถือทั้งปู่และตา
รวมกันไป²

นอกจากนั้นชาวอีสานยังเชื่อว่าบรรพบุรุษที่ตายไปยังมีวิญญาณอยู่จึงมีประเพณี
ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แด่ผู้ตายด้วย ได้แก่ ทำบุญเทียนสิบ หรือ "บุญชาวสาก"
ซึ่งจะกล่าวถึงในเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญ (โปรดดู 3.2)

ความเชื่อของชาวอีสานสืบต่อมาจากบรรพบุรุษที่สำคัญจึงประกอบด้วยความ
ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องผีต่าง ๆ เช่น ผีแถน ผีฟ้า ผีปู่ย่าตายาย ผีพ่อผีแม่ และผีกำ³

¹ พระอริยานุวัตร เขมจารี "คติความเชื่อของชาวอีสาน" เอกสาร
ประกอบการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติ ความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา
๓ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๘ - 10 กันยายน 2526 เอกสารหมายเลข 1
หน้า 3

² สุเทพ สุนทรเกตุ สังคมวิทยาหมู่บ้านวาทะวันออกเฉียงเหนือ หน้า 160

³ สังฆราช ปาเลอแก้ว เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
หน้า 36 - 37

เป็นต้น ซึ่งเป็นการเชื่อมั่นแพร่หลายอยู่ในสมัยอาณาจักรเวียงจันทน์หรือจำปาศักดิ์ การสืบทอดความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานแสดงออกด้วยการเซ่นบวงสรวงบักผีกรรม ในนครจำปาศักดิ์สมัยนางเกาปกรอง (พ.ศ. 2184) นางได้ทำพิธีฆ่ากระบือ เซ่นบวงสรวงผีและเสื่อเมืองทรงเมือง¹ และในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2438 ปรากฏว่าชาวอีสานก็ยังคงเชื่อเรื่องผีและทำพิธีเซ่นบวงสรวง พิธีกรรมเช่นเดียวกัน ไ้แก่ การฆ่ากระบือเซ่นบวงสรวงโดยการนำหญิงที่มีบุตร แต่ไม่มีบิดามายังค้ำให้หากระบือมาฆ่าเช่นแนกกัน เพราะเชื่อว่าหญิงนั้นเป็นกาล² และในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็ยังคงมีความเชื่อเรื่องผีอยู่อย่างแพร่หลาย เช่น เมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2447 ปรากฏว่ามีราษฎรเมืองสุวรรณภูมิ พวกหนึ่งได้ทำการฆ่าค่างเช่นผีในบริเวณที่นาของนายฟ้าเอื้อน³ เป็นต้น นับเป็น คติความเชื่อที่สืบทอดมาจากสมัยอาณาจักรจำปาศักดิ์ที่เห็นได้อย่างชัดเจน

1.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการทำขวัญชีวิต

ชาวอีสานมีความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับในการทำขวัญชีวิต หลายประการดังต่อไปนี้

¹ กรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 หน้า 161

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 59/22 หนังสือ กรมพระยาทำนุบำรุงราชนิกาลาทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมบดินทร พันธุ
ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 114

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/14 หนังสือ กรมพระยาทำนุบำรุงราชนิกาลาทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 123

1.2.1 ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยาม เป็นความเชื่อซึ่งยึดติดกันมาแต่บรรพกาล ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามถือว่าหากได้ประกอบกิจการใด หรือเดินทางไปทางเมือง ถ้าได้กระทำหรือออกเดินทางตามฤกษ์ยามแล้วเชื่อว่าจะเกิดสิริมงคลแก่ผู้นั้น ในวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่อง เสียวสวาท สะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องโชคกลางโคเป็นอย่างดี เช่น ก่อนที่เสียวสวาทจะเดินทางไปกับเรือสำเภาก็ได้หาฤกษ์ยามก่อน ดังปรากฏในเนื้อเรื่องก่อนนี้ว่า "นาคีหาวันให้อังคารมือปอดสามคำนั้นไซโยแพนปมาร"¹ แปลว่า เสียวสวาทหาฤกษ์เก็บวันอังคาร สามคำ ซึ่งเป็นวันที่เดินทางแล้วจะมีแต่ความปอดภัย และในเรื่อง กาถำน้อย ท้าวท้าวให้ยายไปสู่ขอลูกสาวพระยาให้ตนก็ให้หาฤกษ์ยามก่อนว่า "แต่นั้นมาบ่าวท้าวหลังสำฤกษ์ยามก็แล้วมหาชัยมุตตะโชค...บ่าวท้าวเดินคานต่อยาย บัดนี้ยามก็แล้วมุตตะโชค ยายอย่าช้าไปก่อนอย่าวนยายเฮะ"² แปลว่า ท้าวท้าวตรวจดูฤกษ์ยามแล้วพบว่า เป็นยามที่ดีหากเดินทางจะโชคดีกลาง ท้าวท้าวจึงเร่งเร้าให้ยายรีบไปขอลูกสาวพระยาให้แทน

จากความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามดังกล่าวจึงปรากฏว่าการประกอบพิธีการอะไรก็ตามชาวอีสานต้องหาฤกษ์ยามก่อนเป็นส่วนใหญ่ เช่น การแต่งงาน การปลูกบ้าน สร้างเรือน ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามจึงน่าจะเป็นอุมายที่มีผลต่อภาวะจิตใจก่อให้เกิดความเบิกบานแจ่มใสเชื่อมั่น เมื่อคนมีความเชื่อมั่นจะประกอบกิจการใดก็มักจะสำเร็จลุล่วงด้วยดี

¹พระอริยานุวัตร เขมจารี ผู้ปริวรรต เสียวสวาท พิมพ์เป็นพระลักเนื่องในโอกาสพระราชทานปริญญาบัตรศิลปศาสตรบัณฑิตวิทยาลัยแก่พระอริยานุวัตร เขมจารี 3 กรกฎาคม 2523 หน้า 11

²พระครูอุตรกิจโกศล ผู้ทรงชำระ กาถำน้อย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพวิสุทธาจารย์ (บุญ บุญศิริ) 2 พฤษภาคม 2514 หน้า 42

1.2.2 ความเชื่อเรื่องโชคลาง อิทธิพลของความเชื่อเรื่อง

โชคลาง ทำให้ชาวอีสานเชื่อโยงอยู่กับสภาวะทางธรรมชาติ เนื่องจากธรรมชาติมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ สภาวะทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งประหลาดหรือผิดจากสภาวะปกติ เนื่องจากชาวบ้านอีสานในสมัยนั้นไม่เข้าใจเหตุการณ์ทางธรรมชาติจึงสัมพันธ์ปรากฏการณ์ธรรมชาติเข้ากับผลที่ตามมาและถูกเป็นความเชื่อที่ปรากฏการณ์หนึ่งจะเป็นเรื่องนำความเลวร้ายหรือโชคลาภมาสู่ตน เช่น หากเกิดมีปลวกพุ่มสีก็อาจมีปลวกกัดต้นไม้ปลูก เชื่อว่าจะนำความวิบัติเดือดร้อนใจมาสู่ตน หรือหากมีไถป่า แร้งบินมาจับหลังคาบ้านเรือนก็เชื่อว่าจะเกิดความเดือดร้อนตามมา จึงเกิดการทำพิธีสะเดาะเคราะห์ โดยมีพิธีกรรมสำคัญคือ นมัสการพระสงฆ์มาสาธยายบทเพื่อให้อิทธิพลเคราะห์ร้ายความเดือดร้อน ลางร้ายอื่น ๆ ไถ่แก้ เนื่องจากคนกลัว หรือกลัวเข้าบ้านเรือนเชื่อว่าเป็นสิ่งบอกเหตุแห่งความวิบัติ จะต้องทำพิธีสะเดาะเคราะห์ให้ตกไป หรือถ้าเดินทางมีสัตว์ป่า เช่น ไถป่า งู พังพอนวิ่งมาตามทางหน้าก็เชื่อว่าจะเกิดเคราะห์ร้ายเมื่อเดินทางต่อไปจึงต้องเลิกการเดินทาง

1.2.3 ความเชื่อเรื่องการนั่งหรือหุงข้าวเป็นข้าวแดง หากผู้ใดหุงข้าวหรือนั่งข้าวเป็นข้าวแดง เชื่อว่าจะเกิดเคราะห์ร้ายต้องแก้เคล็ดโดยการนำข้าวนั้นไปสักบวด แล้วพุกแก้เคล็ดว่าวันนี้ข้าวเป็นเงินเป็นทอง เชื่อว่าเรื่องร้ายจะกลายเป็นดี

1.2.4 ความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระเคราะห์ปี โดยปกติชาวอีสานจะบูชาพระเคราะห์ปี เรียกว่า "แก่งแก่งบูชา"¹ หรือบูชาพระเคราะห์ จะทำกระทงถวายด้วยใบตมหรือกล้วยไม้แล้วใส่ดอกไม้ธูปเทียน² กระทงนั้นกันเป็น 9 หอง แต่ละหองใส่ข้าวกล้า ข้าวแดง เมี่ยง หนาก พลุ บุหรี่ ใบฝรั่งและใบมะยม

¹ พระอริยานุวัตร เชนจารี "คติความเชื่อของชาวอีสาน" หน้า 17

² เจ้าชะตา หมายถึง ผู้ที่แก้แค้นสะเดาะเคราะห์เคราะห์ปี

ปักหลักทรงกระดานหรืออาจไ้หม่าหรือท้ายสี่ค่า แทะแทนก็ได้ให้เท่าศอกเท่าอายุ
เจ้าชะตา ปักขงนั้นไว้ที่กระพง ๑ อัน ใช้เทียบวัตรรอบศีรษะ และวัดจากสะกึ่ง
ถึงลูกกระเบื้องของเจ้าชะตา เรียกว่า "เทียบขอบหัวคางคิง"¹ จุดเวลาสวด
สะเคาะเคราะห์โทษหมอสาละจะอ่านหนังสือบทหรือใบลานเป็นคำสะเคาะเคราะห์

1.3 ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์

ในสมัยขอบเรื่องอ่านาจากศาสนาพราหมณ์ได้แผ่ขยายเข้าสู่บริเวณ
ที่ราบสูงโคราชอย่างกว้างขวาง ก็จะเห็นได้จากหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ เช่น
ซากเมืองโบราณ สิวลึงค์หรือปราสาทบนยอดเขา เป็นต้น ศาสนาพราหมณ์จึงได้
ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนในภูมิภาคนี้ เมื่อชาวลาอพยพลังมาถึง
ถิ่นฐานทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจึงได้รับอิทธิพลของความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์ด้วย
และถ่ายทอดสู่ชาวอีสานซึ่งเป็นลูกหลานของตน ความเชื่อของชาวอีสานที่เกี่ยวข้อง
เกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญ ได้แก่

1.3.1 ความเชื่อเรื่องพระภูมิเมืองหรืออารักษ์เมือง อิทธิพล
ของความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์ต่อจิตสำนึกของชาวอีสานคือความเชื่อเกี่ยวกับ
พระภูมิเมือง กล่าวคือ ชาวอีสานเชื่อว่า เหมเมืองจะต้องมีเทวดาอารักษ์ปกปักรักษา
ให้ประชาชนในเมืองคลาไคลแล้วจากอันตรายทั้งปวง เมื่อจะสร้างบ้านแปลงเมือง
ก็ต้องมีการตรวจชัยภูมิในการตั้งเมือง วางแผนผังที่จะตั้งมณฑลค้ำหลักเมืองและตั้ง
พระภูมิเมืองผู้พิทักษ์เพื่อให้เป็นที่สถิตย์ของท้าวจุลโลกบาลทั้งสี่ คือ

1. ขอบหัว แปลว่า รอบศีรษะ คางคิง แปลว่า ร่างกายส่วนที่ตัดจากคอลงมา
ถึงเอว

พิศบุรพา	ท้าวธวัชระ
พิศทัณณ	ท้าววิรุณชะ
พิศประจิม	ท้าววิรุฬพะ
พิศอุทร	ท้าวภูเวรราช ¹

พระภูมิเมืองถือว่า เป็นพระมหาคีรีป่อง นอกจากนั้นยังมีพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง ซึ่งจัดเป็นผู้รักษามืองเช่นเดียวกัน การสร้างศาลเทพารักษ์หลักเมือง มักสร้างไว้ตรงใจกลางเมือง ลักษณะเสาหลักเมืองเป็นเสาหินคล้ายคลึงกับทิวดิงค์ ในศาสนาพราหมณ์นั่นเอง

ความเชื่อเรื่องพระภูมิหรือน้ำรักษา²นี้ยังสืบทอดลงไปถึงระดัครอบครัว เชื่อว่ามีพระภูมิซึ่งเป็นผีเหาะผีเรือนเฝ้ารักษามานเรือนอยู่ จึงมีการสร้างศาลพระภูมิ เจ้าที่ตามบ้านต่าง ๆ แม้ว่าชาวอีสานจะไม่สร้างศาลพระภูมิแพร่หลายนักแต่ก็ยังเชื่อว่า มีพระภูมิเจ้าที่คุ้มครองบ้านเรือนตนเอง ส่วนที่ไร่นาของชาวบ้านแต่ละแห่งก็เชื่อว่ามีผีตาแฮกหรือพระภูมินาเฝ้ารักษาอยู่ ชาวบ้านจะสร้างศาลเล็ก ๆ ให้เป็นที่อยู่ของ ผีตาแฮกเพื่อให้ผีตาแฮกอยู่คุ้มครองที่นา พืชพรรณในไร่นา และอำนวยความสะดวก ผลผลิตส่งขาย ก่อนที่ชาวบ้านหรือชาวนาจะลงมือทำนาต้องทำพิธีเซ่นบวงสรวงผีตาแฮก เครื่องเซ่นสังเวย ได้แก่ ปลาจ่อม 1 ซ่อน ข้าวเหนียว 2 - 3 ปั้น ไก่ต้ม 2 ตัว เหล้า 1 ขวด² เมื่อเสร็จจากการเลี้ยงผีตาแฮกจะมีการตรวจดูกระดูกกลางไก่นั้นด้วย แล้วสามารถคาดคะเนภาวะฝนฟ้าอากาศในปีนั้นได้ว่าแห้งแล้ง หรือมีฝนตกชุกตามฤดูกาลอุดมสมบูรณ์ ถ้าฝนแล้งจากการทำนาชาวบ้านจะขนข้าวขึ้นยุ้งฉางก็ต้องเลี้ยงผีตาแฮกอีกครั้งหนึ่ง หากเกิดโรคภัยไข้เจ็บของคนในครอบครัวมักเชื่อว่าเกิดจากการกระทำของผีไร้ผีนา จึงมีการเลี้ยงเซ่นสังเวยผีตาแฮกอีกด้วย

¹พระอริยานุวัตร เขมจารี "คติความเชื่อของชาวอีสาน" หน้า 5

²ค. หน้า 4

1.3.2 ความเชื่อเรื่องรุกขเทวดาหรืออารักษ์ประจำต้นไม้และ
ภูเขา สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ใหญ่หรือภูเขาเป็นสิ่งที่ชาวบ้านเชื่อว่า
เป็นที่สถิตย์ของเทวดาอารักษ์ ดังนั้นจึงพากันกราบไหว้บูชา การตัดต้นไม้ขนาดใหญ่
ใหญ่ ๆ ชาวบ้านมักจะจงดเว้นเสียด้วยเชื่อว่ามีรุกขเทวดาปกปักรักษาอยู่นั่นเอง

1.4 ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา

เมื่อพุทธศาสนานิกายเถรวาท และจากอาณาจักรล้านนาเข้าไปยัง
อาณาจักรล้านช้าง โดยเฉพาะในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช (พ.ศ.
2093 - 2141) พุทธศาสนานิกายเถรวาทเจริญรุ่งเรืองยิ่งในอาณาจักรล้านช้าง
หลังจากพุทธศาสนาเข้าไปแพร่หลายในอาณาจักรล้านช้าง ชาวลาวได้รับนับถือ
พุทธศาสนาผสมผสานกับความเชื่อเดิมและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นใน
พิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อเดิมที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับหรือมีพื้นฐานจากพุทธศาสนาโดยตรง
(โปรดดู 1.2.2) เป็นการปรับความเชื่อเดิมรวมทั้งศาสนาพราหมณ์ที่ได้รับนับถือ
อยู่เดิมเข้ากับหลักความเชื่อของพุทธศาสนา ก่อให้เกิดเป็นแนววิถีการดำรงชีวิต
และเป็นมรดกตกทอดสู่ชนรุ่นหลัง ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาจึงผูกพัน
กับวิถีความเป็นอยู่ของชาวอีสานอย่างแนบแน่น ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา
ได้แก่

1.4.1 ความเชื่อเรื่องบุญกรรม เป็นความเชื่อที่สืบเนื่องมาจาก
พุทธศาสนาเป็นสำคัญ ซึ่งจะพบมากในวรรณกรรมอีสาน ความเชื่อเรื่องบุญกรรม
ประกอบด้วยสัญลักษณ์สำคัญ คือ นรก สวรรค์ หรือโลกนี้ โลกหน้า นรกเป็นสัญลักษณ์
แทนกรรม สวรรค์เป็นสัญลักษณ์แทนบุญ หรือเชื่อว่าสภาพชีวิตในปัจจุบันเป็นผลของ
บุญกรรมในชาติปางก่อน ดังเช่น คำกลอน เรื่อง ท้าวสีทัน ตอนหนึ่งกล่าวว่า
"ชาติก่อนพันแควร้ายแต่ปางหลังพระเอย ยังไ้พระมาทแก้วป้อยคำผัวนพระเอย

โดยเล่ามาเป็นเวอร์กที่มีขายช้อน"¹ การกระทำในชาตินี้เชื่อว่าจะเป็นมลบุญกรรมส่ง
ผลต่อไปยังภพหน้าหรือโลกหน้า ดังนั้นความเชื่อของชาวอีสานจึงมุ่งหวังกระทำค
กรรมดีเพื่อความสุวิในโลภหน้า

1.4.2 ความเชื่อเรื่องพุทธศาสนา 5,000 ปี เกี่ยวกับความเชื่อ
เรื่องนี้เกิดจากอิทธิพลของพุทธทำนาย กล่าวคืออาณพุทธศาสนาเมื่อครบ 5,000 ปี
พุทธศาสนาจะเสื่อมลง สภาพสังคมเมื่อจวนจะสิ้นอายุพระพุทธศาสนาของพระสมณโคดม
สังคมจะเกิดความวุ่นวายปั่นป่วนหรือกลับตาลปัตรดังเช่นในวรรณกรรมเรื่อง กาละ
นัมมื่อส่วย กล่าวไว้ว่า

...และกลายเป็นแก้วพิลาไม์กำแพง
น้ำขึ้นน้ำลงเกิดกลางหนอง
น้ำทองมาเกิดกำหัวสวนบ้านเก่า
ที่เล็ก (เล็ก) มาอันคั่นพอย้อยยังถึง².

เมื่อพุทธศาสนาเสื่อมลงไปแล้วพระศรีอริยเมตไตรย
จะลงมาโปรดโลกมนุษย์ ผู้ที่ทั้งอยู่ในบุญกรรมและถึงใจบาปเพ็ญทุกสเท้านั้นจึงจะมี
โอกาสพบพระศรีอริยเมตไตรยหรือพระศรีอาริย์ ซึ่งยุคพระศรีอาริย์เป็น โลกที่
เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์ ทุกคนจะเสมอภาคเท่าเทียมกัน จึงเป็นผลให้ชาวอีสาน
ที่ยึดมั่นในพุทธศาสนา มุ่งมั่นประพฤติตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา

1.4.3 ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องไตรภูมิ ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ
หรือนรก โลกมนุษย์ และสวรรค์หรือนิพพานมีอิทธิพลต่อสังคมอีสานอยู่ในนอย ความ
มุ่งหวังของชาวอีสาน คือความต้องการหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร ซึ่งเกิดจากความเชื่อ

¹พระอธิการบุญวาทย์ เขมวาทย์ อุปัธิวรภค ท้าวสีทัน หน้า 20
แปล ว่า มาเกิดบนน้ำทะเลงาม น้ำขึ้นน้ำลงเกิดกลาง

²หอสมุดแห่งชาติ กาละนัมมื่อส่วย หน้า 21 แปลว่า หินลูกวัง
จะกลายเป็นแก้วที่มีกำแพงแก้ว น้ำลึกจะกลับกลายเป็นน้ำตื้น เป็นต้น

ที่ว่าหากทำบาปหรือความชั่วก็จะทำให้คนรัก ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่อง สินไชย หรือ สังข์ศิลป์ชัย ว่า "ให้ค่อยปลงจิตตั้งศีลธรรมทุกเมื่ออย่าได้ทำบาป ยายหรือหมอแผนแกง (นรก)"¹ หากบุคคลใดที่สั่งสมบุญบารมีไว้จะสามารถหลุดพ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตายหรือห่วงวัฏสงสาร คือ ไปสู่นิพพาน ในสังคมจึงมี คำสั่งสอนให้คนทั้งนั้นประพฤติตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา และสืบทอดไว้เป็นแนวทางปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นหรือนิพพาน ดังเนื้อเรื่องตอนหนึ่งใน สังข์ศิลป์ชัย ว่า

...การที่สืบสร้าง	สมโภชโพธิญาณ
บารมีมุ่ง	มุ่งเมื่อเมื่อหน้า
ในผู้ปรารถนาได้	นิรพานพ้นโลก
ทางใด	ควรหันแห่งเดียว... ²

1.4.4 ความเชื่อเรื่องผู้มีบุญ เป็นไปในทำนองว่าผู้มีบุญจะกลับชาติมาเกิดในสังคมเพื่อปรารถนาบุญ และนำความสุขส่งมาสู่สังคม ผู้มีบุญส่วนใหญ่มักเป็นบรรพบุรุษที่มีความกล้าหาญและสามารถ เช่น ท้าวเจือง พญาโคตรบอง ท้าวลัน ก้อนป่าต้นแกง เป็นต้น ผู้มีบุญจึงลงมาจากรวงสวรรค์เพื่อมาบันดาลความสุขให้เกิดขึ้นในสังคม กรณีพระอินทร์ให้ผู้มีบุญลงมาเกิดในเมืองอุษนะส แล้วต่อมาได้สร้างเมืองทรายพองขึ้น³ เป็นเรื่องความเชื่อที่ช่วยให้เห็นว่าผู้มีบุญไม่ใช่แค่เกี่ยวข้องกับ

¹ปริชา พัดทอง สังข์ศิลป์ชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องอุบลราชธานีครบ 200 ปี หน้า 417

²อุ. หน้า 340 แปลว่า ผู้ต้องการถึงนิพพานต้องสั่งสมบุญบารมี

³กรมศิลปากร "ตำนานเมืองทรายพอง" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 หน้า 97

เรื่องพุทธศาสนา 5,000 ปี แก่กว่าอิสลามสามารถปรับความเชื่อทั้งสองเข้าด้วยกัน ในการอ้างคน เป็นผู้มีบุญที่ยกเอาถ้อยคำการอันวิฤตในสังคมขึ้นมา เป็นเครื่องเสริม การการเป็นผู้มีบุญ เช่น พระภิกษุสงฆ์ อ้างตนเป็นพุทธาธรรมิกราช ก่อการก่ว้าง รวบรวมชาวต่างชาติต่อต้านการปกครองในนครจำปาสักก็ เมื่อ พ.ศ. 2360 และยัง กล่าวอ้างตนว่าเป็นท้าวเวียงกลับชาติมาเกิดด้วย¹ ผู้มีบุญรู้จักในนามของพุทธาธรรมิกราช หรือท้าวธรรมิกราช ซึ่งถือว่าเป็นผู้ที่จะสามารถปลดปล่อยสังคมจากความทุกข์ในบุญได้ ความเชื่อเรื่องผู้มีบุญเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในสังคมอีสานเมื่อเกิดภาวะวิกฤตขึ้น ในสังคมซึ่งจะกล่าวถึงเรื่องในบทที่ 6

2. ศาสนา

ศาสนาที่นับถือกันอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้แก่ พุทธศาสนานิกาย หินยาน ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้าง . โดยผสมผสานกับ ศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นความเชื่อเดิมก่อนที่พุทธศาสนานิกาย หินยาน จะแผ่เข้าไป ในอาณาจักรล้านช้าง พุทธศาสนานิกาย หินยานในอาณาจักรล้านช้างมีความ เกี่ยวข้องอยู่กับพุทธศาสนาในอาณาจักรพระนครหลวงของเขมร (ขอม) ดังจะเห็นได้จากในสมัยเจ้าฟ้างุ้มได้ทรงทำไมตรีกับเขมรแล้ว ได้อัญเชิญพระนาง จากเขมร ไปประดิษฐานไว้ที่นครหลวงพระบางด้วย² เมื่อสถาปนานครเวียงจันทน์ ขึ้นในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช พุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมทำนุบำรุงให้

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 113 และกรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาสักและเรื่องขุนบรมราชา" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 หน้า 206

² กรมศิลปากร "พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5 หน้า 315

เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น และพุทธศาสนาได้แผ่ลงไปสู่นครจำปาศักดิ์ เมื่อชาวลาวจาก
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราชให้สืบทอดการนับถือพุทธศาสนา
ในนั้นตงต่อมา พุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่าง พ.ศ. 2325 -
2443 มีลักษณะดังต่อไปนี้

2.1 ลักษณะทั่วไปของพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พุทธศาสนา

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะผสมผสานกันระหว่างนิกายมหายานกับ **หินยาน**
หรือ **เถรวาท** ดังได้กล่าวมาแล้วว่าพุทธศาสนานิกายหินยาน ของอาณาจักรล้านช้าง
ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายมหายานของเขมร¹ พุทธศาสนาในอาณาจักร
ล้านช้างจึงเป็นนิกายผสมระหว่าง **หินยาน** ซึ่งเน้นปฏิบัติกับมหายานที่เน้นปฏิบัติ
พุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งสืบทอดมาจากอาณาจักรเวียงจันทน์และ
จำปาศักดิ์ จึงมีลักษณะดังกล่าวเช่นเดียวกัน รวมทั้งมีลักษณะของศาสนาพราหมณ์
ปะปนอยู่ด้วย จึงปรากฏว่าพระสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่เคร่งครัด
ในวัตรปฏิบัติและบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ตลอดจนมีความเชื่อชาดในเรื่องไสยศาสตร์
นอกจาก พื้นฐานของลักษณะพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ดังกล่าวข้างต้นแล้ว พุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่าง พ.ศ. 2325 -
2443 ยังเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่นครเวียงจันทน์อย่างแนบแน่น พระสงฆ์
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความผูกพันอยู่กับศูนย์กลางที่นครเวียงจันทน์หรือจำปาศักดิ์
เช่น เมื่อ พ.ศ. 2403 พระสงฆ์ในหัวเมืองร้อยเอ็ดค็ด พระครุพนังและพระครูผา
ไถ่เดินทางไปสร้างพระไตรปิฎกและพระพุทธรูปจำนวน 6 องค์ ที่นครเวียงจันทน์

¹ พุทธศาสนาของเขมร อาจเรียกว่านิกายตันตระ คือ พุทธศาสนาที่มี
ลัทธิฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์ปะปนอยู่อย่างเด่นชัด (D.G.E. Hall. A History
of South - East Asia. p. 12)

เพื่อนำมาประดิษฐานและเผยแพร่พระพุทธศาสนาในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง¹ ให้เจริญมั่นคงยิ่งขึ้น กล่าวได้ว่า ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 พระสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังถือว่าศูนย์กลางของพุทธศาสนาอยู่ที่นครเวียงจันทน์

2.2 กิจกรรมทางพุทธศาสนา

การนับถือพุทธศาสนาของประชาชนในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาเพื่อเป็นการส่งเสริมและทำนุบำรุงพุทธศาสนาที่สำคัญ ได้แก่

2.2.1 การสร้างวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อตั้งบ้านเมืองเสร็จแล้วจะมีการสร้างวัดให้เป็นศูนย์รวมการปฏิบัติกิจทางศาสนาของชาวเมืองขึ้น โดยมักจะสร้างวัดไว้ตามทิศทางต่าง ๆ เช่น ทิศเหนือ ทิศใต้ หรือตรงใจกลางเมือง และนิยมเรียกชื่อวัดตามทิศ เช่น วัดเหนือ วัดใต้ หรือวัดกลาง² เป็นต้น

2.2.2 การทอดกฐิน ในแต่ละปีเจ้าเมืองกรมการจะพาราษฎรทอดกฐิน สร้างโบสถ์ และบวชพระภิกษุสามเณร เป็นต้น โดยเฉพาะหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเจ้าเมือง กรมการ เมืองใกล้เคียงให้ความสำคัญกับกฐินพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ เมื่อถึงหน้าแล้งหลังฤดูการเก็บเกี่ยวเจ้าเมืองกรมการจะเกณฑ์ไพร่ในเมืองสร้างโบสถ์ ซ่อมแซมวัด ทอดกฐิน และเป็นเจ้าภาพบวชพระภิกษุสามเณรเพื่อเป็นการนุบำรุงไว้ซึ่งพุทธศาสนาให้มั่นคงสืบไป ดังปรากฏในใบบอกเมืองร้อยเอ็ดว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 156/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 หนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา

² บุญช่วย อัครการ ประวัติดิศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญช่วย อัครการ 5 กันยายน 2522 หน้า 71

"...ข้าพระพุทธเจ้าแลกรมการพร้อมกันสร้างโบสถ์ วัดกลางเมืองร้อยเอ็ดหลัง
หนึ่ง...ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลขอพระมหาเถรเถรไทยได้มาขอพระพิรุณสงสามสิบรูป"¹

รัฐบาลยังคงหวังขอให้เจ้าเมืองกรมการหัวเมืองให้ร่วมกับราษฎร
ทำบุญรื้อพุทธศาสนาตลอดจนปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรม เพื่อที่จะทำให้เกิดความ
สงบสุขขึ้นในหัวเมืองไม่สร้างความกังวลใจให้แก่รัฐบาล จึงปรากฏว่ามีหนังสือ
จากรัฐบาลสั่งการออกมาถึงหัวเมืองให้เจ้าเมืองกรมการรักษาราชการปฏิสังขรณ์
วัดวาอาราม และทูลว่า รื้อพระสงฆ์สามเณรให้การพระศาสนามั่นคงถาวร² ดังนั้น
เจ้าเมืองกรมการจึงต้องรายงานเกี่ยวกับการทูลว่า รื้อพระพุทธรูปในหัวเมือง
ของคนเข้าไปยังราชสำนัก

2.3 สมณศักดิ์ของพระสงฆ์

ก่อนที่จะรวมบุตติกนิทายจะแนะนำให้เข้าไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
พระสงฆ์สามเณรในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความเป็นอิสระจากส่วนกลาง
มาก เจ้าเมืองมีอำนาจแต่งตั้งพระสงฆ์ได้ เช่น พระเจ้าวิฑูราชเทชถวายสมณศักดิ์
ให้พระครูสุวรรณศรีศีลสังวรญาณเป็นตำแหน่งพระครูหลักคำ เจ้าคณะเมืองมหาสารคาม³
สมณศักดิ์ของสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลำดับชั้นเหมือนระบบสมณศักดิ์พระสงฆ์
ของลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ได้แก่ ขา คู คูฝ่าย คูด่าน ครูหลักคำ ลูกแก้ว และ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
ตอบเรื่องเอกสารพระพิไลยสุรเดชเจ้าเมืองโพนพิสัย

³ ขุนช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม
และผลงานต่าง ๆ หน้า 70

ยอดแก้ว¹ สมณศักดิ์ที่จัดเป็นตำแหน่งเจ้าคณะเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ คุณหลักคำ ดังนั้นสมณศักดิ์ชั้นลูกแก้ว และยอดแก้วคงมีอยู่แต่ในนครเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ หรือหลวงพระบางเท่านั้น²

2.4 ผลกระทบของธรรมเนียมคตินิกาย

ธรรมเนียมคตินิกายได้แผ่เข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยสถิติที่วัดอุบลรัตน์เมืองอุบลราชธานีเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2396 เมื่อให้พุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดความเปลี่ยนแปลงในสองลักษณะ คือ ลักษณะแรกทำให้เกิดความรู้สึกต่อต้านนิกายใหม่ในหมู่สงฆ์และพุทธบริษัท ซึ่งปรากฏอยู่ในพุทธทำนายของภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์เสด็จประทับที่หนองโสนทรงม้าชูปชาบแล้วสงฆ์นำ มีลิงใหญ่ตัวหนึ่งเข้ามาดมสังการวันทรงมัลลิก้าชูปเพื่อให้พระอานนท์บิดคาง ถึงคัวนั้นกลับบังอาจเหยียบย่ำมาอาบนํ้านั้น พระพุทธองค์จึงมีพุทธปฏิภาณว่า ถึงคัวนี้ต่อไปจะเกิดเป็นเจ้าไทยเหยียบย่ำศาสนาของทถาคต แล้วตัดท่อนคำสอนของทถาคต³ เจ้าไทยนั้นหมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ชาวอีสานเชื่อเรื่องนี้มากจนสมเด็จพรหมหารวังศ์ (ศิสุโส อ้วน) วัดบรมนิวาสสั่งให้เฝ้าโบลานอีสานไปเป็นจำนวนมาก⁴

ลักษณะที่สองทำให้พุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มเกี่ยวของสัมพันธ์กับส่วนกลางมากขึ้น การตั้งเจ้าคณะเมืองและสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือ ธรรมเนียมคตินิกายและมหานิกาย ซึ่งมีอยู่เดิมพระมหากษัตริย์เป็น

¹พระอริยานุวัตร เขมจารี พิธีเกราะภิเษก หน้า 30

²ก. หน้า 26

³สิริวัฒน์ คำวันสา สงฆ์ไทยใน 200 ปี หน้า 26

⁴ก. หน้า 332

3.1.1 การเกิด เหตุการณ์สำคัญของชีวิตวาระแรกคือการเกิด ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำในสังคม มนุษย์จึงเกี่ยวข้องกับภาวะการเกิด อย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้นทราบเท่าที่สถาบันครอบครัวยังคงมีอยู่ การดำเนินการเมื่อมีการเกิดของสมาชิกใหม่ในครอบครัวโดยมีพื้นฐานของความเชื่อในสังคมนั้น ๆ จึงเป็นแบบแผนที่ปฏิบัติกันมา ๆ มา ซึ่งจึงถือว่าเป็นประเพณีอย่างหนึ่งนั่นเอง ชาวอีสานมีประเพณีเกี่ยวกับการเกิดซึ่งได้รับถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษโดยมีพิธีการง่าย ๆ เกี่ยวกับการเกิด กล่าวคือ เมื่อเวลาทารกคลอดทารกจะจัดให้คลอดบนฟากไม้ไผ่ที่นำมาสับติดกันเป็นแผ่น กั้นนั้นเวลาเกิดจึงเรียกว่า "ยามตกฟาก" ขั้นตอนภายหลังการตกฟากคือการอาบน้ำ ให้ทารกที่เกิดใหม่ ต่อจากนั้นจะเป็นพิธีผูกคอตีพรายผายผายผ้าโดยการนำเอาทารกนอนลงในกระด้งแล้วเอากะกอกเคาะกับขอบประตูเรือนและพูดว่า "กูหูก กูหูก กูหูก แม่นลูกสูเออสามมือนี่ กลายมือนี่เมื่อหน้า ลูกกู" สามครั้ง ซึ่งแปลว่า ถ้าเป็นลูกดีก็ให้เอาเสียวันนี้ เลยวันวันหน้าลูกคน คดีการผูกคอตีพรายผายผายผ้ากระทำเพื่อให้ทารกหลุดพ้นจากภัยอันตรายหรือโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ จะให้เลี้ยงง่ายและเจริญเติบโตในสังคมต่อไป

3.1.2 การอุปสมบท ตามคติของพุทธศาสนิกชนเมื่อบุคคลผ่านชีวิตในวัยเด็กเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ถ้าเป็นชายอายุครบ 20 ปี ต้องบวชเรียนและบวชทดแทนคุณบิดามารดาเสียก่อน การบวชถือเป็นอันถึงศักดิ์อันแรงกล้าที่จะช่วยอุทิศพ่อแม่ขึ้นสวรรค์ เมื่อพ่อแม่ตายไปแล้ว ส่วนใหญ่นิยมบวช 1 พรรษา เพื่อจะได้ศึกษาพระธรรมวินัย และกตัญญู ในการที่จะสึกออกไปมีครอบครัวและดำรงชีวิตในสังคมต่อไป เมื่ออุปสมบทลาสิกขาบทแล้วชาวบ้านจะเรียกว่า "ฟิด" ซึ่งน่าจะมาจากคำว่า "บิณฑิต" หมายถึงผู้ที่ไถ่ถอนการศึกษาอบรมมีความรู้และความประพฤติเป็นที่พึงปรารถนาของสังคม ถ้าหากบวชแล้วได้รับการอุปสมบท (รคสร) เป็นพระครูเมื่อสึกแล้วเรียกว่า "จารย์" ส่วนผู้ที่บรรพชาเป็นสามเณรเมื่อลาสิกขาบทออกมาแล้วเรียกว่า "เชียง" ดังนั้นในสังคมอีสานและสังคมลาวจึงเรียกนามกันโดยใช้คำว่า ฟิด จารย์ หรือเชียง

นำหน้าชื่อตามคุณสมบัติดังกล่าว ในสังคมอีสานยกย่องผู้ที่เป็นจารย์หรือทิดทำให้สถานภาพของจารย์หรือทิดแตกต่างไปจากคนอื่น ๆ คนเหล่านี้มักจะได้รับความนับหน้าสังคม หรือมีบทบาทในการจัดการเกี่ยวกับพิธีกรรมต่าง ๆ ทางพระพุทธรูปศาสนา และเป็นที่เคารพนับถือหรือเชื่อถือของคนทั้งหลาย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือผู้นำชาวลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองทุ่งก็มีสถานภาพเป็นจารย์ คือจารย์แก้วนั่นเอง¹ กล่าวได้ว่าการบวชมีส่วนช่วยส่งเสริมสถานภาพทางสังคมของบุคคลคือเป็นผู้ที่สังคมยอมรับเชื่อย

3.1.3 การแต่งงาน เมื่อบุคคลเติบโตเป็นผู้ใหญ่ในสังคมจะก่อแต่งงานเพื่อสืบทอดสถาบันครอบครัวให้คงอยู่ในสังคมต่อไป การแต่งงานจึงเป็นเรื่องสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์ ในสังคมอีสานการแต่งงานเป็นเรื่องสำคัญไม่น้อยในความรู้สึกของชาวบ้าน ก็จะเห็นได้จากคติการเลือกคู่ครองซึ่งบิดามารดาหรือญาติผู้ใหญ่มักจะส่งสอนลูกหลานของตนอยู่เสมอ กล่าวคือฝ่ายชายจะต้องคู่โลกหรือลักษณะของหญิงที่ตนจะแต่งงานควรวาดโลกคติโบราณหรือไม่ ในวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่อง ท้าวคำสอน ที่ให้เห็นถึงคติการเลือกคู่ครองของชายไว้ว่า "หญิงใดได้โลกลูกก็ทองเต็มช้างก็จิ้งกรรแทแล้ว"² คำว่า "โลกลูก" หรือ "โลก" หมายถึงลักษณะที่พึงประสงค์ของตามคติโบราณ ดังนั้นถ้าหญิงใดมีลักษณะถูกโลกชายจึงควรเลือกเป็นคู่ครอง ลักษณะของหญิงที่ถูกโลก เช่น

¹พระยาชัยวงษา (เหลา ณ รอยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน

²พระกริยานุภัทร เขมจารี ผู้ปริวรรต ท้าวคำสอน หน้า 2

หญิงใดเอเล่ทองปุมหลวงอุ้มบาตร
 หญิงนั้นล่อนท้อเป็นอุปฮาดบุญเจ้าหากมีแทกาย
 หญิงใดคอกทกปล่องทางทวงแกงพอส่นอย
 เมื่อนางยกย่างยายพอก้ามเก็งเสมอ
 แม่นว่าท้าวไค้เข้าอยู่ชอนเสียงฮ่อมเป็นเมียเมื่อใด
 ยู่ทางละความสุข นิ่งปองเป็นเจ้า...¹

ถ้าหญิงใดมีลักษณะไม่ถูกโฉลกชายก็ไม่ควรแต่งงานด้วย ลักษณะของหญิง
 ที่ไม่ถูกโฉลก เช่น

หญิงใดปลายมือคาน ฝ่ายมือซ้ำด้คใหญ่
 ทั้งฝ่าคั้นเบ็งแล้วเสมอค้ามกั้งเหียว
 หญิงนั้นทุกข์บอเหือกบมัวมาท้าวอย่าเอา...²

จุดมุ่งหมายของการดูลักษณะของหญิงประกอบในการเลือกคู่ครองคือเพื่อ
 เป็นอุททาหรณ์ว่าการอยู่ร่วมกันฉันท์สามีภรรยาจะดำเนินไปอย่างไรราบรื่น และมี
 ความสุข หรือจะเต็มไปด้วยความทุกข์ นอกจากนั้นการเลือกคู่ครองฝ่ายชายมี
 โอกาสมากกว่าหญิง เป็นการชี้ให้เห็นว่าสถานภาพของสตรีในสังคมอีสานต่ำกว่าชาย
 เมื่อนานขึ้นก่อนการเลือกคู่ครองและตกลงปลงใจกันทั้งสองฝ่ายแล้วก็จะประกอบพิธี
 แต่งงาน หรือชาวอีสานเรียกว่า "กินคอง" ประเพณีการแต่งงานมีสองลักษณะคือ
 อวาวะมงคล ไค้แก เมื่อแต่งงานแล้วฝ่ายหญิงไปอยู่ร่วมกับครอบครัวฝ่ายชาย

¹พระอริยานุวัตร เขมจารี ผู้ปริวรรต ท้าวคำสอน หน้า 3 แปลว่า
 หญิงใดทองกลมกลิ้ง คอเป็นปล่อง เวลาก้าวเดินสม่ำเสมอ ถ้าชายไค้เป็นคู่ครอง
 จะมีแต่ความสุขทั้งเป็นเจ้า

²ก. หน้า 3 - 4 แปลว่าหญิงใดปลายมือหยาบกร้าน ฝ่ายมือใหญ่
 ฝ่าเท้าไม่เหียว หญิงนั้นจะมีแต่ความทุกข์หรือจนตลอดชีวิต ชายไม่ควรแต่งงานด้วย

แต่ลักษณะนี้น้อยมาก เพราะภานิกย์सानกล่าวว่า "เอาลูกโกนาเลี้ยงปูเลี้ยงย่า ปานเอาหามาใส่เอือนโล่ซาน" ลักษณะที่สองคือวิวาทะนงกล ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็น การแต่งงานลักษณะนี้ คือ ฝ่ายชายไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง เพราะมีภานิกว่า "เอาลูกเขมาเลี้ยงพอเอาแม่เขาปานโกเขา (ขาว) มาใส่โล่ใส่เอียน"¹ จากภานิกดังกล่าวจะเห็นได้ว่า การแต่งงานที่ลูกเขยไปอยู่กับพ่อตามม่ายในความรู้สึก ของชาวอีสานเป็นสิ่งที่เสมือนโก่ขาวมาใส่ยัง, ฉาง เพราะว่าเป็นการ ได้แรงงาน ึ่งเป็นกำลังผลิตเพิ่มขึ้น แต่ขณะเดียวกันในระยะยาวเมื่อมีการออกเรือนไปจาก พ่อแม่ที่กินที่นาก็จะถูกแบ่งให้ เป็นกรรมสิทธิ์ของครอบครัวลูกสาวที่ออกเรือนไป ซึ่งเป็น ลักษณะการถือสิทธิ์ครอบครัวที่กินตามประเพณีอีสาน คือยึดหลักการฝ่ายมารดา² ในที่สุดที่ดินจะมีขนาดเล็กลงเรื่อย ๆ เพราะมีการแบ่งปันกันลงไปเป็นทอด ๆ ทำให้ อัตราคนต่อที่ดินไม่สมดุลกัน ดังนั้นจึงมีการอพยพไปตั้งถิ่นฐานที่แห่งใหม่ เรียกว่า "ไปอยู่บ้านใหม่" เพื่อหาที่ดินทำกินใหม่ ซึ่งพบมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นอกจากนั้นยังมีการแต่งงานอีกลักษณะหนึ่งที่ไม่ได้มีการ คู่ชงกัน เรียกว่า "ชู" หมายถึงการที่ชายหญิงพอได้เสียกันโดยไม่ได้ออกให้บิดา มารดาทราบก่อน ลักษณะการชู ฝ่ายชายมักจะลอบไปหาฝ่ายหญิงที่บ้านในตอน กลางคืน แล้วร่วมหลับนอนกันจนถึงตอนเช้าพ่อแม่ของฝ่ายหญิงจึงรู้ ฝ่ายชายต้อง ขอดมาขอพ่อแม่ของฝ่ายหญิงและปรับไหมกันตามแต่จะตกลงกันได้แล้วอยู่กินเป็นสามี ภรรยากันไป การชูที่ฝ่ายหญิงลอบไปหาฝ่ายชายก็อาจเป็นไปได้ แต่มีน้อยกว่า การชูที่ชายลอบไปหาหญิง

¹ปริญญานภิกขุ ประเพณีโบราณไทยอีสาน หน้า 24

²Charles F. Keyes. "In Search of Land," p. 53

3.1.4 การตาย บ้านหลังใดมีคนภายในบ้านตายลงชาวบ้าน
อีสานจะเรียกบ้านหลังนั้นว่า "เฮือนคี่" (เรือนคี่) ขณะที่ตั้งศพบำเพ็ญกุศลอยู่ที่
บ้านตอนกลางคืนจะมีการ "จันทเฮือนคี่" (สมโภชเรือนคี่) การจันทเฮือนคี่มักมี
การอ่านหนังสือมุกสุกกันฟัง¹ หรือมีการเล่นสนุกสนานต่าง ๆ เมื่อบำเพ็ญกุศลทาง
ศาสนาผ่านไปก็จะนำศพไปเผาที่ป่าช้า ในแต่ละหมู่บ้านจะมีป่าช้าเป็นของตนเอง
การนำศพลงจากบ้านให้นำลงทางบันไดแล้วจะพาดผ้าเรื่อนแล้วนำศพลงทางข้างเรื่อน
แล้วจึงนำศพไปเผา เมื่อเผาศพเสร็จแล้วก็จะมีการจันทเฮือนคี่อยู่ 3 คืน เช้าวันรุ่งขึ้น
จึงมีการเก็บกระดูกและแจกข้าวอุทิศส่วนกุศลให้ญาติ

3.2 ประเพณีการทำบุญ

จากอิทธิพลของความเชื่อเรื่องบุญกรรม ชาวอีสานจึงกำหนดกิจกรรม
การทำบุญ ซึ่งถือว่าเป็นจารีตประเพณีเพื่อสนองตอบต่อความเชื่อนั้น กล่าวคือในรอบ
หนึ่งปีชาวอีสานจะมีการทำบุญทุกเดือน เรียกว่า "ฮักสิบสอง" คำว่า "ฮัก"
หมายถึง จารีต คำว่า "สิบสอง" หมายถึง เดือนทั้งสิบสองในในรอบหนึ่งปี ประเพณี
ของชาวอีสานที่เรียกว่า ฮักสิบสอง ได้แก่

เดือนอ้าย ทำบุญทอดผ้าโดยชาวบ้านจะพากันนำผ้าห่มกันหนาว
ไปถวายพระสงฆ์ และนิมนต์พระสงฆ์เข้าปริวาสกรรม นอกจากนั้นก็มีการเส็งกลอง²
การเส็งกลองหมายถึงการนำกลองเส็ง หรือกลองกิ่ง มาตีแข่งกันว่ากลองของฝ่ายไหน
จะดังกว่ากัน

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร ผญาบทกวีของชาวบ้าน หน้า 13

² พระอริยานุวัตร เขมจารี "คติความเชื่อของชาวอีสาน" หน้า 21

เคื่อนยี่ ชาวบ้านจะทำพิธีปลงข้าวในถาดแล้วชนข้าวเปลือกขึ้น
เก็บในยุ้งฉาง และมีการทำบุญกุศลลาน คือการชนข้าวเปลือกไปถวายวัดตาม
จิตศรัทธาของแต่ละบุคคล ในการทำบุญกุศลลานพระสงฆ์จะเทศน์เรื่องพระแม่โพสพ
เพื่อสั่งสอนให้ชาวบ้านรู้จักบุญคุณข้าวด้วย

เคื่อนสาม ผู้ว่าข้าว ทำบุญข้าวจีหรือบุญเคื่อนสาม คือชาวบ้าน
จะพากันทำข้าวจีแท้ไปถวายพระสงฆ์

เคื่อนสี่ บุญพระเวส หรือบุญเคื่อนสี่ มีการฟังเทศน์และถวาย
กัณฑ์เทศน์หรือจุบจัวยไทยทานแก่พระสงฆ์ ในเทศกาลบุญพระเวส ชาวบ้านจะ
ประกอบอาหารหวานคาว ไปถวายพระสงฆ์ด้วย มีการเทศน์เกี่ยวกับเรื่อง
พระเวสสันดรด้วย

เคื่อนห้า ประเพณีการทำบุญสงกรานต์ สร้างปรากฏและยังสร้าง
พระเถระผู้ใหญ่ตลอดจนผู้สูงอายุ ที่สำคัญคือการสร้างพระพุทธรูปซึ่งจะทำกันอยู่
15 วัน โดยพระสงฆ์จะเชิญพระพุทธรูปออกจากอุโบสถไปประดิษฐานไว้ที่หอสง
คณนายของทุก ๆ วันในระยะ 15 วัน ชาวบ้านจะพากันนําน้ำอบนํ้าหอมไปสง
พระพุทธรูป เมื่อครบ 15 วัน แล้วจึงเชิญพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานไว้ที่เดิม นอกจาก
การทำบุญแล้วยังมีการเล่นสาค่น้ำกันระหว่างเด็ก ๆ หนุ่มสาวตลอดจนคนเฒ่าคนแก่
และยังมีความเชื่อว่าถ้าปีใดผู้เฒ่าแก่ หนุ่มสาว เล่นสาค่น้ำกันน้อยปีนั้นน้ำจะน้อย
มีโคโหรทำนายว่าไม้นิโคโคเป็นพระยาไม้นั้น ชาวบ้านก็จะพากันนำเปลือกหรือ
กิ่งไม้นิโคโคมาแชไว้ในตุ่มเพื่อใช้สำหรับอาบหรือดื่ม ถือว่าจะทำให้หายจากโรคภัย
ไข้เจ็บได้

โครงการฯ แก่นานประเพณี (วันทศ บุญสงกรานต์) "วิถีชีวิตความเป็น
มาของภาคอีสาน" โดย กรมศึกษาธิการ ให้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ - 11

เดือนหก ก่อนการไถ่ครากเพื่อเตรียมทำนา จะมีบุญบั้งไฟซึ่งมี
ขั้นตอนดังนี้คือ เมื่อชาวบ้านในหมู่บ้าน เขต แขวงต่าง ๆ ประชุมตกลงกันและ
กำหนดวันทำบุญบั้งไฟแล้ว โดยอาจจะเป็นวันข้างขึ้นหรือข้างแรม เดือน 6 หรือ
เดือน 7 (กรณีปีอธิกสุรทิน) ก็ได้ ชาวบ้านจะพากันเขียนหนังสือลงในใบลาน
ที่เรียกว่า สลากใ้สมัญแจกไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ประมาณ 15 - 30 หมู่บ้าน
แล้วแตกกำลังของเจ้าภาพ หลังจากนั้นก็ละหมาดและทำบั้งไฟมาหมู่บ้านละ 1 บั้ง
พร้อมถ้วยกลอง 1 คู่¹ หมู่บ้านหรือเขตแขวงที่เป็นเจ้าภาพก่อสร้าง "นาม"
หรือประราสำหรับเป็นที่พักของหมู่บ้านใกล้เคียงถึงวันนั้นชาวบ้านจะแห่บั้งไฟมา
ประชันกันแล้วจุดบั้งไฟจนหมดทุกบั้งจึงเลิก ถ้ามีบั้งไฟจำนวนมากอาจใช้เวลาจุด
ถึง 2 วัน ประเพณีการทำบุญบั้งไฟเดือนหกนี้เป็นประเพณีที่เกิดจากความเชื่อเรื่อง
แถนซึ่งเป็นเทวดาอยู่บนสวรรค์ และชาวลาวหรือชาวอีสานเชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษของ
เขารชนตนเอง จึงมีประเพณีจุดบั้งไฟบูชาแถนเพื่อแสดงออกถึงความเชื่อให้เป็น
รูปธรรมขึ้นมา

เดือนเจ็ด เดือนธันวาคม ปู่ตาและแม่เหล็กหลักเมือง การเลี้ยง
ผีตาแถก ผีปู่ตา แม่เหล็กหลักเมืองที่กระทำกันในเดือนเจ็ดเพราะเป็นฤดูกาลลงทำไร่
ทำนาของชาวบ้าน เป็นการคาดหวังเสียทายว่าการทำนาทำไร่ในปีนั้นจะได้ผลผลิต
มากหรือน้อย อันเป็นผลทางก้นจิตใจซึ่งจะมีส่วนก่อให้เกิดแรงจูงใจในการประกอบ
อาชีพอย่างหนึ่ง

เดือนแปด ไค้แก่ ประเพณีการทำบุญเข้าพรรษาและถวายผ้าอาบน้าฝน
แก่พระสงฆ์

เดือนเก้า เป็นเทศกาลทำบุญข้าวประดับดิน

¹หลวงผดุง แคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตทรนทร) "ลัทธิธรรมเนียม
ราชบุรณาคอีสาน" ใน กรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หน้า 11

เคื่อนสิบ มีการทำบุญข้าวสากซึ่งมีลักษณะคล้ายกับสลากภัตของภาคกลาง สำหรับบุญข้าวสากจะมีการทำห่อข้าวใหญ่โดยใช้ใบตองห่ออาหารหวาน กาว แล้วนำไปแขวนไว้ตามต้นไม้ในบริเวณวัดที่ชาวบ้านพากันไปทำบุญ โดยเชื่อว่าเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษที่ตายไป เมื่อบรรพบุรุษจะได้พากันมากินข้าวห่อหรือข้าวสากที่ลูกหลานญาติพี่น้องนำไปวางไว้ให้ตามต้นไม้

เคื่อนสิบเอ็ด เป็นเทศกาลออกพรรษาที่มีการทำบุญทอดกฐินและมีการจุดโคมไฟซึ่งเรียกกันว่า "บุญจุดประทีป" การทอดกฐินส่วนใหญ่จะทำโดยเจ้าเมืองกรมการ เพราะชาวบ้านทั่วไปอัศัตศัคน นอกจากนั้นยังอาจมีการทำบุญผาเสด็จคือการนำขี้ผึ้งมาทำเป็นปราสาทจำลองแล้วแห่ไปถวายวัด

เคื่อนสิบสอง มีประเพณีลอยกระทงและทำบุญข้าวเม่า

ประเพณีการทำบุญของชาวอีสานที่เรียกว่าอุทิศสิบสองนับว่าเป็นระเบียบแบบแผนของการดำรงชีวิต การทำบุญจะสอดคล้องกับฤดูกาลและสภาพแวดล้อมของสังคม ถือว่าเป็นการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของชาวบ้านได้อย่างเหมาะสม

3.3 ประเพณีเกี่ยวกับการปกครองและการจัดระเบียบสังคม

ชาวอีสานนอกจากจะยึดถืออุทิศสิบสองซึ่งเป็นประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญแล้ว ยังมี "อุทิศคลอง" ที่ถือเป็นแนวปฏิบัติต่อกันระหว่างคนในสังคมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน คำว่า "อุทิศคลอง" หมายถึง จารีตและครรลองที่กำหนดคแนวทางในการปฏิบัติต่อกันระหว่างคนในสังคม ได้แก่

3.3.1 ประเพณีเกี่ยวกับการปกครอง ได้แก่ อุทิศคลองที่กำหนดหน้าที่และการปฏิบัติต่อกันระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ได้แก่ อุทิศเจ้าคลองบุญ อุทิศไพร่คลองพระยา ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องอุทิศสิบสองคลองสิบสี่

เป็นชาติเชื้อเจ้าเจียงจอมเมือง
พลเมืองหมั่นหมายใจไต่เพ็ง
กวรที่พระเทเพงมันทศพิธรรมา
เป็นจอมเจ้าเหนือหัวให้อักไพร
เป็นผู้เผ่าให้ลัทธิลูกหลานเหลน
สมสดานเบื่องเสียนสมยถวนทั่ว

ขุนปองปกไพรไต่ทั้งค้าย
ทางจักหาบเก็ดกร่อนบุญเจ้าบ่เบา
ถึงจักขอไซแซแต่พอเพียงน้อย
เป็นใหญ่พองหัวหน้าให้ชักยุง
เป็นขุนกานให้ลัทธิการเมืองบ้าน
อย่าไต่ลัทธิทั้งขุนรังพันปี¹

จากข้อความข้างต้น จัดเป็นครุรองของขุนปกครอง กล่าวคือ
ขุนปกครองต้องให้ความปกป้องคุ้มครองผู้อยู่ภายใต้การปกครอง ขุนปกครองต้อง
ตั้งอยู่ในความเที่ยงธรรมและยึดมั่นในทศพิธราชธรรม อันเป็นธรรมของขุนปกครอง
เมื่อกำหนดหน้าที่หรือแนวปฏิบัติสำหรับขุนปกครองแล้ว ต้องจัดการบริหารบ้านเมือง
ให้ถูกต้องเหมาะสมตาม "ฮักบ้านคลองเมือง" หรือคลองสิบสี่ ไก่แก้ว

ถึงผู้ซื่อสัตย์สุจริต ชยันหมั่นเพียร เป็นอุปฮาดราชมนตรี
หมั่นประชุมอุปฮาดราชมนตรีให้ช่วยกันบริหารบ้านเมือง
ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม
ถึงวันปีใหม่มนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์
ถึงวันปีใหม่ให้เสนาอำมาตย์นำเครื่องบรรณาการส่งเจ้าชีวิต

¹สาร สาระทัศนันทน์ หนังสือขกสมบัตินิสาณ เล่ม ๑

ถึงเคื่อนทกนิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์และจัดให้
 มีการ ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา
 ถึงเคื่อนเจ้าจักษ์ให้มีการ เลี้ยงมเหสถักหักเมือง
 ถึงเคื่อนเปลี่ยนนิมนต์พระสงฆ์มาทำบุญชำระ
 ถึงเคื่อนเกล้าบ่าวเณรให้ประชาชนทำบุญข้าวประดับดิน
 เคื่อนสับป่าเเคียนให้ประชาชนทำบุญข้าวสาก
 ให้ประชาชนทำบุญออกพรรษา
 ทำบุญทอดกฐิน
 ถึงเคื่อนสับสองท่าพิธีสงฆ์น้ำเจ้าชีวิต

จักษ์ให้มีสมบัติคุณเมืองครบ ๑๔ ตำแหน่ง ไก่แก้ว หูเมือง คือ
 หูกูญฉลาก ทาเมือง หมายถึงนักปราชญ์สุนทรรม แกนเมือง หมายถึงพระสงฆ์
 ผู้แตกฉาน ประตูเมือง คือจักษ์ให้อาหารอุทิศไปกรณฝรั่งพร้อม ๑๐๐ เมือง หมายถึง
 หล้า (โหร) ทายเหตุบ้านเมือง เหว้าเมือง หมายถึง เสนาอำมาตย์ไต่เบงธรรม
 ชื่อเมือง คือ นกกลวหาร ฝาวเมือง หมายถึง กวนตาส่งที่ชื่อสลับ ขางเมือง
 คือ เจ้านายที่ถึงอยู่ในศีลธรรม เขกเมือง คือ ผู้ฉลากพื้นที่ทั้งเมือง สัตเมือง
 คือ ทบถึเศรษฐีและทวยคำ ใจเมือง คือ แพทย์รู้หลักวิชาประจำเมือง คาเมือง
 คือ ขัยภูมิเมืองที่คี่ และเมฆเมือง คือ มีเวทอาวรักษ์เมือง¹

จากประเพณีการจัดการบริหารบ้านเมืองตามคลองสิบสี่ข้างกัน
 ซึ่งประกอบด้วยตำแหน่งและลักษณะต่าง ๆ ของเมือง เช่น ชื่อเมือง ขางเมือง²
 ให้เป็นแบบแผนการบริหารการปกครองบ้านเมืองของชาวอีสาน ดังปรากฏว่า

¹ ปรินิพนธ์ภิกขุ ประเพณีโบราณไทยอีสาน หน้า 165 - 167

² ชื่อ หมายถึง ชื่อบ้าน ขาง หมายถึง ลานบ้าน

บิณฑบาตชื่อนี้ ขวางเมือง ในระบบการปกครองของชาวอีสานด้วยซึ่งจะกล่าวถึง
ในบทที่ 3 และเป็นเครื่องยืนยันว่าการปกครองของชาวอีสานสืบทอดมาจาก
ประเพณีการปกครองดั้งเดิมของลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นอกจากนั้นหลักการ
ปกครองที่เรียกว่าทลองสิบสี่ในอีกแง่หนึ่งที่ยึดปกครองต้องคำนึงถึง 'ไค่แก'

แก่นเมือง	หมายถึง	ศัตราชูตของเมือง
หูกเมือง	หมายถึง	เวทกาหังสี่รักษาเมือง ¹
ปลาเมือง	หมายถึง	จัดศาล ข้าไพร่ของเมือง
เสาเมือง	หมายถึง	เกรนฐประจำเมือง
ข้าว (สะพาน)	หมายถึง	พวกราษฎรประจำเมือง
สันเมือง	หมายถึง	ถนนหนทางในเมือง
สายเมือง	หมายถึง	นักปราชญ์ราชบัณฑิตประจำเมือง
ขวางเมือง	หมายถึง	เวทการรักษาเขตบ้านเมือง
หน่อเมือง	หมายถึง	รัชทายาทสืบราชบัลลังก์
ใจเมือง	หมายถึง	พระราชธิดาของกษัตริย์ผู้ปกครอง
คาเมือง	หมายถึง	ประตูเมืองทั้งสี่หรือกองสอดแนม
มิกเมือง	หมายถึง	เสนาทั้งสี่
นอกเมือง	หมายถึง	โจรผู้ร้าย
ขวัญเมือง	หมายถึง	เทศกาลนักขัตฤกษ์ ²

¹ ดู 1.3.1 ความเชื่อเรื่องพระภูมิเมืองหรืออารักษ์เมือง

² พระอริยานุวัตร เขมจารี ผู้ปริวรรต เสียวสวาท หน้า 66 - 67

กล่าวได้ว่า การปกครองบ้านเมืองผู้ปกครองต้องคำนึงถึงองค์ประกอบของบ้านเมืองในอันที่จะเป็นเครื่องเสริมสร้างให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองและมั่นคง ผู้ปกครองต้องเรียนรู้หลักการในการปกครองจึงจะก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปกครอง

3.3.2 ประเพณีเกี่ยวกับการจัดระเบียบสังคม การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมต้องมีการปฏิสัมพันธ์หรือติดต่อกัน การปฏิบัติต่อกันของคนในสังคมตามบทบาทและสถานภาพที่เหมาะสมและถูกต้องย่อมก่อให้เกิดสภาพความราบรื่นในสังคม กล่าวคือคนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุข จึงมีประเพณีที่กำหนดหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลของคนในสังคมที่จะปฏิบัติต่อกัน เช่น ในหมู่วงศ์ญาติชาติ มีหลักการที่ถือเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อกันได้แก่ อีตปุตฺตองยา อีตทาคลองยา อีตพอกลองแม่ อีตป้าคลองลุง อีตน้าคลองอา อีตเข่าคลองแก่ อีตโก (สะโก) คลองเขย และอีตลูกคลองหลาน นอกจากนั้นอีตคลองยังครอบคลุมไปถึงแนวปฏิบัติในการดำรงชีวิตในด้านการประจักษ์ คือ อีตไร้คลองนา และพุทธศาสนา คือ อีตวัคคลองสงฆ์¹

กล่าวได้ว่าการจัดระเบียบสังคมของชาวลาวและชาวอีสานอาศัยอีตคลองอันเป็นอุดมการณ์และไม่มีบัญญัติแห่งกฎหมายที่มีสภาพบังคับรุนแรง มีผลทำให้สังคมอีสานมีความหละหลวมในการควบคุมระบบสังคม

3.4 ประเพณีอื่น ๆ

นอกเหนือไปจากขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับชีวิตและประเพณีการห้ามขู่ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านมากที่สุดแล้วก็ยังมีขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับชีวิตที่สำคัญอีก เช่น

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร มโนทัศน์ของชาวลาว หน้า 28

3.4.1 การลงแขก เป็นประเพณีที่สะท้อนให้เห็นถึงการปฏิสัมพันธ์กันอย่างสูง และความสมัคคีกลมเกลียวกันของสังคมระดับหมู่บ้าน การลงแขกมักจะเป็นการ เก็บเกี่ยวหรือการสร้างบ้านเรือน เป็นต้น ประเพณีการลงแขกเกิดจากเจ้าของงานต้องการให้ทำงานของตนเสร็จภายในวันเดียวหรือในเวลาอันรวดเร็ว จึงมีการขอแรงเพื่อนบ้านหรืออาจแลกเปลี่ยนแรงงานด้วยการสับเปลี่ยนช่วยเหลือกันและการอาสาซึ่งหมายถึง การที่ชาวบ้านนั้นพอใจไปช่วยงานคนอื่นโดยไม่หวังผลตอบแทน¹ ฝ่ายเจ้าภาพเป็นแต่เพียงเลี้ยงอาหารตามอัธยาศัย

3.4.2 การแสดงหมอลำ หมอลำเป็นศิลปะการแสดงของชาวอีสาน ซึ่งวิวัฒนาการมาจากประเพณีการอ่านหนังสือผูกที่ชาวบ้านเรียกว่า "ลำโหมหนังสือ" หรือ "ลำอ่านหนังสือ"² นั่นเอง หมอลำเป็นผู้ชำนาญในการอ่านหนังสือผูกเรื่องราวที่น่ามาด่าได้แก่ เรื่องราวจากวรรณกรรมท้องถิ่น นิยายปรัมปรา พงศาวดาร เป็นต้น เช่น เรื่อง สังข์ศิลป์ชัย ท้าวทศกัณฐ์ นางแดงอน ชูฉันทอ้ว นกกระเจอก นิทานกำพร้าผีน้อย เป็นต้น คนตรีที่ใช้ประกอบการลำคือ แคน หมอลำมีสองประเภท คือ ลำกลอน ซึ่งเป็นการลำโต้กันระหว่างชายหญิงคู่หนึ่ง การลำหมู่หรือหมอลำหมู่ ซึ่งลำเป็นเรื่องราว ถัดนั้นจึงต้องใช้ตัวแสดงหลายคนหรือเป็นหมู่ ท่วงท่าของหมอลำ นอกจากจะก่อให้เกิดความเพลิดเพลินในแง่ศิลปะแล้วยังทำให้เกิดกระบวนการอบรมสั่งสอนเกี่ยวกับคติ ค่านิยม และแบบแผนทางวัฒนธรรมต่อสังคม เพราะเรื่องที่นำมาแสดงส่วนใหญ่ เป็นเรื่องที่มีคติสอนใจทำให้ชาวอีสานเกิดความพึงพอใจ คือมีสำนวนหมอลำมาก ซึ่งจะมีส่วนเป็นสิ่งที่มียุติผลต่อการดำรงชีวิตในสังคมของชาวอีสานด้วย

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร หมู่บ้านทอผ้าของชาวบ้าน หน้า 10 - 11

² หมายเหตุ หน้า 17 ลำ คือ ร้อง นั่นเอง

3.4.3 การลงช่วง คำว่า "ช่วง" หมายถึง บริเวณลานบ้าน¹ หรือสถานที่ที่ปลูกยกพื้นสูง 1 ศอก กว้าง 6 ศอก ยาว 11 ศอก ปลูกยกกระดาน หรือหากไม่ปลูกยกพื้นสูง ตรงกลางทำเป็นที่ก่อกองไฟไว้ด้วย² การลงช่วงนั้นหญิงสาว จะพากันหาฟืนมาสะสมไว้ ก่อนตัวก็จะก่อกองไฟขึ้นที่ลานช่วง แล้วพากันนั่งบนฝ้าย รอบ ๆ กองไฟ ฝ้ายชายหนุ่มจะชวนกันเป่าแคน ตีคพิณไปจับพวกหญิงสาวที่ลานช่วง มีการพูดคุยเกี่ยวกับพราสีกันเป็นที่สนุกสนานยิ่งนัก ประเพณีการลงช่วงเริ่มตั้งแต่ เดือนสามจนถึงเดือนหกหรือเดือนเจ็ด ซึ่งเป็นช่วงที่ว่างเว้นจากการทำนา ชายหนุ่ม หญิงสาวมีโอกาสนุกสนานกัน ขณะเดียวกันพวกหญิงสาวก็ได้ทำงานไปด้วย คือการปั่น ฝ้ายนั่นเอง นับว่าเป็นประเพณีที่นิยมแพร่หลายในหมู่วรรณอีสานอย่างหนึ่ง

3.4.4 การผูกเสี่ยว เป็นประเพณีที่แสดงถึงความรักใคร่กลมเกลียว กันระหว่างบุคคลสองคน การผูกเสี่ยวกระทำโดยญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายมาประชุมพร้อมกัน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นประธาน แล้วพร้อมกันผูกข้อมือของคนทั้งสองด้วยกายสายสิญจน์ให้เป็น เสี่ยว (เพื่อน) กันตามประเพณี ผู้ผูกเสี่ยวต้องมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน เมื่อ ตระกูลใดผูกลูกชายเป็นเสี่ยวกันแล้วพ่อแม่ทั้งสองฝ่ายนั้นจะเรียกกันว่า "พ่อเสี่ยว" "แม่เสี่ยว" ด้วย³ นอกจากนั้นยังมีประเพณีการผูกน้องอีก ที่อีก กลัวคือถ้าใครรัก ใครนับถือผู้ที่มีอายุน้อยกว่าตนก็จะผูกผู้นั้นเป็นน้องอีก ถ้าผู้ที่มีอายุน้อยกว่ารักใคร่นับถือ ผู้ที่มีอายุมากกว่าก็จะผูกเป็นผู้พี่อีก ตลอดจนการผูกพ่ออีก, แม่อีก ซึ่งได้แก่ การที่ชายหนุ่ม

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร ฉันทบทวิของชาวบ้าน หน้า 2

² ปรีชญานภิกขุ ประเพณีโบราณไทยอีสาน หน้า 214

³ พระอริยานุวัตร เขมจารี "คติความเชื่อของชาวอีสาน" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 8 - 10 กันยายน 2526 เอกสารหมายเลข 1 หน้า 18 - 19

คนใดคนหนึ่งเดินทางไปอยู่หรือไปเที่ยวต่างบ้านเมือง แล้วเกิดความเคารพนับถือ กับชาวบ้านบางคน ชาวบ้านก็จะผูกให้เป็นลูกชู้ และลูกชู้ก็จะรักเคารพเป็น พ่อชู้แม่ชู้ เสมอมีคานาการลาของตน

3.4.5 การบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีที่แพร่หลายอยู่ในแถบ

หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง คือ เมืองร้อยเอ็ด และมหาสารคาม¹ การบายศรีสู่ขวัญมักจะทำกันเนื่องในโอกาสที่มีการจัดงานมงคล เช่น การสู่ขวัญนา การสู่ขวัญข้าวสาว เป็นต้น นอกจากนั้นเมื่อบุคคลใดหายจากอาการเจ็บป่วยญาติพี่น้องก็จะสู่ขวัญให้ หรือ เมื่อมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางเดินทางไปตรวจราชการหัวเมือง ชาวบ้านก็จะสู่ขวัญให้ข้าราชการนั้นเพื่อเป็นการต้อนรับ เช่น สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรงเดินทางออกไปตรวจราชการมณฑลอุดร และอีสานระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2449 เมื่อเดินทางถึงเมืองร้อยเอ็ดและมหาสารคาม ชาวบ้านได้ประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญต้อนรับพระองค์ด้วย² ลักษณะการบายศรีสู่ขวัญคือ ชาวบ้านจะมาประชุมพร้อมกันแล้วนั่งล้อมรอบผู้ได้รับการสู่ขวัญกับพราหมณ์ผู้ทำหน้าที่กล่าวเชิญขวัญ ระหว่างผู้ได้รับการสู่ขวัญกับพราหมณ์จะมีบายศรีวางอยู่ตรงกลาง เมื่อพราหมณ์กล่าวเชิญขวัญหรือบทสู่ขวัญเสร็จก็จะมีการผูกแขนให้ผู้ได้รับการสู่ขวัญด้วยสายสัจจ์ และระหว่างที่ผูกแขนคนที่ผูกแขนก็จะอวยพรให้ผู้ได้รับการสู่ขวัญไปทั่ว การบายศรีสู่ขวัญเป็นประเพณีที่ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน

¹ผู้ว่าราชการจังหวัดและคณะกรรมการจังหวัด จังหวัดร้อยเอ็ด
พิมพ์เนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 25 พุทธศตวรรษ พ.ศ. 2500 หน้า 31

²สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาคที่ 4
ว่าด้วยมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์ในงานปลงศพ
หม่อมขาว บุนนาค พ.ศ. 2466 หน้า 61, 63

เนื่องจากมีปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่ แนวนโยบายของรัฐบาลที่กรุงเทพฯ
ที่ปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
โดยโยงเกี่ยวกับกิจการภายในของหัวเมือง และการยึดถือหรือปฏิบัติตามขนบธรรมเนียม
ประเพณีของชาวอีสาน การที่มีการติดต่อกันระหว่างชาวอีสานในบริเวณที่ราบสูงโคราช
กับชาวลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 ตลอดจนการที่มีสื่อ
สำคัญในการสืบทอดวัฒนธรรม คือ วรรณกรรมท้องถิ่น การแสดงหมอลำ และการพญา
เป็นต้นจึงเป็นผลให้ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443
มีลักษณะเช่นเดียวกับขนบธรรมเนียมประเพณีของอาณาจักรนครเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์
นั่นเอง ถึงแม้ว่าในปัจจุบันมีลักษณะของความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณี
บางอย่างยังคงปรากฏอยู่ในสังคมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองส่วนใหญ่
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น การบายศรีสู่ขวัญ การสะเคาะเคราะห์ การลงแขก
และการเลี้ยงผีตาแฉะ เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของสังคมที่ตกทอดมาจาก
บรรพบุรุษชาวลาวสู่ชาวอีสานซึ่งเป็นอนุชนรุ่นหลังได้สืบทอดและถือปฏิบัติกันต่อ ๆ มา

โครงสร้างสังคม การเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจของหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443

การที่สมาชิกของสังคมใดสังคมหนึ่งแยกตัวออกจากสังคมเดิมไปก่อตั้งสังคมใหม่ขึ้นย่อมมีลักษณะโครงสร้างของสังคมเหมือนกับสังคมเดิม เพราะสมาชิกของสังคมใหม่ก็คือสมาชิกของสังคมเดิมนั่นเอง จึงย่อนำเอาแบบแผนต่าง ๆ ของสังคมเดิมไปใช้ เนื่องจากวงเขตความคิดของมนุษย์มาจากประสบการณ์เดิมไม่สามารถคิดสังเคราะห์ระบบสังคมขึ้นใหม่ได้ในยุคสมัยเดียวกัน เช่น เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรและพระครูโพนเสม็ดได้อพยพไพร่พลจากนครเวียงจันทน์ลงไปตั้งนครจำปาศักดิ์เมื่อปี พ.ศ. 2256¹ เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรก็ทรงจัดระเบียบสังคมและการปกครองตามแบบแผนของนครเวียงจันทน์ทุกประการ² ดังนั้นชาวลาจากนครจำปาศักดิ์รุ่นแรกภายใต้การนำของจารย์แก้วอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเมื่อ พ.ศ. 2261³ จึงนำเอาแบบแผนหรือธรรมเนียมการปกครองและวัฒนธรรมมาจากนครจำปาศักดิ์ ทำให้โครงสร้างของสังคมและระบบการปกครองของเมืองที่อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเหมือนกับโครงสร้างและแบบแผนของนครเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ตามเดิม⁴ โครงสร้างของสังคมและระบบการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางดังกล่าวคงดำรงอยู่จนถึงสมัยปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เปลี่ยนแปลงไป

¹สีลา วีระวงศ์ พงศาวดารลาว หน้า 232

²ก. หน้า 233

³ก. หน้า 251

⁴ก. โครงสร้างสังคมและแบบแผนการปกครองของนครเวียงจันทน์ - จำปาศักดิ์ ในภาคผนวก ก.

1. โครงสร้างของสังคม

ประชากรของหัวเมืองบริวารลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2442 อาจจำแนกอย่างกว้าง ๆ ได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามลักษณะการค้ำอำนาจทางการเมือง คือ กลุ่มผู้ปกครอง และกลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง

1.1 กลุ่มผู้ปกครอง คือ กลุ่มบุคคลที่มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองดูแลควบคุมประชากรส่วนใหญ่ในสังคม บุคคลในกลุ่มผู้ปกครองนี้ยังสามารถจำแนกออกไปได้เป็น 2 ระดับ คือ กลุ่มผู้ปกครองระดับเมือง และผู้ปกครองระดับต่ำกว่าเมืองลงมา

1.1.1 กลุ่มผู้ปกครองระดับเมือง ประกอบด้วยกลุ่มข้าราชการ 3 ระดับ¹ คือ คณะอาญาสี่ ท้าวผู้ใหญ่ เพี้ยผู้ใหญ่ และท้าวผู้น้อย เพี้ยผู้น้อย²

1.1.1.1 คณะอาญาสี่ คือ ตำแหน่งข้าราชการชั้นสูงของแต่ละเมือง ได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด รามวงศ์ และราชบุตร จัดเป็นกลุ่มบุคคลที่มีสถานภาพทางสังคมสูงสุดในเมืองนั้น ๆ

1.1.1.2 ท้าวผู้ใหญ่ และเพี้ยผู้ใหญ่ หมายถึง กลุ่มบุคคลที่มีสถานภาพและบทบาทในสังคมของหัวเมืองรองลงมาจากคณะอาญาสี่ ท้าวผู้ใหญ่ คือ ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ประกอบด้วย ท้าวสุริยะหรือท้าวขัตติยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสิทธิสาร ส่วนเพี้ยผู้ใหญ่ ได้แก่ ข้าราชการที่อยู่นอกตำแหน่งระดับชื่อบ้านข้างเมือง เช่น เพี้ยเมืองแสน เพี้ยเมืองจัน เพี้ยเมืองขวา และเพี้ยเมืองซ้าย เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/75
เงินส่วยของหลวงเมืองอุบลราชธานี คัดจากสำเนาออกหลวงภักดีณรงค์เรือง
 เงินส่วย จ.ศ. 1246

² เอกสารราชการไทย เรียกว่า "ท้าวเพี้ย"

1.1.1.3 ท้าวขุนน้อย และเพี้ยขุนน้อย จัดเป็นข้าราชการ
ชั้นขุนน้อย ท้าวขุนน้อย หมายถึง ลูกหลาน ของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร
และคณะผู้ช่วยอาญาสี่ ท้าวเหล่านี้ได้รับราชการในระดับชั้นประทวน¹ ยังไม่ได้รับ
สัญญาบัตร ปกติลูกหลานของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร และผู้ช่วยคณะ
อาญาสี่ได้รับสถานภาพเป็นท้าวโดยกำเนิด แต่เมื่อเติบโตขึ้นอายุมากขึ้นเป็นท้าวโดย
การสถาปนาอีกตามนามเดิม โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ลูกหลานของเจ้าเมืองและ
เชื้อวงศ์ของเจ้าเมืองมีโอกาสได้คอยรับใช้ปัดหัดราชการ เมื่อท้าวมีความดีความชอบ
ในราชการอาจได้รับสัญญาบัตรให้เป็นท้าวที่จัดเป็นตำแหน่งเฉพาะ เช่น ท้าวมหาไชย
ท้าวเทพวงศ์ ท้าวอินทวงศ์ ท้าววรบุตร² เป็นต้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดชัดเจนที่สุดคือ
ท้าวทศ เจ้าเมืองคนแรกของเมืองมหาสารคาม เดิมเป็นท้าวโดยกำเนิดคือ ท้าวทศ
ครั้งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้นได้รับสัญญาบัตรเป็นท้ามหาไชย ส่วนเพี้ยขุนน้อย หมายถึง
ข้าราชการชั้นประทวนซึ่งอยู่ในตำแหน่งที่ไม่ต้องใช้ความรับผิดชอบสูง เพี้ยขุนน้อยได้แก่
ข้าราชการระดับเจ้าพนักงานฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งไม่มีตำแหน่งเฉพาะ เช่น เพี้ยพิมพ์ล เพี้ยราชสมัก
เพี้ยจางวาง เพี้ยอินวงศ์ เพี้ยแก้วดี เพี้ยชาภูธร เพี้ยคำคุณา³ เป็นต้น

1.1.2 กลุ่มผู้ปกครองระดับต่ำกว่าเมือง คือ เขต แขวง หมู่บ้าน
ประกอบด้วยตำแหน่งผู้ปกครองระดับต่าง ๆ ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/7
เงินส่วยของหลวงเมืองอุบลราชธานี คัดจากสำเนาออกหลวงภักดีณรงค์เรืองชำระ
เงินส่วย จ.ศ. 1246

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 26 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1125
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

³ ก.

1.1.2.1 ท้าวฝ่าย เป็นตำแหน่งเทียบเท่านายอำเภอ
ในปัจจุบัน มีหน้าที่ปกครองควบคุมดูแลราษฎรระดับเขต

1.1.2.2 ทาส่ง มีฐานะเทียบเท่ากำนันในปัจจุบัน
ทำหน้าที่ปกครองดูแลราษฎร ในระดับแขวงหรือหลายหมู่บ้านรวมกัน

1.1.2.3 จาบ้าน (นายบ้าน หรือแควบ้าน) มีฐานะ
เทียบเท่าผู้ใหญ่บ้าน ทำหน้าที่ปกครองระดับหมู่บ้านหนึ่ง ๆ

เนื่องจากในแต่ละเมืองประกอบด้วยหลายเขตแขวง
หมู่บ้าน ในแต่ละเมืองจึงมีกำนัน และจาบ้านหลายคน เช่น ในปี พ.ศ. 2433
เมืองขมิ้นข่อตั้งขึ้นเป็นเมืองบริวารของเมืองมหาสารคาม ในเมืองนี้มีกำนัน 70 คน
จาบ้าน 34 คน¹ เป็นต้น

1.2 กลุ่มผู้อยู่ใต้ปกครอง คือ ประชากรส่วนใหญ่อันได้แก่ เลกไพร่
ทาส พระสงฆ์สามเณร ศัตรีและเด็ก

1.2.1 เลกไพร่ ราษฎร หรือชนชั้นที่ถูกปกครองในหัวเมืองบริเวณ
ลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่าง พ.ศ. 2325 -
2443 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ยังมีไค้มีการยกเลิกระบบไพร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2448) มีฐานะเป็นเลกหรือไพร่² เลก
หมายถึงชายฉกรรจ์ที่มีความสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่ง จนถึงอายุ 70 ปี³ เลกไพร่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/1
ใบบอกเมืองมหาสารคาม ร.ศ. 109

² เลกกับไพร่ใช้ในความหมายเดียวกัน เลกคือคำที่ใช้เรียกไพร่หัวเมือง
(อาจารย์ สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 25) อาจเขียน "เลก" หรือ "เลฆ" ก็ได้

³ วิจัยถรณ์ ปิตวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) หน้า 133

ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง รวมทั้งหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แบ่งเป็น 5 ประเภท¹ คือ

1.2.1.1 เลกส่วย หมายถึง เลกที่มีหน้าที่ต้องส่งส่วยสิ่งของให้แก่ทางราชการ เนื่องจากเลกไฟรมีหน้าที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน หรือเกณฑ์เข้าทว้ราชการ ในกองทัพนานที่สงคราม แต่ด้วยเหตุที่ชายฉกรรจ์เหล่านี้อยู่ห่างไกลราชธานี ทำให้เกิดความลำบากในการเกณฑ์แรงงาน ทางราชการจึงอนุญาตให้เลกเหล่านี้ส่งสิ่งของแทนการเข้ารับราชการหรือเกณฑ์แรงงานได้ ถึงแม้เลกจะส่งสิ่งของแทนการเกณฑ์แรงงานแต่ก็ต้องสังกัดมูลนายเช่นเดียวกับไพร่หลวง หรือไพร่สมในเขตหัวเมืองชั้นใน เลกส่วยถูกจัดเป็นกองโคกแก่ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร แต่ละกองมีนายกอง 1 คน ปลัดกอง 1 คน เป็นผู้ควบคุมเลกในความรับผิดชอบของตน ส่วนในระคับ เขต แวง หนองบัว ก็จะมีท้าวฝ่ายกำนัน ตาแสง จายาน หรือนายบ้าน เป็นผู้ควบคุมเลกไฟรมในสังกัดของตนขึ้นกับกองเจ้าเมืองหรือกองอุปฮาด กองราชวงศ์ กองราชบุตร แล้วแต่ว่ากองของตนสังกัดกองใด เลกที่สังกัดกองใดแล้วไม่อาจเปลี่ยนกองได้ หรือเจ้าเมืองอาจกำหนดให้เลกสังกัดกองใดก็ได้² ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายขึ้นเมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรมลงอุปฮาดมักจะไ้รับเลื่อนขึ้นเป็นตำแหน่งเจ้าเมือง ฉะนั้นเจ้าเมืองคนใหม่จะนำเลกไฟรมในกองอุปฮาดเดิมของตนโอนไปสังกัดกองเจ้าเมืองด้วย ไม่คงไว้ให้สังกัดอุปฮาดคนใหม่ ดังนั้นจึง เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองกับอุปฮาดขึ้น ส่วนกองอื่น ๆ

¹ Kennon Breazeale. The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom. p. 97 - 98

² Mitoon Mikasol. Social and Cultural History of the North-eastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the Khammuk Region (Suri, Sankha and Khulchan). p. 83.

เมื่อผู้เป็นมูลนายหรือคนสังกัดเลื่อนตำแหน่งก็จะนำกองเดิมของตนไปเป็นกองในตำแหน่งใหม่ด้วย ซึ่งก็ทำให้เกิดความขัดแย้งในกองอื่น ๆ ในลักษณะเช่นเดียวกัน การแก้ปัญหาจึงกล่าวทางรัฐบาลมักจะส่งเสริมหรือแก้ปัญหาด้วยการให้อุปฮาดแยกตัวออกไปตั้งเมืองใหม่ แล้วนำเอาลูกไพร่ที่สังกัดกองของตนออกไปตั้งเมืองใหม่ และจัดระบบการปกครองขึ้นมาในลักษณะเช่นเดียวกับเมืองเดิมที่ตนแยกตัวออกไปนั้นเอง เช่น อุปฮาด (เหงา) เมืองสุวรรณภูมิ มีความขัดแย้งกับเจ้าเมือง จึงขออนุมัติตั้งเมืองใหม่และได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (เหงา) นำลูกไพร่อพยพแยกตัวออกไปตั้งเมืองเกษตราธิไชย เมื่อ พ.ศ. 2415 โดยอุปฮาด (เหงา) ได้รับตำแหน่งพระศรีเกษตราธิไชยเจ้าเมือง ท้าวสังข์เป็นอัครฮาด ท้าวพรหมเป็นอัครวงค์ และท้าวสารเป็นอัครบุตร¹ เป็นต้น

เลกกองส่วยจะถูกเรียกเก็บส่วยตามเกณฑ์และประเภทที่ทางราชการกำหนด เช่น เลกเมืองสกลนครผูกส่วยนลเรวคนละ 5 ชั่ง² เมืองยโสธรส่วยน้ำรัก 2 คนต่อเปี้ย หรือส่งบ้าน 2 คนต่อชอก³ เป็นต้น

1.2.1.2 เลกทนาย หรือเลกยกคงเมือง จัดเป็นเลกใช้งานสำหรับเจ้าเมืองกรมการทนายเพีย ตามธรรมเนียมการเกณฑ์ส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก เมืองใดมีเลกไพร่จำนวนเท่าใดก็ตามให้แบ่งเป็น 3 ส่วน เลกไพร่

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ 25/11
ราชการหัวเมืองลาวเรื่องกรมการเมืองแย่งชิงตัวเลข จ.ศ. 1245 หน้า 68

² พระยาประจันตประเทษธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)
ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร หน้า 16 - 17

³ พระสุนทรราชวงศา (แช่ ประทุมชาติ) พงศาวดารภาคอีสาน
 หน้า 11

จำนวน 2 ส่วน ให้ถือเป็นเลขส่วยที่เจ้าเมืองกรมการต้องเก็บส่วยจากเลขส่งเข้าไป
ยังราชสำนัก เลขที่เหลืออีก 1 ส่วนนั้นยกไว้เป็นเลขทนายหรือเลขยกกองเมืองของ
เจ้าเมืองกรมการ ท้าวเพี้ย ตลอดจนนายหมวด นายกอง หรือท้าวฝ่าย ตาแสง กำนัน
จายานและนายบ้าน¹ ซึ่งจะได้รับจำนวนเลขทนายสกลนั้นกันลงไปตามลำดับ เช่น
เมืองสกลนครมีเลขไพรชาวยศกรร ก จำนวน 3,000 คน จัดเป็นเลขส่วย 2,000 คน
ยกเป็นเลขทนายให้เจ้าเมืองกรมการ ท้าวเพี้ย 1,000 คน² เลขทนาย 1,000 คน
ทั้งกล่าวแบ่งสรรให้เจ้าเมืองกรมการ ท้าวเพี้ย ดังนี้ เจ้าเมืองได้รับ 60 คน อุปฮาด
50 คน ราชวงศ์ 40 คน ราชบุตร 30 คน ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาตำแหน่งละ
20 คน ตำแหน่งระกับชื่องานข้างเมือง เช่น เมืองแสน เมืองจัน ได้รับตำแหน่ง
ละ 15 คน ขวเนตร ขวมนต์ ตำแหน่งละ 10 คน เมืองขวา เมืองซ้าย
ตำแหน่งละ 8 คน กรมการผู้น้อยระกับตำแหน่งมาได้รับตำแหน่งละ 3 - 4 คน³
เป็นต้น กรณีเมืองวอญเอ็ก มหาสารคาม และสุวรรณภูมิ เจ้าเมือง กรมการ ท้าวเพี้ย
ก็ได้รับจำนวนเลขทนายอยู่ในเกณฑ์เดียวกันกับอัตราของ เมืองสกลนครหรือเมืองอุบลราชธานี
ซึ่งเป็นหัวเมืองขนาดใหญ่ที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในเกณฑ์เดียวกันดังกล่าว⁴ เพราะหัวเมือง
เหล่านี้มีจำนวนเลขชาวยศกรรจ้อยประมาณ 3,000 - 4,000 คน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 28/92 ธรรมเนียม
การเกณฑ์ส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1246 หน้า 141 - 142

² พระยาประจันตประเทศธานี น.ค.

³ พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) ตำนาน
พงศาวดารเมืองสกลนคร หน้า 16 - 17

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 9/259 สำเนา
บัญชีทางยาวท้าวเพี้ยกรมการแลเลขส่วยเมืองอุบล จ.ศ. 1248 หน้า 252 - 261

เลกหนาบหรือเลกยกกง เมืองไซงานสำหรับตำแหน่งเจ้าเมือง
กรมการ ปกติแล้วไม่ถูกเกณฑ์แรงงานแต่ต้อง เสียเงินประจำปีให้เจ้าเมืองกรมการผู้เป็น
มูลนายของตน กล่าวคือ เลกหนาบต้องเสียคนละ 4 บาทต่อปี¹ หรืออาจถูกไซงาน
ให้ทำงานแก่มูลนายของตน เช่น สร้างบ้านเรือน ทำนา และเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น แต่ต้อง
คิดค่าแรงงานที่เลกทำคนหนึ่งไม่เกิน 4 บาท² สำหรับเงินที่เลกหนาบชำระให้มูลนาย
ของคณนั้น มูลนายไม่ต้องส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ เงินดังกล่าวเป็นรายได้ของเจ้าเมือง
กรมการ ท้าวเพี้ย โดยตรง ต่างกับผลประโยชน์จากเลกกองซึ่งต้องชำระด้วยเป็น
สิ่งของหรืออาจถูกเกณฑ์แรงงานสำหรับงานสาธารณะ เช่น ชุกคลอง ทำถนน สร้างวัด
หรือไม่ก็ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพในราชการสงคราม อย่างไรก็ตามเลกช่วยสามารถชำระ
เงินแทนสิ่งของที่ถูกเกณฑ์ แต่การเกณฑ์แรงงานหรือเก็บเงินจากเลกช่วยต้องมีมูลค่า
เท่ากับสิ่งของที่เลกช่วยต้องส่งให้ทางราชการ คือ 4 บาท และเงินหรือสิ่งของที่เกณฑ์
จากเลกช่วยต้องนำส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ ทั้งหมด³

1.2.1.3 เลกกองนอก สำหรับไพร่บ้านพลเมืองผู้ไม่ได้
จดทะเบียนสังกัดกอง ไกกองหนึ่งสำหรับเลกหนาบหรือเลกกองช่วย จัดเป็นกองนอก
หรือเลกกองนอก ได้แก่ เลกที่ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่นอกตัวเมือง เลกที่สังกัด

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ. 4/72 สารตราถึง
เจ้าเมืองมหาสารคาม - ส่วนรวมมิทอบส่งเงินแทนคนเรา จ.ศ. 1249 หน้า
556 - 557

² พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร ตำนาน
พงศาวดารเมืองสกลนคร หน้า 17

³ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 28/72
ธรรมเนียมการเกณฑ์ช่วยหัวเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1246 หน้า 141 - 142

กองนอกนี้อาจจะสังกัดขุนนางที่อยู่ในหัวเมืองที่ตนอยู่อาศัยหรือเมืองอื่นก็ได้¹ เจ้าเมืองจะเลือกสมาชิกที่เป็นชนชั้นปกครองในท้องถิ่นหนึ่ง เป็นคนของเจ้าเมืองออกไปควบคุมกองนอก เรียกว่า "นายกกองนอก" เมื่อกองนอกมีจำนวนเล็กน้อยประมาณ 500 คน นายกกองอาจร้องขอต่อเจ้าเมืองให้ถามไปยังรัฐบาลว่ากองของคนพอจะตั้งเป็นเมืองใดหรือไม่ ถ้ารัฐบาลอนุมัติให้ตั้งเมืองใดโดยรวมเขตแขวงหมู่บ้านหลายหมู่บ้านเข้าด้วยกันยกขึ้นเป็นเมืองหนึ่ง เมืองที่ตั้งใหม่ก็จะขึ้นต่อเมืองใหญ่ที่ตนเคยสังกัดอยู่เดิม เมื่อเมืองนั้นมีการขยายตัวเป็นเมืองขนาดใหญ่ มีความสำคัญในทางค้าเศรษฐกิจและการปกครองก็อาจได้รับอนุมัติให้ปกครองบริหารราชการขึ้นต่อส่วนกลางที่กรุงเทพฯ โดยตรง เช่น เมืองมหาสารคาม แรกตั้งในปี พ.ศ. 2408 ขึ้นตรงต่อเมืองร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2412 จำนวนไพร่บ้านพลเมืองเพิ่มมากขึ้นจึงได้ขอบริหารราชการ เมืองของตนขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรง

1.2. 4 เลกกองค่าน ทำหน้าที่ลาดตระเวนตรวจการชายแดน เมืองของคนที่ตั้งต่อกับเมืองอื่น ๆ เลกพวกนี้จัดเป็นเลกกองค่าน มีเจ้าหนูกองค่านเป็นผู้ควบคุมดูแล

1.2.1.5 เลกเชยสุ่ หากเลกเมืองหนึ่งไปไ้กรรยาเป็น คนต่างเมือง เช่น เลกเมืองร้อยเอ็ดไปแต่งงาน มีภรรยาอยู่ที่เมืองมหาสารคาม ตามประเพณีที่เคร่งครัดเกี่ยวกับการแต่งงานของชาวอีสานในอดีต เลกต้องไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง เลกพวกนี้มีจำนวนหลายคนต้องจัดขึ้นเป็นกองหนึ่งต่างหาก เรียกว่า "กองเชยสุ่" เลกกองเชยสุ่จะมีเจ้าหนุ่ นายกกองควบคุมอยู่ในเมืองที่กองเชยสุ่สังกัดอยู่ เช่น เลกเชยสุ่เมืองมหาสารคามซึ่งเป็นเลกของเมืองร้อยเอ็ดแต่เดิม การเก็บส่วยผลประโยชน์จะต้องเก็บจากเลกประเภทนี้ด้วย ดังนั้นเมืองร้อยเอ็ดจึงต้องตามไปเก็บส่วยกับเลกเชยสุ่ในเมืองมหาสารคาม เป็นต้น

¹ ประมุข ทรัพย์สาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 78

จำนวนเล็กน้อยในแต่ละเมืองที่มีความสำคัญและเป็นที่สนใจของ
ส่วนกลางในการกวตั้นการควบคุมไคแก๋ กองส่วย กองเลกคอง เมือง และกองเขยสู
กัังสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงหัวเมืองต่าง ๆ ให้ "เจ้าหนู นายกองท่าบาดูซึบ
เลกสกรร เติมศักรมือชาวคอง เมือง กองส่วยและเขยสูต่าง เมือง..."¹

1.2.2 ทาส ชนชั้นผู้ถูกปกครองอีกพวกหนึ่ง ไคแก๋ ทาส ซึ่งจัดเป็น
ชนชั้นที่มีสถานภาพทางสังคมต่ำที่สุด จำนวนทาสในแต่ละเมืองอาจมีมากหรือน้อยบาง
ตามขนาดของเมือง เช่น ในเมืองอุบลราชธานี พ.ศ. 2427 มีทาสอยู่จำนวน 993 คน²
แต่พิจารณาโดยส่วนรวมแล้วจำนวนทาสในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอยู่น้อย
เพราะระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่เอื้อ
อำนวยต่อการมีทาสในอันที่จะเป็นแหล่งที่มาของแรงงานในภาคเกษตรกรรม เพราะ
เศรษฐกิจหัวเมืองเหล่านี้เป็นการเก็บหาของป่าเป็นส่วนใหญ่ ไม่เหมือนกับหัวเมืองชั้นใน
ที่มีการผลิตเพื่อการค้า³ ประกอบกับระบบสังคมของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ยังไม่สลับซับซ้อน บุคณราษฎรมีจำนวนไม่มาก และผลประโยชน์ที่จะเก็บเกณฑ์ได้จากทาส
มีน้อย เนื่องจากทาสก็จักอยู่ในเลกยกหรือเลกหนายไม่ได้ถูกเกณฑ์ส่วย เพียงแต่เป็นข้าไพร่
คอยรับใช้บรรดาขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองกรมการเท่านั้น⁴ พวกทาสในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ. 1/19 สารตรา
เจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1247 หน้า 37 - 42

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/75
เงินส่วยของหลวงเมืองอุบลราชธานี จ.ศ. 1246 หน้า 419

³ Kennon Breazeale. The Integration of the Lao States
into the Thai Kingdom. p. 107

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 28/92
ธรรมเนียมการเกณฑ์ส่วยหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียง จ.ศ. 1246 หน้า 141 - 142

เจียง เหนือโดยมากเป็นพวกข้าที่อยู่คามป่าเขาที่ถูกจับมาขาย นอกจากนั้นแลไพร่
บางพวกยังนิยมขายตัวลง เป็นทาสโดยคิดว่าไม่ต้องเสียส่วยให้แก่ราชการ บางที
บุตร เขยก็ขายตัวลง เป็นทาสของบิดามารดาของภรรยา หรือขายตัวลง เป็นทาสญาติพี่น้อง¹
เป็นต้น แม้ว่าทางรัฐบาลได้พยายามแก้ไขระบบการ เก็บเงินจากทาสโดยนายเงินจะต้อง
ชำระส่วยแทนทาสเหมือนในกรุงเทพฯ หรือหัวเมืองชั้นใน และมีตราพระราชสีห์ประกาศ
ห้ามจับเข้ามาเป็นทาส² ก็ตาม แต่ก็ยังเกิดผลในการแก้ไขปัญหาค่อนข้างใด ปัญหา
การ เก็บส่วยจากทาสจึงยังคงปรากฏอยู่ตลอดเวลาในหัว เมืองบริ เวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
เพราะบาง เมือง เก็บส่วยจากทาส แต่บาง เมืองไม่เก็บไม่เป็นระบบอันเดียวกัน ทั้งนี้
เพราะสถานะของทาสในหัว เมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหัว เมืองบริ เวณลุ่ม
น้ำชีตอนกลางไม่ได้ถูกกำหนดไว้ในบัญชีสำมะโนครัว การรายงานจำนวนทาสให้รัฐบาล
ทราบเพียงแต่บอกจำนวนเท่านั้น ซึ่งส่วนมากเจ้าเมืองกรมการมักบอกจำนวนที่ไม่เป็น
จริง ปัญหาการ เก็บเงินส่วยจากทาสจึงแก้ไขได้ยาก

1.2.3 พระสงฆ์สามเณร มีชนชั้นพิเศษในสังคมหัว เมืองภาคตะวันออกเฉียง
เหนือกลุ่มหนึ่ง คือ พระสงฆ์และสามเณรซึ่งเป็นกลุ่มที่ไม่ต้องเสียส่วยและถูก
เกณฑ์แรงงาน แต่จำนวนพระสงฆ์สามเณรในหัว เมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีผู้น้อย
เช่น เมืองเขมบาศาน ในปี พ.ศ. 2404 มีภิกษุ 2 รูป สามเณร 8 รูป³ เมืองขมิ้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ 25/75
เงินส่วยของหลวงเมืองอุบลราชธานี จ.ศ. 1246 หน้า 419

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ 25/75
สารกรมธรรม์ จ.ศ. 1246 หน้า 422

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223
ตราอนุญาตเจ้าพระยาบวรราชสมบัติให้ข้าราชการควบครัวลาวขึ้น

เมืองบริวารของเมืองมหาสารคาม ในปี พ.ศ. 2433 มีกัญ 55 รูป สามเณร 45 รูป¹ เป็นคน ถ้าหากเป็นหัวเมืองใหญ่ เช่น เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม และ สุวรรณภูมิ ประมาณว่ามีพระสงฆ์ไม่เกิน 300 - 400 รูป สาเหตุที่มีพระสงฆ์สามเณร จำนวนน้อยเพราะการบวชของชาวนครบุรี หรือเด็กชายในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นไปเพื่อขนบธรรมเนียมประเพณีเท่านั้น อาจบวชไม่เกิน 1 พรรษา และไม่ปรากฏว่ามีการหลบหนีการเสียดส่วยและเกณฑ์แรงงานไปบวชเหมือนหัวเมืองชั้นในที่มีการเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงานรักษุกุมและเข้มงวดกว่า

1.2.4 สตรีและเด็ก สำหรับสตรีและเด็กไม่ปรากฏว่าได้มีการกำหนดสถานภาพไว้ชัดเจนเหมือนบุรุษ ปรากฏในบัญชีทางว่าวของเมืองต่าง ๆ ซึ่งระบุแต่เพียงว่า "ครัว" เท่านั้น ซึ่งครอบคลุมถึงสตรีและเด็ก ทั้งนี้เพราะฐานะของสตรีและเด็กในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ค่อยจะมีความสำคัญในแง่ของการเก็บผลประโยชน์ การควบคุมกำลังคนจึงมุ่งหมายแต่เฉพาะบุรุษ ทั้งชาวนครบุรี ชาวยโสธ ชรา และพิการ ที่ต้องเสียดส่วยเหมือนกันหมดในอัตราที่แตกต่างกัน (โปรดดูหน้า 143)

2. โครงสร้างของระบบการปกครอง

ระบบการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้แบบอย่างมาจากระบบการปกครองของอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ ซึ่งกลุ่มผู้ปกครองของหัวเมืองนำมาใช้ในการปกครองบริหารบ้านเมืองของตน โดยจักรพรรดาคำแพงซาราชการ อำนาจหน้าที่ตามระเบียบแบบแผนของอาณาจักรเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ ตลอดจนมีระบบการสืบทอดตำแหน่งของซาราชการระดับสูง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/1 ใบนอก
เมืองมหาสารคาม ร.ศ. 109

โดยใช้ระบบเครือญาติเป็นสำคัญ ตำแหน่งข้าราชการ ข้าราชการหน้าทีและการสืบทอด
ตำแหน่งของข้าราชการชั้นสูงมีลักษณะดังต่อไปนี้

2.1 ตำแหน่งข้าราชการ บรรดาข้าราชการหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอน
กลางและหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่มีโครงสร้างของตำแหน่งต่าง ๆ
ตามความสำคัญแห่งอำนาจ หน้าทีดังต่อไปนี้

2.1.1 คณะอาญาสี่ หรืออาชญาสี่ คือกลุ่มข้าราชการชั้นสูง
ประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการ 4 ตำแหน่ง ไก่แก้ว เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์
และราชบุตร¹

2.1.2 ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ประกอบด้วยตำแหน่งท้าวผู้ใหญ่
4 ตำแหน่ง คือ ท้าวขัติยะหรือท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสิทธิสาร

2.1.3 ตำแหน่งข้าบ้านชาวเมือง คือตำแหน่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่
ที่เป็นกลไกการบริหารราชการบ้านเมืองที่สำคัญ ประกอบด้วยเสนา 4 ฝ่าย ไก่แก้ว
เสนายาวขวา เเสนายาวซ้าย เเสนายาวกลาง และเสนายาวทหารอาสา 6 เหล่า²

2.1.4 ตำแหน่งท้าวและเพี้ยเจ้าพนักงานฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งจัดเป็น
ข้าราชการชั้นผู้น้อย ตำแหน่งท้าวผู้น้อยไก่แก้ว ลูกหลานของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์
ราชบุตร และท้าวผู้ใหญ่ที่อยู่ในตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ท้าวผู้น้อยเหล่านี้ได้รับราชการ
เพื่อฝึกหัด และเรียนราชการจากเจ้าเมืองกรมการ เพื่อเตรียมตัวเข้าสู่ตำแหน่งระดับ
สัญญาบัตร หรือตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่จนถึงคณะอาญาสี่ต่อไป ตำแหน่งท้าวผู้น้อยในเมือง
หนึ่ง ๆ มีหลายคน ซึ่งปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าเมืองกรมการ ตำแหน่ง

1 ถ้าเมืองเล็ก ตำแหน่งถัดจากเจ้าเมืองลงมาในอาญาสี่จะเป็นตำแหน่ง
"อัครฮาด อัครวงศ์ และอัครบุตร"

²ดูโครงสร้างตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองภาคผนวก ค.

ท้าวผู้น้อย เช่น ท้าววรบุตร ท้าวเทพวงศ์ ท้าวอินทวงศ์ ท้าวมหาไชย¹ เป็นต้น
ส่วนตำแหน่งเพี้ยซึ่งเป็นเจ้าพนักงานฝ่ายต่าง ๆ จัดเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย และเป็น
ตำแหน่งพิเศษ บางเมืองอาจแต่งตั้งไม่ครบทั้งหมดขึ้นอยู่กับความจำเป็นหรือความ
เหมาะสมของแต่ละเมือง ประกอบกับตำแหน่งซึ่งจัดอยู่ในแผนกต่าง ๆ เช่น
พวกพราหมณ์ ตำรวจ ช่างแผนกต่าง ๆ และพวกรับใช้ใกล้ชิดเจ้าเมืองกรมการ
เป็นต้น (ดูแผนภูมิที่ 1)

¹บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม
และมณฑลต่าง ๆ หน้า 37

2.2 อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองกรมการ

บทบาทในการปกครองบริหารบ้านเมืองของแต่ละเมืองตกอยู่กับเจ้าเมืองกรมการซึ่งได้แก่ ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ ผู้ช่วยอาญาสี่ และตำแหน่งระดับชื่อบ้านข้างเมือง อำนาจหน้าที่ของแต่ละตำแหน่งมีดังต่อไปนี้

2.2.1 ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ เป็นตำแหน่งที่สามารถให้คนและโทมแก่ข้าราชการและราษฎรในเมืองนั้น ๆ ได้ ประกอบด้วยข้าราชการท้องถิ่นระดับสูง 4 ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ซึ่งแต่ละตำแหน่งมีอำนาจหน้าที่ดังนี้

2.2.1.1 เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจและฐานะสูงสุดในแต่ละเมือง มีหน้าที่บริหารหรือสั่งการข้าราชการทั้งปวง เป็นผู้บังคับบัญชากรมการเมือง ท้าวเพี้ย ข้าราชการในเขตปกครองของตน รับผิดชอบในการจัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎรทั่วเขตแขวงในเมืองของตน¹

2.2.1.2 อุปฮาด เป็นตำแหน่งรองลงมาจากเจ้าเมือง หรือเป็นผู้ช่วยของเจ้าเมือง ทำหน้าที่ปฏิบัติราชการแทนเจ้าเมือง เมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือเมื่อตำแหน่งเจ้าเมืองว่างลง นอกจากนั้นยังทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของเจ้าเมือง รวบรวมสรรพปัญหาข้อราชการของเมือง บริหารและรวบรวมสำมะโนครัว เลกไพร่สมสังกัดกำลังของเมือง เฝ้ารักษากรมการในตำแหน่งรองลงไปให้เก็บส่วยจากเลกไพร่ส่งเมืองหลวงมิให้ "ค้างหลวงจวนปี" เป็นผู้ส่งเกณฑ์เลกไพร่เข้ารับราชการทหารในคราวมีศึกสงคราม ตลอดจนแนะนำตักเตือนกรมการผู้น้อยให้ปฏิบัติความหน้าที่²

¹บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงาน
ต่าง ๆ หน้า 34

²หลวงแดง แคว้นประจันต์ (จันทร์ อัครนคร) "ลัทธิธรรมเนียมโบราณ
ภาคอีสาน" ในกรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หน้า 37 - 38

2.2.1.3 ราชวงศ์ ตำแหน่งนี้โดยนัยหมายถึงญาติวงศ์
ของเจ้าเมือง มีหน้าที่พิจารณาตัดสินคดีความ สอบสวน หรือสืบสวนอรรถคดีต่าง ๆ
ในเมืองของตน¹

2.2.1.4 ราชบุตร โดยนัยหมายถึงบุตรของเจ้าเมือง
มีหน้าที่ช่วยราชการบ้านเมืองตามที่ได้รับมอบหมายและดูแลการทำไร่นาของราษฎร
ในเขตเมืองของตน²

2.2.2 ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ประกอบด้วยตำแหน่งท้าวผู้ใหญ่
4 ตำแหน่ง คือ ท้าวสุริยหรือท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสิทธิสาร³
ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ทั้งสี่ตำแหน่งดังกล่าวมีหน้าที่ช่วยราชการ การบริหารบ้านเมือง
และ เป็นผู้บังคับบัญชาแผนกต่าง ๆ ของ เมือง

2.2.3 ตำแหน่งข้าบานชาวเมือง คือตำแหน่งต่าง ๆ ที่เป็นกลไก
สำคัญในการบริหารบ้านเมืองในคานต่าง ๆ ประกอบด้วยตำแหน่งต่าง ๆ ดังนี้

2.2.3.1 เมืองแสน มีหน้าที่ควบคุมกองกำลังหรือกิจการ
ด้านการทหารของ เมือง

2.2.3.2 เมืองจัน มีหน้าที่บังคับบัญชาข้าราชการฝ่าย
พลเรือนของ เมืองทั้งปวง

2.2.3.3 เมืองกลาง มีอำนาจหน้าที่บริหารงานทั่วไป
และทำหน้าที่เป็นผู้ตัดสินคดีความต่าง ๆ⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/36
คำในการราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246 หน้า 249

² ก.

³ เติม วิจารณ์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 395 - 397

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ อ.ก. หน้า 249

2.2.3.4 เมืองขวาและเมืองซ้าย มีหน้าที่ดูแลรักษา
พัสดุของเมือง ตลอดจนทำหน้าที่เก็บส่วยอากร และการสักเลกไพร่

2.2.3.5 เมืองคุก เมืองสาม และเมืองแพน มีหน้าที่ช่วย
ราชการบ้านเมืองร่วมกับตำแหน่งเมืองขวา เมืองกลาง และเมืองซ้าย ตลอดจนควบคุม
ผู้คุมขังหรือนักโทษ

2.2.3.6 นาเหนือ นาใต้ มีหน้าที่จัดเสบียงขึ้นยุ้งฉาง
เก็บเงินส่วยและภาษีอากร เช่น ทางข้าวจากไพร่บ้านพลเมือง

2.2.3.7 ขาเนตร ขานนท้ ทำหน้าที่เก็บรักษาหนังสือ
ราชการของเมือง เป็นเสมียนผู้จดบันทึก และเป็นเลขานุการของเมืองแสนและเมืองจัน

2.2.3.8 มหาเสนา มหามนตรี เป็นตำแหน่งที่รับผิดชอบ
เกี่ยวกับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ

2.2.3.9 ขาบันฑิต ทำหน้าที่อ่านท้องตราและรักษา
หนังสือราชการ

2.2.3.10 ลูโป มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับกิจการค้า
การทหารอาสา 6 เหล่า

2.3 การแต่งตั้งและการสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการ

การแต่งตั้งและการสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการ มีกระบวนการ
ที่สำคัญดังนี้

2.3.1 การแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการ ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ คือ
เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร เป็นตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งจาก
พระมหากษัตริย์โดยตรง โดยเฉพาะเจ้าเมืองได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระ
หรือพระยา บรรดาศักดิ์เจ้าเมืองแต่ละเมืองจะคงที่ตายตัว ผู้ใดได้รับพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองจะเรียกบรรดาศักดิ์ตามนั้นเหมือนกันหมด เช่น

เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระรัตนวงศา
เจ้าเมืองร้อยเอ็ด	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระขัติยวงษา
เจ้าเมืองมหาสารคาม	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระเจริญราชเดช
เจ้าเมืองยโสธร	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระสุนทรราชวงษา
เจ้าเมืองหนองหาร	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระพิทักษ์เขื่อนขันธ์
เจ้าเมืองกาฬสินธุ์	มีบรรดาศักดิ์เป็นที่	พระยาไชยสุนทร

าลา

ส่วนตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่มีบรรดาศักดิ์เฉพาะ เรียกชื่อตำแหน่งเหมือนกันหมดทุกเมือง ที่แตกต่างกันไปได้แก่ ตำแหน่งอัครฮาด อัครวงศ์ และอัครบุตร ซึ่งเป็นตำแหน่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดขึ้นสำหรับเมืองขนาดเล็กที่ทำราชการขึ้นหัวเมืองใหญ่ เช่น เมืองมหาสารคาม ตั้งเมือง เมื่อ พ.ศ. 2408 ขึ้นต่อเมืองร้อยเอ็ด มีท้าวทศหรือท้าวมหาไชย เป็นเจ้าเมืองที่พระเจริญราชเดช ท้าวบัวทองเป็นอัครฮาด ท้าวไชยวงษาเป็นอัครวงศ์ และท้าวเถื่อนเป็นอัครบุตร ครั้นปี พ.ศ. 2412 เมืองมหาสารคามมีขนาดใหญ่ขึ้น มีไพร่บ้านพลเมืองมากขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และยกฐานะอัครฮาด อัครวงศ์ อัครบุตร ขึ้นเป็นอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ตามลำดับ

การเสนอชื่อผู้สมควรได้รับตำแหน่งเจ้าเมือง ต้องได้รับความเห็นชอบและสนับสนุนจากกรมการเมือง ก่อน แล้วจึงมีใบบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาให้พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง เช่น กรณีพระรัตนวงศา (บุญ) เจ้าเมืองเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรมลง ในปี พ.ศ. 2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ท้าวสาบุญคร พระรัตนวงศา (โอ๊ะ) เป็นเจ้าเมือง เมื่อ พ.ศ. 2401 แต่ท้าวเพี้ยกรมการเมืองเห็นว่า

ทวามหาราช (เสน) บุตรอุปฮาด (ฮอน) สมควรได้รับตำแหน่งเจ้าเมือง
จึงพากันเดินทางลงไปกรุงเทพฯ เพื่อเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทขอตั้งทวามหาราช
(เสน) เป็นเจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งตาม
ท้าวเพี้ยกรมการขอพระราชทาน¹

การแต่งตั้งตำแหน่งอาญาสี่โดยพระมหากษัตริย์มีสัญญาบัตรตราตั้ง เป็นสำคัญ
และพระราชทานเครื่องยศตามฐานะตำแหน่ง เช่น เจ้าเมืองได้รับพระราชทานสัปต
เสื้อเข็มขานวี่วี่วี่ กรวยกม เครื่องในฉอบ คนโทเงินถมยาคำ ลูกประคำทองคำ
กระบี่บังเงิน แพรศรีทิมมิม แพรขาวหม่น ผ้าปูม ชวานปักทอง ส่วนอุปฮาด ราชวงศ์
ราชบุตรได้รับเครื่องยศรองลดหลั่นกันลงไป เช่น ราชวงศ์ได้รับพระราชทานเสื้อเข็มขาน
คอกเสกหม่น ผ้าโพกแพรศรีทิมมิม แพรหมขาว ผ้าปูม² เป็นต้น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งต้องเดิน
ทางลงไปรับพระราชนัดดาบัตรและเครื่องยศที่กรุงเทพฯ แต่กระบวนการแต่งตั้ง
เจ้าเมืองล่าช้ากินเวลาหลายปี เนื่องจากการติดต่อเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกระทำได้เฉพาะหน้าแล้ง และระยะทางห่างไกลทุรกันดาร
ประกอบกับเมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรมลงกว่ากรมการ เมืองจะแจ้งเข้าไปยังราชสำนัก
ก็กินเวลาหลายปี จนถึงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งก็ยังกินเวลานานออกไปอีก
หลายปี เช่น เมื่อพระขัติยวงษา (เลื่อ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรมลงในปี
พ.ศ. 2425 ทว่าจจะทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ก็กินเวลา
ถึง 4 ปี (พ.ศ. 2429) จึงทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้อุปฮาด (เพ้า) เป็น
พระขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด³

¹ เติม วิกาศย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 หน้า 210 - 211

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

พระราชทานบรรดาศักดิ์และเครื่องยศเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร หัวเมืองลาว
ฝ่ายตะวันออก

³ พระราชขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารอีสาน หน้า 53

ในกรณีที่ปัญหาที่ท้าวเพี้ยกรมการในเมืองไม่สามารถตกลงกันได้ในเรื่องการเสนอผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมือง พระมหากษัตริย์จะทรงปรึกษาศักขีมหาเสนาบดีที่สมุหนายก (ฝ่ายเหนือ) และหากสมุหนายกหรือผู้ช่วยสมุหนายกเดินทางออกไปตรวจราชการในหัวเมืองนั้น ๆ สมุหนายกหรือผู้ช่วยของสมุหนายกมีอำนาจเสนอแต่งตั้งผู้สมควรได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองได้ เช่น ท้าวบงกับท้าวศาล บุตรของท้าวโละ หรือพระพิทักษ์เชื่อนขันซึ่งเป็นผู้บุตรของท้าวเรียงแย่งกันเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จึงแก้ปัญหาโดยการมีใบบอกขอแต่งตั้ง อุบะชาต (พู่) เมืองร้อยเอ็ดเป็นพระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ¹

ความประเพณีการปกครองของอีสานตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการเป็นตำแหน่งตลอดชีวิต แต่เมื่อเจ้าเมืองชราภาพเกินกว่าที่จะปกครองหรือปฏิบัติงานบริหารบ้านเมืองได้ เจ้าเมืองมักจะกราบบังคมลาออกเอง และพระมหากษัตริย์ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาราชการของเมือง ที่ปรึกษาของเมืองร้อยเอ็ดเรียกว่า "พระนิคมจางวาง" เช่น พ.ศ. 2326 พระขัติยวงษา (ทน) เจ้าเมืองคนแรก ของเมืองร้อยเอ็ดชราภาพมากจึงกราบบังคมลาออกจากราชการ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระนิคมจางวาง² และคณะรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระขัติยวงษา (จัน) ป่วยเป็นโรคชรา จึงมีใบบอกเข้าไปยังราชสำนักขอให้ราชวงศ์ (สาร) เป็นพระขัติยวงษา เจ้าเมืองร้อยเอ็ดแทนตน จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระขัติยวงษา (จัน) เป็นจางวางกำกับหรือที่ปรึกษาราชการเมืองร้อยเอ็ด³

¹พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 45

²บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและเมืองนางรอง หน้า 53

³พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) ล.ด. หน้า 49

ส่วนตำแหน่งทั้งแก่ขุนยาอาญาสี่ และเพี้ยทั้งแคว้นขึ้นบ้านชาวเมืองลงไป เจ้าเมืองมีอำนาจแต่งตั้งผู้ที่มีความรู้ความสามารถที่เหมาะสม และมีความชอบในราชการ เข้าสู่ตำแหน่งได้ ตำแหน่งท้าวเพี้ยของแต่ละเมืองจึงอาจแตกต่างกันออกไป แล้วแต่การกำหนดชื่อตำแหน่งของ เมืองนั้น ๆ

2.3.2 การสืบทอดตำแหน่งของเจ้าเมืองกรมการ ตำแหน่งข้าราชการ ในคณะอาญาสี่มักสืบทอดกันทางสายเลือด เมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรม อุปฮาดมักได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าเมืองสืบทอดต่อไป ส่วนตำแหน่งราชวงศ์ ราชบุตรก็เลื่อนตำแหน่งขึ้นตามลำดับ และเลือกสรรเชื้อสายของเจ้าเมืองคนหนึ่งที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมขึ้นสู่ตำแหน่งราชบุตร ญาติวงศ์ของเจ้าเมืองมักได้เข้าสู่ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ อุปฮาดผู้ซึ่งจะได้อเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าเมืองต่อไปมักเป็นน้องชาย หรือบุตรคนโตของเจ้าเมือง เช่น เมื่อจารย์แก้วเจ้าเมืองทุ่งถึงแก่กรรม ท้าวมีบุตรชายคนโตก็ได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองแทน หรือเมื่อพระขัติยวงษา (ทน) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรกกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง บุตรชายทั้งสามคนก็ได้รับและเลื่อนตำแหน่งในคณะอาญาสี่ตามลำดับ คือ ท้าวสีลัง บุตรคนโตเป็นเจ้าเมือง ท้าวพูเป็นอุปฮาด และท้าวอ่อนถูกนำเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในราชสำนัก ต่อมาได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ สำหรับเมืองมหาสารคามเมื่อแรกตั้งเมืองมีพระเจริญราชเดช (ท้าวทก หรือท้าวมหาไชย) เป็นเจ้าเมือง ท้าวบัวทองเป็นอัครฮาด ท้าวไชยวงษา (ฮึง) เป็นอัครวงษ์ และท้าวเถื่อนเป็นอัครบุตร ซึ่งบุคคลทั้งกล่าวล้วนเป็นญาติวงศ์เกี่ยวของกันมาแต่เมืองร้อยเอ็ดทั้งสิ้น¹ ถ้าเจ้าเมืองมีบุตรหลายคนแต่ต่างมารดากัน บุตรที่ถือกำเนิดจากภรรยาคนแรกของเจ้าเมืองมักจะได้อเข้าสู่ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ และมีโอกาสได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองสืบทอดจากบิดามากที่สุด เช่น พระยาขัติยวงษา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบุตรชาย 20 คน คนแรกคือ ท้าวหมากึงได้เป็นอุปฮาด ท้าวคำมิ่งบุตรคนที่สอง

¹ ฎีกาคนนก ข. สรุปลงค์ของจารย์แก้ว

ได้เป็นราชวงศ์ ท้าวทากิบุตรคนที่สามได้เป็นอุปฮาดเมืองหนองหาร (ภายหลังได้รับ
สัญญาบัตรเป็นที่พระพิไลสุริยวงษ์เจ้าเมืองโพนพิไลย) และท้าวสุวรรณ (สิงห์)
บุตรคนที่สี่ได้เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด เมื่อพระยาขัติยวงษา (สีลัง) อุปฮาด
(หมากิง) และราชวงศ์ (คำมิ่ง) ถึงแก่กรรมลงในระยะเวลาใกล้เคียงกัน
ตำแหน่งเจ้าเมืองจึงควรตกแก่ราชบุตร (สุวรรณ หรือสิงห์) แต่ท้าวทากิหรือ
พระพิไลสุริยวงษ์ ซึ่งเป็นบุตรพระยาขัติยวงษาแตกต่างมารดากับราชบุตรสุวรรณก็ต้องการ
ตำแหน่งเจ้าเมืองร้อยเอ็ด จึงเป็นสาเหตุให้เกิดการขาดกรรมกันขึ้นในการแย่งชิง
ตำแหน่งเจ้าเมืองครั้งนี้

เมื่อเชื้อสายหรือญาติของเจ้าเมืองไม่มีที่จะรับตำแหน่งเจ้าเมือง
กรมการเมืองอาจเลือกคนที่เป็นญาติห่าง ๆ หรือกรมการเมืองคนอื่น ๆ เช่น เมื่อปี
พ.ศ. 2394 พระขัติยวงษา (คำมิ่ง) ถึงแก่กรรมเพียง เมืองแสน เมืองจัน
กรมการเมืองร้อยเอ็ดจึงมีใบบอกลงไปราชสำนักขอให้อุปฮาด (จัน) คนวงศ์อื่นเป็น
เจ้าเมือง¹ เป็นต้น

พิจารณาจากกระบวนการสืบทอดตำแหน่ง และการเลื่อนตำแหน่งของเจ้าเมือง
กรมการ ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าเมือง หรืออุปฮาด ราชวงศ์
ราชบุตร เท่านั้นที่จะได้เลื่อนขึ้นสู่ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ต่อไป เมื่อคณะอาญาสี่มีการ
เลื่อนตำแหน่ง หรือตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งว่างลง เช่น ราชวงศ์เมืองร้อยเอ็ดได้เลื่อน
ขึ้นเป็นอุปฮาด ท้าวขัติยะได้เลื่อนขึ้นเป็นราชวงศ์ ท้าวสุริโยเลื่อนขึ้นเป็นราชบุตร²
เป็นต้น และผู้ที่จะสามารถเข้าสู่ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ได้คือ ท้าวต่าง ๆ ซึ่งเป็น
ท้าวขุนอุปฮาดหลานของคณะอาญาสี่ และผู้ช่วยอาญาสี่ หรือท้าวผู้ใหญ่ เท่านั้น ส่วนตำแหน่ง

¹พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 48

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 203/1 จ.ศ. 1210 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองร้อยเอ็ดตอบรับนลเรวส่วย

3. โครงสร้างเศรษฐกิจ

การพิจารณาโครงสร้างเศรษฐกิจของชุมชนใดชุมชนหนึ่งอาจพิจารณาได้จากปัจจัยต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพ การประกอบอาชีพของประชากร และลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนนั้น ๆ เศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 ถูกกำหนดโดยสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องกำหนดภาวะเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งนอกจากสภาพการณ์หรือปัจจัยต่าง ๆ นั้นจะมีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพของประชากรแล้วยัง เป็นเครื่องกำหนดลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนดังกล่าวด้วย

3.1 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพของประชากร

ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ๆ มีความต้องการพื้นฐานต่อสิ่งที่เป็นสำหรับการยังชีพได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค เป็นต้น ดังนั้นมนุษย์จึงต้องแสวงหาหรือดำเนินการผลิตสิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวขึ้นมา ตลอดจนดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น เพื่อตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิต กิจกรรมดังกล่าวหมายถึงการประกอบอาชีพของมนุษย์นั่นเอง แต่การประกอบอาชีพของมนุษย์ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายด้าน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพของประชากรในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 มีดังต่อไปนี้

3.1.1 สภาพภูมิศาสตร์ บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเป็นพื้นที่ตอนใน อยู่ตรงใจกลางของที่ราบสูงโคราช ลักษณะทางกายภาพพื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ คุณภาพของดินค่อนข้างอุดมสมบูรณ์กว่าบริเวณอื่น ๆ ของที่ราบสูงโคราช¹ สภาพทั่วไปเป็นทุ่งหญ้าสลับป่าโปร่งและเต็มไปด้วยถั่ว ถั่ว หอย หนอง และบึง จึงเหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ สภาพภูมิอากาศจัดอยู่ในเขตร้อนแถบมรสุม กล่าวคือได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณนี้จึง

¹ กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 162

ประกอบด้วยฤดูกาลสามฤดูคือ ฤดูร้อนระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม ฤดูฝนระหว่างเดือนมิถุนายน – กันยายน และฤดูหนาวระหว่างเดือนตุลาคม – มกราคม ฤดูหนาวเป็นช่วงที่ได้รับความแห้งแล้งและอากาศหนาวเย็นจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่พัดมาจากแถบไซบีเรียทางตอนเหนือของจีน ส่วนฤดูฝนเป็นช่วงที่ได้รับความชุ่มชื้นและปริมาณน้ำฝนจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เนื่องจากบริเวณนี้อยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราชซึ่งเป็นเขตเงาฝนเพราะมีเทือกเขาทางภูเขาเย็นและสันกำแพงสกัดกั้นลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่พัดมาจากทะเลอันดามันในมหาสมุทรอินเดีย ดังนั้นปริมาณน้ำฝนในบริเวณนี้ที่ได้รับจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้จึงน้อย แต่ก็ได้รับปริมาณน้ำฝนจากลมพายุไต้ฝุ่นหรือพายุไต้ฝุ่นที่พัดมาจากทะเลจีนใต้ทางตะวันออกเฉียงใต้ผ่านเข้ามาทางเวียดนามและลาว อย่างไรก็ตามอิทธิพลของพายุไต้ฝุ่นก็ไม่น่าแน่นอนบางปีได้รับปริมาณน้ำฝนจากพายุดังกล่าวมากจนทำให้เกิดภาวะน้ำท่วม บางปีได้รับน้อยทำให้เกิดภาวะฝนแล้ง¹ ส่วนใหญ่มักเกิดสภาพความแห้งแล้งมากกว่าภาวะน้ำท่วม สภาพความแห้งแล้งจึงมักปรากฏในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบ่อย ๆ เช่น ระหว่าง พ.ศ. 2432 – 2434 เกิดความแห้งแล้งในมณฑลอีสาน เพราะฝนไม่ตกติดต่อกันหลายปี² และ พ.ศ. 2443 – 2444 ก็เกิดภาวะแห้งแล้งจนทำให้ราษฎรขาดแคลนข้าวสำหรับบริโภค³ เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/34 ประกาศห้ามขายข้าวในมณฑลอีสาน ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/35 หนังสือพระภักดีณรงค์ข้าหลวงมหาดไทยที่ส่งประจำหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือถึงสมุหนายก ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/36 มณฑลอีสานเกิดข้าวยากหมากแพงราษฎรอพยพ ร.ศ. 122

3.1.2 การคมนาคม ก่อนครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 ประเทศไทยยังไม่มีระบบถนนและทางรถไฟ เส้นทางคมนาคมหลักโดยทั่วไปของประเทศคือ ทางน้ำและทางเกวียน สำหรับในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 เส้นทางคมนาคมสำคัญคือทางเกวียน ซึ่งก็ใช้ได้เฉพาะหน้าแล้งเท่านั้น ส่วนฤดูฝนการเดินทางลำบากเนื่องจากเส้นทางเต็มไปด้วยโคลนตม ส่วนการคมนาคมตามลำน้ำชีซึ่งเป็นแม่น้ำสำคัญสายเดียวในบริเวณนี้ก็ไม่ว่าง เพราะถูกแสงน้ำแพ่งขุดฤดูฝนน้ำหลากและไหลเชี่ยว¹ ใช้เป็นเส้นทางการค้าคมนาคมได้ไม่เต็มที่ นอกจากนั้นการที่ บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางอยู่ใจกลางที่ราบสูงโคราชซึ่งจัดเป็นพื้นที่ตอนในห่างไกลจากศูนย์กลางธุรกิจการค้าที่กรุงเทพฯ และไม่มีผลผลิตของท้องถิ่นที่เป็นสินค้าที่ต้องการของกรุงเทพฯ จึงทำให้บริเวณนี้ไม่มีบทบาทในฐานะเมืองที่จะเป็นศูนย์กลางการค้าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ต่างจากสถานะของเมืองนครราชสีมาซึ่งตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ มากกว่า เมืองนครราชสีมาจึงเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากับกรุงเทพฯ² หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงโดดเดี่ยวและมีการติดต่อกับบริเวณอื่น ๆ น้อย

3.1.3 อุปสงค์และอุปทาน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าระหว่างไทยกับต่างประเทศยังไม่ค่อยแพร่หลายเท่าใดนัก ความต้องการต่อสินค้าหรือผลผลิตจากต่างประเทศจึงมีน้อย แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีการค้าสำเภากับจีนอย่างแพร่หลาย และสินค้าที่จีนต้องการคือผลผลิตจากป่า เช่น ฝดแร่ นอระมาด

¹เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/35 หนังสือพระภิกษุคันธังกร ข้าราชการหลวงมหาดไทย
ที่ส่งประจำหัวเมืองลาวตะวันตกเฉียงเหนือถึงสมุหนายก ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110

๒ อีริก ไชเคนฟาเคน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 6 เที่ยวเมืองพินายในมณฑล
นครราชสีมา แปลโดยประสม อรรถยุกติ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงประจักษ์พริบาล สังวาล พ.ศ. ๒๔๖๘ หน้า ๑๐

ไม่ต่าง และน่ารัก เป็นต้น ซึ่งผลผลิตดังกล่าวก็สามารถเก็บหาได้จากป่าในหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹ แต่ในสมัยนั้น
พระคลังสินค้าเป็นผู้ผูกขาดการค้ากับต่างชาติ อุปสงค์ในผลผลิตพื้นเมืองของบริเวณ
ลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงถูกแปรเป็นรูปของส่วยที่ต้องส่งให้กับรัฐบาล ผลประโยชน์จากกำไร
และเงินตราจากการขายสินค้าจึงตกอยู่กับรัฐบาลหาได้มากถึงมีอรรถาธิบายในหัวเมืองไม่
จากการที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 และชาติตะวันตกอื่น ๆ
ในเวลาต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไทยจึงได้เปิดประเทศให้มีการ
การค้าเสรีขึ้นกว่าเดิม แต่ในระบายนั้นชาติตะวันตกมีความต้องการสินค้าของไทยในภาค
กลางเท่านั้น จึงจะเห็นได้จากการเร่งผลิตข้าวของภาคกลางเพื่อส่งออกในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือหัวเมือง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ได้รับผลกระทบจากการเปิดประเทศแต่อย่างใด ส่วน
หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในบริเวณอื่น ๆ ก็ไม่ต้องการผลผลิตของหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เพราะเหตุว่าหัวเมืองบริเวณนี้และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือล้วนมีการผลิตที่เป็นกิจกรรมขนาดเล็กและหลายประเภทคล้ายคลึงกัน
อุปสงค์ระหว่างเมืองหรือท้องที่ใกล้เคียงกันจึงแทบไม่เกิดขึ้น ถ้าราษฎรเกิดความ
ขาดแคลนและต้องการผลผลิตจากต่างพื้นที่ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกันก็จะใช้ระบบแลกเปลี่ยนสิ่งของ
กัน แต่ก็มีชาวต่างชาติ เช่น บุลา หรือไทยใหญ่ซึ่งเป็นพ่อค้าที่นำสินค้าต่างชนิดจาก
ต่างพื้นที่เช่น จากเมืองมะละแหม่งในพม่าเข้ามาขายในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
หรือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วซื้อสินค้าบางชนิดในภาคนี้กลับไป
ขายยังบ้านเมืองของตน อย่างไรก็ตามอุปสงค์ของพ่อค้าบุลาต่อสินค้าบางชนิดในหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็เป็นอุปสงค์ที่ไม่คงที่แน่นอน การค้าขายสินค้าจึงอยู่ในวงจำกัด

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯถึง พระปลัดยุวาราชากรเมืองนครราชสีมา

3.1.4 สถานภาพของราษฎร ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 ราษฎร
 ต้องผูกพันอยู่กับระบบการเกณฑ์แรงงานและการควบคุมสังคมระบบเลกไพร ราษฎรซึ่ง
 มีสถานภาพเป็นเลกไพรหรือทาสต้องสังกัดมูลนายทั้งสิ้น การที่ราษฎรต้องผูกพันอยู่กับ
 การเกณฑ์แรงงานกล่าวคือ ราษฎรต้องทำงานในมูลนาย เช่น สร้างที่อยู่อาศัย
 เลี้ยงสัตว์ หรือถูกเกณฑ์ไปทำงานสาธารณะให้แก่รัฐ เช่น ทำถนน สร้างวัด ตลอดจน
 การถูกเกณฑ์เข้าประจำการในกองทัพเมื่อมีราชการสงคราม ด้วยเป็นสาเหตุที่ทำให้ราษฎร
 ไม่มีเวลาประกอบอาชีพหรือทำการผลิตได้อย่างเต็มที่ ส่วนระบบการควบคุมสังคมนั้น
 ราษฎรต้องผูกพันอยู่กับมูลนาย การเดินทางออกนอกเขตเมืองหรือเดินทางเพื่อไปมาค้าขาย
 ต่างเมืองต้องได้รับอนุญาตจากเมืองแสน หรือเมืองจันท์เสียก่อน ทำให้ราษฎรไม่
 สะดวกและมีโอกาสทำการค้าได้น้อย การค้าจึงตกอยู่ในมือของชาวต่างชาติ เช่น
 ชาวจีน หรือฮอลา เป็นต้น

3.1.5 พื้นฐานชนบทนิยมประเพณีและศาสนา ชนบทนิยมประเพณี
 บางประการมีส่วนกำหนดพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของประชากรในชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชี
 ตอนกลาง เช่น ประเพณีการอุปสมบท ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ราษฎรที่เป็นชายซึ่ง
 อยู่ในวัยแรงงานในการผลิตขาดโอกาสที่จะได้ทำการประกอบอาชีพอย่างเต็มที่ หรือ
 ประเพณีการแต่งงานซึ่งฝ่ายชายต้องไปอยู่กับฝ่ายหญิง ซึ่งเป็นการยึดถือฝ่ายหญิงเป็นหลัก
 ครอบครัวของฝ่ายหญิงที่แยกครอบครัวออกไปจะได้รับแบ่งที่ดินเพื่อทำกิน ลักษณะเช่นนี้ใน
 ระยะยาวพื้นที่จะมีขนาดเล็กลงทำให้การผลิตจำกัดอยู่กับขนาดพื้นที่ดิน หรือจัดเป็นการผลิต
 ขนาดเล็ก นอกจากนั้นครอบครัวของสังคมชนบทในบริเวณนี้ก็มีลักษณะเป็นครอบครัวขนาด
 ใหญ่ประกอบไปด้วยสมาชิกของครอบครัวเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการผลิตซึ่งจำกัดอยู่กับขนาด
 ที่ดินจึงพอเพียง เพื่อเลี้ยงสมาชิกครอบครัวเท่านั้นไม่เหลือหรือเกินความต้องการ

¹หลวงมณฑลแก้วประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร) "ลัทธิธรรมเนียมของ
 ราษฎรภาคอีสาน" ใน กรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หน้า 38

ประเพณีการทำบุญอุทิศสืบลองสืบสืบ และหลักคำสอนของพุทธศาสนาที่สอนให้คนพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่โลภโกรธหลงจึงมีส่วนทำให้ราษฎรไม่เกิดความทะเยอทะยานทางด้านเศรษฐกิจ และชาวกรุงจงใจในการผลิตให้เกิดมูลค่าส่วนเกินเพื่อมุ่งหวังกำไรจากการแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน ความรู้สึกหรือค่านิยมของชาวบ้านเกี่ยวกับการประกอบอาชีพจึงมีจุดมุ่งหมายแต่เพียงว่าทำพออยู่พอกินและเหลือไว้พอทำบุญบ้าง เป็นสำคัญ

3.1.6 ระบบเงินตรา ระยะเวลาหน้า พ.ศ. 2430 เงินตราที่ใช้เป็นสื่อกลางการซื้อขายแลกเปลี่ยนในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีมีอยู่น้อย สกุดเงินตราที่ใช้เป็นเงินตราที่เป็นของชนชาติใกล้เคียง ที่นิยมใช้กันมากคือเงินฮาง เงินฮ้อย เงินคู้ และเงินลาค ซึ่งเป็นเงินตราที่ใช้ตามแบบอย่างจีน และราษฎรท้องถิ่นใช้เองเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นอัตราแลกเปลี่ยนจึงไม่ค่อยแน่นอน กล่าวคือ น้ำหนักเงินฮาง 1 ฮางหนัก 6 ตำลึง 6 สลึง เงินคู้มี 4 ขนาดตามน้ำหนักคือ ขนาดหนัก 6 ตำลึง 1 บาท, 5 ตำลึง 1 บาท, 14 บาท และ 3 ตำลึง อัตราแลกเปลี่ยน 10 บาทเป็น 1 ฮ้อย, 4 ลาคเป็น 1 เฟื้อง หรือ 8 ลาคเท่ากับ 1 เฟื้อง¹ เป็นต้น การค้าขายจึงไม่ค่อยแพร่หลายเพราะเงินตรามีอยู่น้อยและมีอัตราแลกเปลี่ยนไม่ค่อนแน่นอนนั่นเอง ครั้น พ.ศ. 2430 รัฐบาลได้จ่ายเงินเบี้ย อัฐ ทองแดง ชิก เสี้ยวและโสฬสไปจำหน่ายในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางรวมทั้งหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระบบเงินตราของไทยจากภาคกลางจึงเริ่มแพร่หลายขึ้น และทำให้ปัญหาการค้าขายแลกเปลี่ยนเงินตราค่อยคลาไคลปัญหา²

¹ หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร) "ลัทธิธรรมเนียมของราษฎรภาคอีสาน" หน้า 38

² บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ หน้า 83

3.2 การประกอบอาชีพของราษฎร

เนื่องจากข้อจำกัดทางสภาพภูมิศาสตร์และการขาดอุปสงค์จากภายนอก จึงทำให้ประชากรบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางทำการเพาะปลูกพืชผล, ผลิตผลงานหัตถกรรม และเก็บของป่าเพื่อใช้บริโภคเองภายในชุมชนโดยมีผลผลิตส่วนเกินเพียงเพื่อส่งส่วยแก่รัฐบาลและแลกเปลี่ยนสินค้าที่ต้องการ ด้วยเหตุนี้นี้จึงทำให้สามารถจำแนกการประกอบอาชีพของประชากรบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางออกเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ เกษตรกรรม อุตสาหกรรมในครัวเรือน และการค้า

3.2.1 เกษตรกรรม เนื่องจากประชากรบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ประชากรจึงมีอาชีพทำนาเป็นกิจกรรมหลัก การทำนาของประชากรบริเวณนี้มี 2 แบบ คือ การทำลุ่ม และการทำนาคอน¹ ซึ่งเป็นนาข้าวทั้งสองแบบ การทำนาของราษฎรเริ่มขึ้นระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงมิถุนายน โดยราษฎรจะเริ่มเตรียมดิน ไถ คราด เมื่อเสร็จจากการไถคราดชาวนาจะหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไปในที่ดินซึ่งเตรียมไว้ รอให้ต้นข้าวเติบโตขึ้นแล้วถอนกล้าเพื่อนำไปปักดำต่อไป การปักดำอยู่ในช่วงเดือนมิถุนายน - กรกฎาคม หลังจากปักดำแล้วชาวนาจะว่างจากการทำนา เนื่องจากเป็นระยะเวลาที่รอการเก็บเกี่ยว จนถึงเดือนพฤศจิกายน - มกราคม จึงเริ่มทำการเก็บเกี่ยวจนเสร็จ หลังจากการเก็บเกี่ยวชาวนาก็จะว่างจากการทำนาเพื่อเตรียมทำการเพาะปลูกในฤดูกาลต่อไป นอกจากการทำนาแล้วราษฎรยังเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย น้า หมู เป็ด ไก่ เป็นต้น การเลี้ยงวัวควายก็เป็นการเลี้ยงแบบปล่อยให้สัตว์หากินตามทุ่งหญ้าหรือหัวไร่ปลายนา ส่วนการเลี้ยงหมู เป็ด ไก่เป็นการเลี้ยงในบริเวณบ้านโดยใช้เศษอาหารหรือข้าวเปลือกเป็นอาหารสำหรับสัตว์เลี้ยง การประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้แก่ การทำสวน และทำไร่ พืชที่ปลูกก็เป็นพืชพรรณที่ใช้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/34 ประกาศ
ห้ามขายข้าวในมณฑลอิสาน ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110

เป็นอาหารหรือจำเป็นต่อการยังชีพ เช่น พริก มะเขือ ถั่วฝักยาว อ้อย เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีการจับสัตว์น้ำตามแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ตามลำแม่น้ำชี ห้วยหนองบึง เป็นต้น เครื่องมือจับสัตว์น้ำได้แก่ สลิง แห ไซ ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ราษฎรทำขึ้นเอง

3.2.2 อุตสาหกรรมในครัวเรือน การประกอบอาชีพทางคานอุตสาหกรรมในครัวเรือนเป็นอาชีพเสริมของราษฎร ส่วนใหญ่เป็นงานของสตรีซึ่งได้แก่ การทอผ้า เนื่องจากเครื่องนุ่งห่มเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตอย่างหนึ่ง ดังนั้นราษฎรจึงประกอบอาชีพทอผ้าเพื่อใช้เองในครอบครัว การทอผ้ามักทำในช่วงฤดูกาลที่ว่างจากการทำนา คือหน้าแล้ง วัตถุดิบที่ใช้ในการทอผ้าคือฝ้าย และไหม ก็เป็นสิ่งที่ราษฎรผลิตได้เอง โดยราษฎรจะปลูกฝ้าย และต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหมไว้ตามสวนเพื่อเก็บฝ้ายนำไปทอ และปั่นเป็นเส้นใยสำหรับนำไปทอต่อไป ส่วนใบหม่อนก็ใช้เลี้ยงตัวไหมจนได้เส้นไหมสำหรับนำไปทอผ้าไหมได้ เครื่องมือทอผ้าคือ กี่ หรือทูก ซึ่งชาวบ้านทำขึ้นใช้เองในครอบครัว นอกจากการทอผ้าแล้วยังมีการปั่นด้ายโดยใช้หินเทียวซึ่งบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีหินเทียวยาวมากและใช้ปั่นด้ายได้ดีด้วย แต่การปั่นด้ายก็ไม่ถึงกับแพร่หลาย มีทำเป็นเพียงบางหมู่บ้านเท่านั้น

3.2.3 การค้า นอกจากการทำนาและการประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนแล้วประชากรในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางยังผลิตสิ่งของอื่น ๆ ที่เป็นมูลค่าส่วนเกินจากความต้องการสำหรับครอบครัวหรือชุมชนสำหรับใช้แลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ราษฎรต้องการกับผลิตในบริเวณอื่น ๆ ดังนั้นจึงเกิดการค้าขายกับต่างชุมชนโดยมีการค้าใน 2 ลักษณะคือ การค้าที่ราษฎรในชุมชนเป็นผู้ประกอบการเอง และการค้าที่ดำเนินการโดยพ่อค้าจากนอกชุมชน การค้าของราษฎรที่เป็นคนในท้องถิ่นบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางที่สำคัญคือ การค้าวัว ควาย เมื่อว่างจากการทำนาในหน้าแล้งราษฎรจะรวมกลุ่มกันลงทุนซื้อวัวควายในหมู่บ้านแถบนั้นแล้วไล่ต้อนลงไปขายที่เมืองนครราชสีมาหรือภาคกลาง หัวหน้าผู้ควบคุมการไล่ต้อนวัวควายไปขายเรียกว่า "นายฮ้อย" หรือ "นายร้อย" สาเหตุที่

เกิดการคว่ำควายขึ้นเนื่องจากบริเวณนี้เลี้ยงวัวควายซึ่งเป็นสัตว์เลี้ยงสำหรับใช้
งานในการทำนาไ้มาก ส่วนบริเวณภาคกลางซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญชาว
ควายสำหรับการทำนาจึงเกิดความต้องการควายไปใช้งานในไร่นา ชาวบ้าน
ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงกว้านซื้อวัวควายแล้วขนไปขายที่ตลาดกลางเมือง
นครราชสีมาโดยได้รับผลกำไรถึง 2 เท่าตัว แม้เส้นทางจะไม่สะดวกแต่วัวควาย
ก็เป็นสินค้าที่เดินไปได้เองจึงไม่เกิดความลำบากในการขนไปขายเพื่อผลกำไรที่
ค่อนข้างสูง เช่น พ.ศ. 2432 ราคาควายที่นครราชสีมาตัวละ 25 - 30 บาท
แต่ราคาทั่วเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือราคาตัวละ 12 - 15 บาทเท่านั้น¹ ระหว่างการไล่ต้อนวัวควายไปขาย
หากผ่านหมู่บ้านใดนายอ้อยอาจซื้อวัวควายเพิ่มจากหมู่บ้านที่เดินทางผ่านไปหมู่บ้านละ
5 - 10 ตัวก็ได้อีก² เพื่อเป็นการเพิ่มจำนวนวัวควายขึ้นอีกโดยไม่ต้องต้อนมาจาก
บ้านเมืองของตนซึ่งอยู่ไกลกว่า ส่งผลถึงกำไรที่จะได้รับเพิ่มขึ้น และเป็นการลด
ต้นทุนควยการซื้อเพิ่มระหว่างทางดังกล่าว วัวควายที่พอกันนำไปขายที่ตลาดเมือง
นครราชสีมาที่นอกภาคกลางจะมารับซื้อลงไปยังที่ภาคกลางซึ่งจะได้กำไรถึง 2 เท่า
สินค้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางคือเกลือสินเธาว์ บริเวณ
ที่ผลิตเกลือมักเป็นบริเวณที่มีคนโป่งหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าดินเอี้ยก แหล่งผลิตเกลือใน
บริเวณนี้มีอยู่ทั่วไปคือที่เมืองร้อยเอ็ด และมหาสารคาม การผลิตเกลือมักทำกันใน

¹ Paitoon Mikusol. Social and Cultural History of
Northeastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the
Humuang Khamen Padong (Surin, Sangkha and Khukhan) p. 103

² ประมุข ทรัพย์สาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 56

ถูกแล้งประมาณเดือนกุมภาพันธ์ถึง เมษายนคือหลังฤดูการทำนาตัวเอง เมื่อชาวบ้าน
ผลิตเกลือได้แล้วจะสะสมไว้พอได้ปริมาณมากแล้วอาจนำไปแลกเปลี่ยนสิ่งของอย่างอื่น
ในบริเวณที่ไม่มีการผลิตเกลือ เช่น แลกข้าว ปลา ร้า และพริก เป็นต้น
นอกจากนั้นยังมีการซื้อขายกันอีกด้วยเพราะเกลือเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต
การซื้อขายเกลือกันนิยมทวงใส่ถ้วยเล็ก ๆ ราคาถ้วยละ 25 สตางค์ หรือ 10 ถ้วย
คอ 1 บาท¹ นอกจากเกลือแล้วสินค้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งได้แก่ขุมน้ำ หรือโอ่งดิน
ซึ่งผลิตขึ้นเพื่อใช้แลกเปลี่ยนผลผลิตอย่างอื่นหรือเป็นสินค้าที่ซื้อขายกันด้วย

สำหรับการค้าขายโดยพ่อค้าจากชุมชนอื่นที่ไม่ใช่ชาวบ้านแถบนี้ได้แก่การทำ
การค้าโดยชาวจีน ปรากฏว่าในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีพ่อค้าชาวจีนนำสินค้า
เข้าไปขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ มานานแล้ว เช่น พ.ศ. 2409 มีชาวจีนชื่อ "หอย"
ได้เดินทางไปมาค้าขายอยู่ระหว่างเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ และสุวรรณภูมิ²
สินค้าที่พ่อค้าชาวจีนนำเข้าไปขายในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้แก่ เสื้อผ้า ผ้าไหม เข็ม
ตะปู รองเท้า รม กระเบื้องแก้ว และหมวก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นสินค้าที่
ชาวบ้านผลิตเองไม่ได้และนอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวอุบลหรือทองบุรีเดินทางไปมา
ค้าขายทั่วไปในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พวกทองบุรีจัดเป็นพ่อค้าเร่หรือพ่อค้า
ทางไกลทำการค้าขายอยู่ในภาคนี้ก่อนที่ชาวจีนจะเข้าไปทำการค้าเสียอีก³ สินค้าที่

¹ Paitoon Mikusol. Social and Cultural History of
Northeastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the
Humuang Khamen Padong (Surin, Sangkha and Khukhan) p. 103

² หม่อมหม่อมราชวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑล
อีสาน" ในกรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 273

³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" เอกสารประกอบการ
สัมมนาประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 14 กุมภาพันธ์
2527 หน้า 16

พ่อค้าทองชู้นำเข้าไปขายตามเมืองและหมู่บ้านต่าง ๆ ได้แก่ กระจังวัวควาย เครื่องทองเหลือง เครื่องเงิน ผ้าไหม สีย้อมผ้า มีด ผ้า เป็นต้น สินค้าส่วนใหญ่มาจากเมืองมะละแหม่งในประเทศพม่า¹ การค้าที่สำคัญของพ่อค้าทองชูอีกอย่างหนึ่งคือการค้าวัวควาย พวกทองชูจะซื้อวัวควายในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้วคือนำไปขายภาคกลางหรือทางประเทศกัมพูชา เส้นทางการค้าที่พ่อค้าทองชูเดินทางไปมาทำการค้าวัวควายที่สำคัญมี 2 เส้นทางคือ ถ้านำวัวควายลงไปขายภาคกลางจะไล่ตอนลงไปทางเมืองนครราชสีมา สระบุรี ลพบุรี จนถึงพิษณุโลก ถ้าตอนลงไปขายทางประเทศกัมพูชาจะเดินทางลงไปทางเมืองปราจีนบุรี² พวกพ่อค้าทองชูที่เป็นหัวหน้าควบคุมกองคาราวานก่อนวัวควายไปขายเรียกว่านายฮอยเซ่นเดียวกันซึ่งเป็นคำที่ชาวอีสานเรียกพ่อค้า นายฮอยของชาวอีสานชาวอีสานเป็นลูกน้อง ดังนั้นทองชูจึงมักจะจ้างชาวอีสานควบคุมวัวควายไล่ตอนลงไปขายยังภาคกลางหรือประเทศกัมพูชาเสมอ ๆ³

3.3 ลักษณะเศรษฐกิจ

จากปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพ สภาพการประกอบอาชีพของราษฎรในชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 จึงกล่าวข้างต้นจึงมีผลทำให้เศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว (self - sufficient)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/40
ใบนอกเมืองต่าง ๆ ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/77
หนังสือหลวงภักดีณรงค์ถึงกรมมหาดไทย จ.ศ. 1246 หน้า 349

³ ก.

กล่าวถึงประชากรของชุมชนสามารถผลิตสิ่งของหลาย ๆ อย่างเพียงพอตอบสนองความต้องการของชุมชนได้โดยไม่ต้องพึ่งพาผลผลิตจากภายนอก ชาวบ้านแต่ละครอบครัวมักจะปลูกข้าว ผัก พริก มะเขือ และซุกบ่อเลี้ยงปลาหรือจับปลาตามแหล่งน้ำธรรมชาติ นอกจากนั้นยังมีการปลูกฝ้าย ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ตลอดจนเลี้ยงสัตว์ไว้เป็นอาหารเพื่อบริโภคในชุมชนของตน เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชทานภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรและอีสาน ระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2449 พระองค์ได้ทรงบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นการยืนยันให้เห็นถึงลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวว่า

--ชาวบ้านเหล่านี้ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่ง 1 มีเฝ้าเรือนพอกันอยู่แต่มีบึงเข้าเก็บไว้พอกินปี 1 ในลานบ้านปลูกพริกมะเขือสำหรับคนกิน นอกบ้านมีสวนผลไม้เช่นกล้วย, อ้อย, หนาก, มะพร้าว และมีที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตรสวนออกไปถึงทุ่งนาทางมีเนินนาและโคกระบือพอกินได้ เข้ากินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทํานาก็ช่วยกันทํานาทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ ลั่นตุ้มนาผู้ชายไปเที่ยวหาของขาย ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหมแลห่อผ้าเครื่องนุ่งห่มเศษอาหารที่เหลือบริโภคเลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย การกินอยู่ของชาวบ้านแถวนี้ทำได้เองเกือบไม่ต้องซื้อหาสิ่งอื่นใด...¹

ถึงแม้ว่าชาวบ้านมีจุดมุ่งหมายหลักคือ ผลิตเพื่อสนองความต้องการของครอบครัวมากกว่าเพื่อขาย แต่ก็มีการผลิตเพื่อสร้างมูลค่าแลกเปลี่ยน (Exchange Value)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรอีสาน 21 มกราคม ร.ศ. 121 = 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

ด้วย แต่เป็นส่วนน้อยเท่านั้น¹ ดังกล่าวข้างต้น

ลักษณะและโครงสร้างของสังคม การเมืองและการปกครองของหัวเมือง บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 เหมือนกับแบบแผนของ ลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การยอมรับอำนาจรัฐบาลกรุงเทพฯ ของกลุ่มหัวเมือง บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีได้หมายความว่า หัวเมืองเหล่านั้นต้องจัดระบบสังคมและการเมืองการปกครองเหมือนกับระบบสังคมและการเมืองของกรุงเทพฯ เป็นแต่เพียง การยอมรับอำนาจกรุงเทพฯ เพื่อหวังพึ่งพาบารมีของรัฐบาล

ในขณะที่เดียวกันกับปฏิเสธอำนาจที่ศูนย์กลางเดิมคือ นครจำปาศักดิ์เพื่อหลีกเลี่ยง การถูกเรียกเก็บส่วยผลประโยชน์เท่านั้น แต่ยังรักษารูปแบบสังคมและการเมืองการ ปกครองแบบลาวไว้เหมือนเดิม และรัฐบาลกรุงเทพฯ ก็ไม่มีนโยบายเข้าไปเปลี่ยนแปลงรูปแบบสังคมและการปกครองแต่อย่างใด กล่าวคือ รัฐบาลถือว่าหัวเมืองบริเวณ ลุ่มน้ำชีตอนกลางเป็นหัวเมืองถึงลักษณะของหัวเมืองประเทศราชกับหัวเมืองชั้นใน จึงเปิดโอกาสให้หัวเมืองจัดการปกครองกันเอง รัฐบาลเป็นแต่เพียงต้องการให้ หัวเมืองยอมรับอำนาจเพื่อส่งเสริมบารมีของรัฐบาลเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามรัฐบาล

¹Shigeharu Tanabe. "Peasant Farming System in Thailand : A Comparative Study of Rice Cultivation and Agricultural Technology in Chiangmai and Ayutthaya."

ร. 46 - 47 (อ้างอิงใน จักรทิพย์ นาคสุภา "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" หน้า 52)

ได้เปลี่ยนแปลงนโยบายดังกล่าวหรือไม่อย่างไร และจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
ในหัวเมืองอย่างไรเป็นเรื่องที่น่าสนใจติดตามแนวนโยบายของรัฐบาลก็จะกล่าวใน
บทที่ 4 ต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับรัฐบาล

ระหว่างพ.ศ. 2325 - 2443

หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งก่อตั้งขึ้นโดยชนชั้นผู้นำชาวลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยการอพยพไพร่พลออกจากศูนย์กลางอำนาจเดิมที่นครเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ แล้วหันมาสร้างมณฑลและสมัครท้าวราชการบริหารบ้านเมืองขึ้นต่อศูนย์กลางอำนาจใหม่ที่กรุงเทพฯ การที่เจ้าเมืองกรมการลาวมณฑลและสมัครบริหารบ้านเมืองขึ้นตรงต่อรัฐบาล เกิดจากจุดมุ่งหมายของเจ้าเมืองกรมการและพื้นฐานความจำเป็นบางประการ จนนำไปสู่ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างหัวเมืองกับรัฐบาล

1. ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างหัวเมืองกับรัฐบาล

พื้นฐานการยอมรับอำนาจทางการเมืองของหัวเมือง บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางต่อรัฐบาล จนก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการเมืองขึ้นมีมูลมาจากจุดมุ่งหมายของเจ้าเมืองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง คือ เมืองทุ่งทอง การหลีกเลี่ยงและหลุดพ้นจากการระดมไพร่พลจากนครจำปาศักดิ์ ซึ่งปรากฏขึ้นในสมัยท้าวผไทเมื่อ พ.ศ. 2277 กล่าวคือ เมืองทุ่งทองซึ่งก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2261 โดยจารย์แก้วได้รับมอบหมายจากรัฐบาลนครจำปาศักดิ์ ให้มาตั้งเมืองที่บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางแล้วปกครองบ้านเมืองขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ แต่เมื่อจารย์แก้วถึงแก่กรรมในปีพ.ศ. 2277 ท้าวผไทได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองแทน

1 หมายถึง เจ้าเมือง และกรมการเมือง ในที่นี้จะเรียกรวมกันว่า

เจ้าเมืองกรมการเมือง

ความผูกพันระหว่างเมืองทุ่งกับนครจำปาศักดิ์ได้คลายความแน่นแฟ้นลง ท้าวเม็ก
 ถือโอกาสทั้งตนเป็นอิสระขณะที่เกิดความขัดแย้งกันระหว่างเจ้านครจำปาศักดิ์กับ
 เจ้าอุปฮาด ในนครจำปาศักดิ์ โดยเมืองทุ่งไม่ส่งส่วยแก่นครจำปาศักดิ์อีกต่อไป¹
 แต่เมืองทุ่งดำรงความเป็นอิสระอยู่ไม่ไกลนานครันท้าวเม็กถึงแก่กรรมลงได้เกิดปัญหา
 การแย่งชิงตำแหน่งเจ้าเมืองระหว่างท้าวหนุมเป็นน้องกับท้าวเซียงและท้าวสุน
 ธุ์เป็นบุตรของท้าวเม็กขึ้น ขณะเดียวกันนครจำปาศักดิ์ก็คงตามเก็บส่วยจากเมืองทุ่ง
 และพยายามดึงเอาเมืองทุ่งให้ขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ตามเดิม จะเห็นได้ว่าเมืองทุ่ง
 ไม่สามารถดำรงความเป็นอิสระได้เนื่องจากขาดศักยภาพทางการเมืองภายใน
 กล่าวคือ เมืองทุ่งเป็นเมืองขนาดเล็กและไม่มีขีดความสามารถพอที่จะป้องกันตนเอง
 ได้ จากปัญหาทางการเมืองภายในและการคุกคามจากศูนย์กลางอำนาจเดิมที่
 นครจำปาศักดิ์พยายามดึงเอาหัวเมืองทุ่งกลับไปอยู่ภายใต้อำนาจตามเดิม
 ทำให้เจ้าเมืองหรือชนชั้นปกครองในหัวเมืองนี้หันไปแสวงามิเกล็ดต่อรัฐบาลไทยใน
 สมัยกรุงธนบุรี เพราะเจ้าเมืองกรมการหรือชนชั้นปกครองของหัวเมืองเกิด
 ความรู้สึกว่าการกรุงธนบุรีอยู่ห่างไกลจากหัวเมือง การเร่งรัดเก็บส่วยผลประโยชน์
 คงไม่สามารถกระทำใดเต็มที่ ขณะเดียวกันพระเจ้าตากสินมหาราช ก็ทรงมี
 พระราชประสงค์รวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นภายหลังที่โคตรงกอบกู้เอกราช
 จากการที่ถูกรุกรานทำลายกรุงศรีอยุธยาจนยับเยิน และทรงดำเนินนโยบายขยาย
 อำนาจออกมาสู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ตลอดจนนครเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์
 เพื่อสร้างความมั่นคงแห่งอำนาจทางการเมือง เมืองของกรุงธนบุรีขึ้นมาแทนที่กรุงศรีอยุธยา
 โดยรัฐบาลอาศัยสถานการณ์ที่ชนชั้นปกครองในเมืองทุ่งเกิดความขัดแย้งกัน แล้ว
 เข้าไปไกล่เกลี่ยปัญหาดังกล่าวยุติลง จากแนวนโยบายดังกล่าวรัฐบาลไทยได้จัดการ
 ให้ท้าวหนุมอพยพผู้คนพลเมืองไปตั้งเมืองร้อยเอ็ดขึ้น และท้าวเซียง, ท้าวสุน
 ธุ์ก็ไปย้ายไปตั้งเมืองสุวรรณภูมิที่คงเทาสาร ทั้งเมืองร้อยเอ็ด และสุวรรณภูมิ

¹ พระยาชัยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 39

จึงมีฐานะเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจของรัฐบาลในสมัยกรุงธนบุรี และเจ้าเมือง
กรรมการของหัวเมืองดังกล่าว จึงไปบริหารบ้านเมืองขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี ก่อให้เกิด
ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเจ้าเมืองกรรมการในลักษณะต่าง ๆ ขึ้น

2. ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกรรมการกับรัฐบาล

เนื่องจากเจ้าเมืองกรรมการ เป็นผู้ไต่อบอำนาจจากรัฐบาลในการปกครอง
และบริหารบ้านเมืองของตน จึงย่อมต้องมีความสัมพันธ์กับรัฐบาล ซึ่งเป็น
ศูนย์กลางแห่งอำนาจ บทบาทของรัฐบาลต่อเจ้าเมืองกรรมการ ได้แก่ การแต่งตั้ง
พระราชทานยศ รางวัลและอำนาจแก่เจ้าเมืองกรรมการ เพื่อเป็นการแสดงถึง
การมีอำนาจทางการเมืองของรัฐบาลเหนือหัวเมือง ซึ่งมีลักษณะดังต่อไปนี้

2.1 การแต่งตั้งเจ้าเมืองกรรมการ ก่อนการปฏิบัติการปกครอง
หัวเมือง เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร หรือตำแหน่งอาญาสี่ ของหัวเมือง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นตำแหน่งที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง
จากพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ที่ได้รับแต่งตั้งต้องเดินทางเข้าไป
รับตราตั้ง หรือสัญญาบัตรที่กรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกฯ ปรากฏตามเอกสารว่า ทรงตั้งเจ้าเมืองสุวรรณภูมิให้มีฐานะเป็นถึง
เจ้าประเทศราช¹ สัญญาบัตรตั้งเจ้าเมืองกรรมการพระมหากษัตริย์จะทรง
ลงพระปรมาภิไธยด้วยพระองค์เอง เช่น สัญญาบัตรตั้งเจ้าเมือง และอัครฮาด

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153 เรื่อง
ทรงตั้งเจ้าประเทศราช

เมืองมหาสารคาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลงพระปรมาภิไธย และประทับตรา เป็นสำคัญ¹

เจ้าเมืองได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระหรือพระยา เช่น เจ้าเมืองร้อยเอ็ด มีบรรดาศักดิ์เป็นพระขัติยวงษา เมืองสุวรรณภูมิเจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์เป็นพระรัตนวงศา เมืองมหาสารคามเจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชเดช ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ตามระบบศักดินาของราชสำนัก แต่เจ้าเมืองของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับพระราชทานเฉพาะนามบรรดาศักดิ์ไม่ได้อีกศักดินาเหมือนขุนนางในหัวเมืองชั้นใน หรือหัวเมืองนครราชสีมา และหัวเมืองเขมรป่าดง จนกระทั่ง พ.ศ. 2443 จึงมีประกาศกำหนดให้เจ้าเมืองกรมการในหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือใช้อีกศักดินาตามบรรดาศักดิ์²

สำหรับตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นแต่เพียงแต่งตั้ง เรียกตามชื่อตำแหน่งเท่านั้น เมื่อเจ้าเมืองเดินทางเข้าไปรับสัญญาบัตรที่กรุงเทพฯ จะนำบุตรชายเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กเพื่อ "เรียนราชการ" หรือ "เรียนหนังสือ" กับ พระขัติยวงษา (ทณ) เมื่อเดินทางเข้าไปรับสัญญาบัตร ได้นำท้าวอนบุตรคนเล็กถวายตัวเป็นมหาดเล็ก เพื่อ

¹บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ หน้า 130 - 131

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ บัณฑิตรวม "พระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 119" ประชุมกฎหมายประจำศก : เล่ม 17 หน้า 425 - 426

เรียนเมืองก่อนที่จะเดินทางไปปกครองบ้านเมืองในโอกาสต่อไป¹ การที่เจ้าเมืองนำบุตรชายเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสนาเรียน หรือฝึกหัดราชการ ในราชสำนัก เป็นนโยบายของราชสำนักที่ต้องการปลูกฝังความจงรักภักดีของเจ้าเมือง และบุตรของเจ้าเมือง ซึ่งถวายตัวเป็นมหาดเล็กจะได้ศึกษาระเบียบการปกครองของราชสำนัก เพื่อจะได้นำไปปฏิบัติเมื่อตนมีโอกาสปกครองบ้านเมืองของตนในโอกาสต่อไป

ในการแต่งตั้งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร พระมหากษัตริย์จะทรงพระราชนิพนธ์เครื่องยศประกอบตำแหน่งนั้น ๆ ภาย ประกอบด้วยสัปทน เสื้อเข็ม ถาดหมากทองคำ คบโท ผ้าคลุม ผ้าแพรขาวหม² เป็นต้น หรือ เมื่อเสร็จพิธีการส่งกรมพระมหากษัตริย์จะทรงพระราชนิพนธ์ความขอบใจเปลี่ยนตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการ ท้าวเพี้ยที่ไปราชการทัพด้วย³ ปกติเจ้าเมืองกรมการไม่มีเงินเดือนประจำหรือเบี้ยหวัด แต่ได้รับผลประโยชน์จากเลขาไพร่ไ้ใช้งาน กล่าวคือ เจ้าเมืองกรมการจะมีเลขาหมายใช้งานเป็นกองของแต่ละตำแหน่ง เช่น กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ กองราชบุตร เจ้าเมืองกรมการจะใช้งานเลขาหมายในกิจการของเจ้าเมือง

¹บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ หน้า 134

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
พระราชนิพนธ์บรรดาศักดิ์ และเครื่องยศเจ้าเมืองกรมการ

³ดู.

กรมการ เช่น ท่านา เชียงมา บัณฑิตสร้างที่อยู่อาศัย เลกหนายจึงเป็น
แรงงานสำคัญสำหรับเจ้าเมืองกรมการ ท้าวเพี้ยของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ นอกจากนั้นเจ้าเมืองกรมการยังได้รับประโยชน์จากการ เก็บส่วย
กล่าวคือ เงินส่วยหรือส่วยสิ่งของที่เก็บเกณฑ์ไว้จะเก็บไว้ใช้จ่ายในราชการ
ประจำเมือง และพระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้เจ้าเมืองกรมการ ท้าวเพี้ย
1 ส่วน นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย 2 ส่วน¹ บางทีเจ้าเมืองกรมการก็อาจ
เกลี้ยกล่อมเลกจากเมืองอื่นเข้ามาไว้ในเมืองของตน แล้วเก็บเงินกับเลกไพร่
มิกมั่งใจใช้เป็นประโยชน์ส่วนตน หากได้นำเงินส่วยและมัญชีเลกไพร่แจ้งต่อ
เมืองซึ่งเลกไพร่ นั้นสังกัดอยู่แต่อย่างใดไม่² ซึ่งจะนำไปสู่ปัญหาการ ค้างส่วยและ
การ แยกชิง เลกไพร่ กันระหว่าง เมือง

2.2 การติดต่อราชการระหว่างหัวเมืองกับราชสำนัก

ในการ ติดต่อราชการกันระหว่างหัวเมืองกับราชสำนัก การรายงาน
ข้อราชการ ของหัวเมืองใช้ใบบอกสำหรับราชสำนักใช้สารตราของสมุหนายกผู้ควบคุม
หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือท้องตราพระราชสีห์สำหรับพระราชโองการ

¹ ประมุข ทรัพย์สาร วิวัฒนาการ เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475. หน้า 98

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เลกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ 25/11
ราชการหัวเมืองลาวเวียงกรมการแย่งชิงตัวเลก จ.ศ. 1245 หน้า 68

ของพระมหากษัตริย์ ใบบอกร่องหัวเมืองจะส่งรายงานเข้าไปยังคณะลูกขุน ณ ศาลา¹ คณะลูกขุน ณ ศาลามีหน้าที่ประชุมพิจารณาการหัวเมือง ซึ่งอยู่ในความบังคับบัญชาของฝ่ายมหาดไทย ส่วนการสั่งการของราชสำนักต่อหัวเมือง มีผู้อ่านคำสั่งการ คือ เจ้าพระยาจักรีสมุหนายก ซึ่งสั่งการโดยใช้สารตราหรือหนังสือของเจ้าพระยาจักรี หากเป็นพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ จะใช้ทองคำพระราชนิพนธ์ประกาศขึ้นมายังหัวเมืองให้หัวเมืองปฏิบัติตามท้องถิ่น ๆ สารตรา ใบบอกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเร่งรัดเก็บส่วยของราชสำนัก และการรายงานการเก็บส่งส่วยของหัวเมือง การราชการของหัวเมืองที่สามารถมีใบบอกถึงราชสำนัก ได้แก่ ตำแหน่งตั้งแต่เพี้ยผู้ใหญ่ ท้าวผู้ใหญ่จนถึงคณะอาญาสี่ เช่น ใบบอกเมืองร้อยเอ็ดซึ่งจมนามโคย เพี้ยเมืองฮาน เพี้ยประชาท้าว มีเข้าไปถึงคณะลูกขุน ณ ศาลาในราชสำนัก² กรณีเช่นนี้ หมายถึง เพี้ยผู้ใหญ่ได้รับมอบอำนาจ หรือรายงานต่อราชการตามความรับผิดชอบในหน้าที่ของตน หรือหากตำแหน่งคณะอาญาสี่ว่างลงก็เป็นหน้าที่ของท้าวผู้ใหญ่ หรือเพี้ยผู้ใหญ่ ในการรายงานขอราชการหัวเมืองเข้าไปยังราชสำนัก ส่วนสารตราที่มีอำนาจมีออกมาถึงหัวเมือง ก็คือ ฎาที่สมุหนายก เช่น หนังสือเจ้าพระยาบิทร บดินทรถึงเจ้าพระยาบดินทรราชสีมา³ เป็นต้น

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 47 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 47 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 156/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222
หนังสือเจ้าพระยาบิทร บดินทรถึงเจ้าพระยาบดินทรราชสีมา
ตำแหน่งสมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ เจ้าพระยาบิทร บดินทร

การติดต่อราชการระหว่างหัวเมืองกับราชสำนักต้องใช้เวลาในการติดต่อ กันกินเวลานานกว่าใบนอกจะถึงราชธานี หรือสารตราจะถึงหัวเมืองต้องกินเวลา เหนือนี้ เพราะระยะทางทางไกล ประกอบกับการเดินทางกระทำได้ในเฉพาะหน้า แล้งเท่านั้น ต่อเมื่อใดเริ่มมีแนวคิดที่จะปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของราชสำนัก ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2426 เมื่อส่วนกลางส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ออกไปกำกับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ และส่ง หลวงภักดีณรงค์ (พัก ไกรฤกษ์) ไปกำกับราชการประจำเมืองอุบลราชธานี ทำให้การติดต่อราชการระหว่างหัวเมืองกับส่วนกลางมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น กว่าเดิม และหลวงภักดีณรงค์ ยกกำกับราชการหัวเมืองลาวตะวันออก ณ เมืองอุบลราชธานี ให้ความสำคัญต่อการติดต่อกับราชสำนักนอกเหนือจากการติดต่อ ปกติของเจ้าเมืองกรมการต่อราชสำนัก ทำให้ราชการในหัวเมืองเริ่มกว้างขวาง และก้าวหน้ายิ่งขึ้น

3. พันธะของหัวเมืองต่อรัฐบาล

ในฐานะที่หัวเมืองบริวารขึ้นอยู่กับราชสำนักกลาง และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำราชการขึ้นต่อราชสำนัก หัวเมืองจึงต้องมีพันธะ ที่ต้องปฏิบัติต่อราชสำนัก และราชสำนักก็คาดหวังให้หัวเมืองปฏิบัติต่อราชสำนัก ในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

3.1 การส่งส่วยบรรณาการ มูลเหตุที่หัวเมืองต้องส่งส่วยเข้าไปยัง ราชสำนักคือ การตอบแทนของหัวเมืองต่อราชสำนักในฐานะที่หัวเมืองได้รับความคุ้มครองป้องกันจากราชสำนัก รวมทั้งการได้รับพระราชทานยศ อำนวย และรางวัลของเจ้าเมือง กรมการในการปกครองหัวเมือง จุดมุ่งหมายของการเก็บส่วยเกิดจากความจำเป็นที่เสนาไพร่ที่มีภูมิลำเนาอยู่ทางไกลจากราชธานี

ไม่สะดวกในการเดินทางไปเข้าเคื่อนนอกเคื่อนหรืออยู่เวรยามในระบบเกณฑ์
แรงงาน ส่วนกลางก็ไม่มีควาจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานมาก เทกโพเองก็
อาศัยอยู่ในท้องที่ภูมิลำเนาที่มีสิ่งของที่ส่วนกลางต้องการ¹ ประกอบกับส่วยที่ได้
จากผลิตผลจากป่าในหัวเมืองเป็นสินค้าสำคัญในการค้าสำเภากับจีน ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่าราชสำนักจกัให้มีการเก็บส่วยจากหัวเมืองในภาคตะวันออก
เฉียงเหนืออย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามปรากฏตามเอกสารว่า หัวเมืองในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งตั้งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา ได้ส่งส่วยให้แก่ราชสำนักแล้ว โดยการส่งผ่านเข้าไป
ยังเวียงจันทน์ แล้วเวียงจันทน์ เป็นรวบรวมส่งอีกทอดหนึ่ง² แต่ส่วยที่หัวเมือง
ส่งผ่านเข้าไปยังเวียงจันทน์ เพื่อรวบรวมส่งราชสำนักเข้าใจว่าเป็นลักษณะของ
"ของคอบแทน" เพื่อแสดงออกถึงความจงรักภักดีของหัวเมือง ยังไม่เป็นลักษณะ
ของส่วยที่หัวเมืองถูกกำหนดให้ส่งโดยมีอัตราที่แน่นอน ครั้นตอนปลายรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามหลักฐานปรากฏว่า พระราชทรัพย์
ในราชสำนักลดลง จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มมี
การเก็บส่วยจากหัวเมืองโดยมีอัตรากำหนด ซึ่งการเกณฑ์ส่วยกำหนดขึ้นโดย

¹ H.G. Quaritch Wales. Ancient Siamese Government and
Administration p.199 - 200.

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144
สำเนาสุลักษณ์ เมืองเวียงจันทน์ เรื่องขรรษาการ เมืองเวียงจันทน์

การที่ชาวหลวงจากส่วนกลางเริ่มออกไปปลุกเสกเป็นครั้งแรกเพื่อเก็บเกณฑ์ส่วย
ในหัวเมือง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่างพ.ศ. 2373 - 2375
โดยแบ่งข้าราชการกับไพร่ในหัวเมืองเป็นกองส่วย และกำหนดปริมาณ
ส่วยเกณฑ์ สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ราชสำนักมีความต้องการสิ่งของซึ่งจัดเป็นสินค้าที่เงินกองการในภูมิภาคนี้ เช่น
ไม้ฝาง กระวาน ผลแร่ เป็นต้น ซึ่งเป็นระบบการค้าผูกขาดโดย
พระคลังสินค้า²

จากการที่ราชสำนักมีความต้องการสิ่งของที่ได้จากป่าในหัวเมือง
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังนั้นการขออนุมัติตั้งเมืองเจ้าเมืองกองระบู้ว่า
เมืองที่ขอตั้งใหม่จะหาราชการสนองพระเดชพระคุณโดยการผูกส่วยประเภทใด
เช่น เมืองขมิ้นผูกส่วยผลแร่³ เป็นต้น ฉะนั้นแต่ละหัวเมืองจึงต้องจัดส่งส่วย
ไปยังราชสำนัก ประเภทของส่วยในหัวเมือง

¹ Kenyon Breazeale. The Integration of the Lao States
into the Thai Kingdom. P.87

² จิตร ภูมิศักดิ์ ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และ
ลักษณะของชนชาติ หน้า 442

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 12 ก/1
ใบบอกเมืองมหาสารคาม จ.ศ. 1242

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่จัดส่งเข้าไปยังราชสำนักที่สำคัญมีดังนี้

ตาราง 1 แสดงประเภทส่วยที่หัวเมืองส่งเข้าไปยังราชสำนัก

เมือง	ประเภทส่วย					
	ผลเร็ว	ทองคำบุง	เงิน	กระวาน	สิ่ง	ผ้าขาว
กาฬสินธุ์	✓		✓	✓	✓	
ขงเจียม			✓		✓	
ขอนแก่น	✓		✓			
เขมราฐ	✓		✓		✓	
โคราช		✓				
คำเขื่อนแก้ว	✓					
ชลบท		✓	✓			
ชัยภูมิ		✓				
เดชอุดม	✓					
พาสอนยาง	✓					
นครพนม		✓		✓		
บักธงชัย		✓				
พุทไธสง	✓					
โพนพิสัย		✓				
ภูเขียว		✓				
ภูเวียง		✓				
ภูแล่นช้าง	✓					

ตาราง 1 (ต่อ)

เมือง	ประเภทช่วย					
	ผลเร็ว	ทองคำมยุ	เงิน	กระวาน	สิ่ง	ผ้าขาว
มุกดาหาร	✓					
บึงสขร	✓	✓		✓		✓
รัตนบุรี	✓					
ร้อยเอ็ด	✓			✓	✓	✓
เลย			✓			
ศรีสะเกษ	✓					
สกลนคร	✓	✓				
สุรินทร์	✓					
สุวรรณภูมิ	✓			✓		✓
หนองคาย		✓				✓
อุบล	✓	✓			✓	
สังขะ	✓					

ที่มา : บัญรอก แก้วกัฒหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

(พ.ศ. 2325 - 2411) หน้า 91 - 93

การเก็บส่วยขึ้นอยู่กับผลิตของเมืองนั้น ๆ โดยเฉพาะเงิน ทอง
 ครั่ง และข้าว ซึ่งเป็นสิ่งของที่กรุงเทพฯ ต้องการ¹ สำหรับหัวเมืองร้อยเอ็ด
 สุวรรณภูมิ และมหาสารคาม เริ่มปรากฏหลักฐานว่ามีการเก็บส่วยใน พ.ศ. 2373
 ในอัตราโลก 5 คบ ต่อผลไร่ 1 หาบ หรือคนละ 4 บาท จึคยนำหนักเงิน
 ราคาผลไร่หาบละ 5 ตำลึง² ฉะนั้นจึงตกคนละ 4 บาท ส่วยของหัวเมือง
 บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ ผลไร่ มะขาม สี่มั่ง น้ำรัก เมื่อถึงฤดูกาล
 ท้าวเพี้ย กรมการของแต่ละเมืองจะออกไปตามเขตแขวงหมบามต่าง ๆ
 เรงรักให้นายหมู่ นายกองออกไปเก็บส่วยกับเลกไพร แต่อย่างไรก็ตามเลก
 บางคนไม่สามารถหาสิ่งของมาชำระส่วยได้ เพราะสิ่งของที่โลกต้องนำมาเสีย
 ส่วยเป็นถึงของหายาก เช่น ผลไร่ แม้ว่าความรู้สึกของรัฐบาลกรุงเทพฯ เห็นว่า
 ป่าดงแขวงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีคนเรวมมาก แต่พระปลัดกรมการ
 เมืองนครราชสีมาบอกลงไปว่า พระเลนาสงครามแต่งท้าวเพี้ยไปหาผลไร่
 หัวเมืองเขมรป่าดงฝ่ายตะวันออกไค่น้อย³ ดังนั้นหากเลกหาสิ่งของที่เป็นผลิต
 จากป่าไม่พอเพียงกับปริมาณที่ทางการกำหนด เลกอาจชำระเงินแทนหรืออาจใช้
 สิ่งของอื่นแทนส่วย สิ่งของที่ใช้แทนส่วยผลไร่ ไค่แก่ สี่มั่ง มะขาม อัตราส่วน
 การส่งสี่มั่ง แทนส่วยผลไร่ คือ สี่มั่ง 3 หาบ คิดเป็นผลไร่ 7 หาบ โหม 1 หาบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1

ใบบอกเมืองมหาสารคาม ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ.4/72 สารตราถึง
 เจ้าเมืองมหาสารคาม-สุวรรณภูมิคอบส่งเงินแทนผลไร่ จ.ศ. 1249 หน้า 556-557

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระปลัดยวราชการ เมืองนครราชสีมา

แทนผลรวม 6 บาท¹ การชำระเงินแทนส่วยผลรวมเล็กของชำระเงินคนละ 4 บาท ตามเกณฑ์ที่กำหนดว่า เล็ก 5 คน ต่อผลรวม 1 บาท เช่นพ.ศ. 2430 การส่งเงินแทนผลรวมของหัวเมืองบริวารตอนน้ำขึ้นตอนกลาง และหัวเมืองใกล้เคียง มีมูลค่าดังนี้

เมืองสุวรรณภูมิ	เงินตรา	115	ซึ่ง	เป็นผลรวมหนัก	460 บาท
เมืองเกษตรวิสัย	เงินตรา	50	ซึ่ง	เป็นผลรวมหนัก	200 บาท
เมืองมหาสารคาม	เงินตรา	60	ซึ่ง	เป็นผลรวมหนัก	240 บาท
เมืองวาปีปทุม	เงินตรา	2	ซึ่ง	10 คำถึง	เป็นผลรวมหนัก 10 บาท
เมืองกันทรวิชัย	เงินตรา	7	ซึ่ง	5 คำถึง	เป็นผลรวมหนัก 29 บาท

10 ซึ่ง²

อัตราการเก็บส่วยไม่แตกต่างกันในแต่ละเมือง ทั้งยังรับจากทาส ชรา พิการ นอกเหนือจากเลกชาบฉกรรจ์ เช่น เมืองเกษตรวิสัยเก็บเงินส่วย 2 จำนวน ๆ หนึ่งเก็บจากเลกฉกรรจ์คนละ 3 บาท ทาส คนชรา พิการ คนละ 1 บาท 1 สลึง อีกจำนวนหนึ่งเก็บจากเลกฉกรรจ์ คนละ 2 บาท ทาส คนชรา พิการ คนละ 1 บาท ส่วนเมืองพนมไพรและนมฤคเก็บจากเลกฉกรรจ์คนละ 1 บาท ทาส คนชรา พิการ คนละ 2 บาท 1 สลึง

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 84 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ดส่งผลรวมและเงินแทนผลรวม

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 84 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ดส่งผลรวมและเงินส่วยแทนผลรวม

อีกจำนวนหนึ่ง เก็บจากเลขกรรจันละ 1 คำลึง 1 สลึง หาส คนชรา
พิการ คนละ 2 บาท 1 สลึง¹ เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงการเก็บส่วยสิ่งของที่เป็นผลผลิตจากป่าของพื้นเมือง
เป็นส่วยเงินเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้
เพราะความต้องการเงินทอง สำหรับจ้างแรงงานชาวจีนขุดคลอง ทำนุบำรุง
พุทธศาสนา ก่อสร้างวัดวาอาราม ที่สำคัญคือ การสงครามกับญวนหลังจาก
พ.ศ. 2367 เป็นต้นมา ซึ่งกินเวลานานถึง 14 ปี รัฐบาลต้องส่งทหารที่
เกณฑ์ไ้จากเมืองต่าง ๆ ไปประจำที่เมืองนครพนม จำปาศักดิ์ พระตะบอง
เสียมราฐ ในการนี้หากจะนำส่วยที่เป็นผลผลิตจากเมืองต่าง ๆ ส่งไปยังกองทัพ
จะเกิดความลำบาก รัฐบาลจึงเกิดความจำเป็นต้องส่งเงินไปให้แม่ทัพนายกอง
จักซื้อข้าวเลี้ยงกองทัพ ปัญหานี้จึงนำไปสู่การเก็บส่วยเป็นเงินเพื่อจะไ้ส่งเงินไปให้
แม่ทัพนายกองโดยตรง ประกอบกับในตอนปลายรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
การค้าสำเภากับจีนของรัฐบาลก็ลดน้อยลงไป ขณะเดียวกันเจ้าเมืองกรมการก็พบว่า
การส่งส่วยสิ่งของที่มีน้ำหนักมากไม่สะดวกเหมือนการนำเงินส่วยส่งต่อรัฐบาล²
แต่อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ไม่ยอมการให้เก็บเงินส่วยจากเสาไฟ ดังหนังสือ
เจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองกรมการ เมืองร้อยเอ็ดว่า

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/36
คำร้องอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246 หน้า 248

²
Kennon Breazale. The Integration of the Lao States into the
Thai Kingdom. P. 90

...มีตราไปรษณียาต์มาให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยเกณฑ์ไพร่
เกณฑ์พลเร็ว ลงไปเป็นหลวง แต่พอจะไ้ความชอบกับ
เจ้าเมืองท้าวเพี้ย มีให้เกณฑ์เกณฑ์เอาเงินทองกับไพร่
ก็หาไม่ เจ้าเมืองท้าวเพี้ย เกณฑ์เอาเงินกับตัวไพร่ส่งลงไป
แทนพลเร็วทุกปีดังนี้ เงินทองที่มีอยู่ในแขวงบ้านเมืองก็จะ
หมดสิ้นไป ตัวไพร่จะพากันขัดสนจนระส่ำระสาย...¹

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า เจ้าเมืองกรมการนิยมเก็บเงินส่วย
ส่งให้แก่รัฐบาลนรัฐบาลต้องตกใจเห็นให้เจ้าเมืองกรมการส่งเฉพาะส่วยสิ่งของ
เขาไป แต่ชนิดของส่วยที่รัฐบาลกำหนดคงเป็นสิ่งของที่หายากนั่นเอง จนเจ้าเมือง
กรมการต้องพากันเก็บเป็นเงินส่งรัฐบาลแทน

การเก็บส่วยในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงปรากฏว่า มีการส่ง
เงินแทนส่วยพลเร็ว หรือใช้ชนิดส่วยอื่นแทนส่วยสิ่งของที่ถูกเกณฑ์ เช่น ระหว่าง
พ.ศ. 2423 -- 2424 เมืองสุวรรณภูมิไม่สามารถเก็บส่วยชนิดส่วยใดก็ตาม
กำหนดจำนวนจึงเก็บเงินแทนแล้วส่งเงินแทนส่วยพลเร็วเป็นเงิน 325 ชั่ง 10 ตำลึง
และนำเงินไปซื้อช้างพลาย 2 เชือก ช้างพัง 2 เชือก รวม 4 เชือก ราคา
เชือกละ 5 ชั่ง รวมเป็นเงิน 325 ชั่ง 10 ตำลึง² ปกติชนิดของส่วยหัวเมือง
บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ไก่แก ปลาขาว สี่อั้ง น้ำรัก เหาที่ ปรากฏ
ในหลักฐานเมืองสุวรรณภูมิส่งส่วยพลเร็วปีละ 270 หาบ³ ส่วนเมืองอื่น ๆ ไม่สามารถ

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองกรมการ เมืองร้อยเอ็ด

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.12 ก/2 ใบบอก
เมืองสุวรรณภูมิ ร.ศ. 109 - 110

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/11
ราชการหัวเมืองลาวเรื่องกรมการ เมืองแย่งชิงตัวเลไพร่ จ.ศ. 1245 หน้า 68

สิ้นคนไ้ควา ส่วยผลเร็วเป็นปริมาณปีละเท่าไร เมืองร้อยเอ็ดปกติของส่วย
 น้ำรักปีละ 200 ทะนาน¹ ปริมาณส่วยเกณฑ์ไม่มีอัตราคงที่ในแต่ละรัชกาล
 บางปีส่วยผลเร็วและส่วยสิ่งของอื่น ๆ ไม่ครบตามจำนวนหัวเมืองก็ค้างชำระ
 ไว้ก่อน ปีถัดไปหากนำส่งก็จะถูกหักใช้จำนวนที่ค้างอยู่แต่ก่อน นอกจากส่วย
 ผลเร็วแล้วหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางยังต้องส่วย ปานิใบ น้ำขาว สี่มิ่ง
 น้ำรัก² เมื่อเก็บเกณฑ์สิ่งของส่วยชนิดใดชนิดหนึ่งไม่ไ้อาจใช้ชนิดอื่นแทน
 ในอัตราที่กำหนด เช่น ใช้ผลเร็วแทนส่วยน้ำขาว น้ำขาวแทนส่วยสี่มิ่ง³ เป็นต้น
 ส่วยที่เกณฑ์เก็บไว้ของนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์ 2 ส่วน
 เป็นของเจ้าเมืองกรมการ 1 ส่วน⁴ สำหรับส่วยที่ทูลเกล้าฯ ถวายจะถูกจัดส่งไป
 ทองพระคลังมหาสมบัติ 3 ส่วน เป็นของกรมพระราชวังบวรหรือวังหน้า 1 ส่วน⁵

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองกรมการ เมืองร้อยเอ็ด

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 26 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1125
 ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 61 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203
 ใบบอกพระภริมยราชา

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/12 กรมหลวง
 ประจักษ์ศิลปาคมกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ร.ศ. 111

⁵หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193
 ใบบอกหลวงอัครสุนทร เรื่องส่วยผลเร็วและเงินทองหัวเมืองลาวตะวันออก

เมื่อเจ้าเมืองกรมการได้รับผลประโยชน์จากการเก็บส่วยจึงเกิดมีการแย่งชิง
แลกไพร่กัน บิดยังเอาเงินส่วยที่เก็บได้จากแลกไพร่ไว้ใช้ส่วยเป็นประโยชน์ของ
เจ้าเมืองกรมการเองหาได้ส่วยเต็มเม็ดเต็มหน่วยไปยังรัฐบาลไม่¹

3.2 การเกณฑ์กำลังคนเข้ากองทัพในราชการสงคราม

การเกณฑ์กำลังคนเข้าเป็นกำลังพลในกองทัพเมื่อมีราชการสงคราม
เป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมือง
อื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากหัวเมืองในบริเวณนี้เป็นแหล่งกำลัง
คนที่สำคัญ เพราะมีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
เมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์บางหัวเมืองเข้าร่วมกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ช่วยเกรงภัย
บางเมืองทำการต่อต้าน ครั้นเมื่อทางรัฐบาลส่งแม่ทัพออกมาปราบปรามกบฏ
เจ้าอนุวงศ์ในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองต่าง ๆ ต้องเกณฑ์กำลัง
พลเข้าร่วมในกองทัพ เช่น เมืองร้อยเอ็ดได้ส่งกำลังพลภายใต้การนำของอุปฮาด
(พู่) เข้าร่วมกับกองทัพของเจ้าพระยาราชสุภาวดี เป็นต้น กรณีสงครามระหว่าง
ไทยกับญวน ที่สืบเนื่องจากปัญหาเขมรซึ่งเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2367 – 2381 เป็น
เวลานานถึง 14 ปี หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องเกณฑ์ชายฉกรรจ์
เข้าร่วมในกองทัพด้วย เมื่อเจ้าพระยามหินทรเทศฯ ได้ทราบว่างเตียนกุนนำเขมร
จะยกมาตีเมืองพระตะบอง เสียมราฐ จึงสั่งให้หัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ แยกไพร่พลให้ไปรักษาเมืองพระตะบองและปากน้ำตึกโฮ เมืองมณฑลบุรี
กั้งนี้ เมืองร้อยเอ็ด 2,000 คน สุวรรณภูมิ 2,600 คน สุรินทร์ 2,900 คน
สังขะ 500 คน บัลลิส 1,500 คน ขอนแก่น 400 คน และเมืองนครราชสีมา 2000 คน²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/36
คำร้องอุปฮาดราชวงศ์ราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246 หน้า 248

² กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโสมนิต เวชชาชีวะ
27 เมษายน 2507 หน้า 166 – 167

ประมาณปีพ.ศ. 2417 พวกฮ่อไค่แซ่ขยายอำนาจลงมายังสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกและหลวงพระบาง พวกฮ่อเตรียมการกองทัพอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ เพื่อจะยกลงมาตีเมืองนครเวียงจันทน์ หนองคาย แล้วจะยกไปตีหัวเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ถึงบรรดาหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกว่า จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นแม่ทัพหน้า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนิธิยุทเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปปราบฮ่อให้หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจัดหาเสบียงขึ้นยังฉางเตรียมการไว้ และให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ข้าหลวงใหญ่เป็นแม่ทัพใหญ่ออกมาเกณฑ์กำลังทางหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อยกไปปราบฮ่อทางเมืองหนองคาย พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ใกล้เคียงการให้พระเจริณราชเดช (ท้าวหาไชย) เกณฑ์กำลังเมืองมหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยกไปสมทบกับเจ้าพระมเหศวรนคราหวังส์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี และพระยาไชยสุนทร (หนู) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ โดยให้ราชบุตร (เสือ) เมืองร้อยเอ็ดเป็นนายกองผู้ช่วยพระเจริณราชเดช¹

ในคราววิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2436 รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งเรลิกอง บัคสา เป็นแม่ทัพพร้อมด้วย ร.อ.โทเรอ ร.ต.โมโซ และมองซิเออร์ ปูโซ่ คุมทหารญวน 200 คน และกำลังเขมรจากพนมเปญลงเรือ 33 ลำ ยกขึ้นมาตามลำน้ำโขง ทำการขับไล่ทหารไทย ที่กั้นขวางลำน้ำโขง เมืองเชียงแตง และคานเลียมโบก แล้วฝรั่งเศสยึดเอาคานทั้งสองฝั่งกล่าวไว้ได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร องค์ข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์ ณ เมืองอุบลราชธานีจึงทรงสั่งให้หัวเมืองต่าง ๆ เกณฑ์กำลังไพร่พลเข้ากองทัพครั้งนี้ เมืองศรีสะเกษ สุรินทร์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด เมืองละ 800 คน สุวรรณภูมิ ยโสธร เมืองละ 500 คน และ

¹พระยาพิชัยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน

เมืองชุฉิน 1,300 คน โดยมีพระศรีพิทักษ์ (หวาง) ข้าหลวงเมืองชุฉิน นำกองกำลังไปรักษาเมืองมโนไพร พระพิทักษ์มาร (ฮุน) เจ้าเมืองวาปีปทุม คู่มก่าลังพล 1,500 คน ไปตั้งรักษาอยู่ภูคานแขวงผอง และโปรดให้อุปฮาด (อ่าคา) เมืองสุวรรณภูมิ พระศรีเกษตราธิไชย (ศิลา) เจ้าเมืองเกษตราธิไชยคุมพลของเมืองสุวรรณภูมิ 500 คน พระสุนทรพิพิธ เจ้าเมืองโกสุมพิสัย หลวงจ่านงวิชัย ผู้ช่วยเมืองร้อยเอ็ดคุมพลของเมืองร้อยเอ็ด 300 คน มหาสารคาม 500 คน ยกไปช่วยพระประชาดคีกร (แซม) ที่ด่านคอนสาคร และ ร.ต.หรั่ง คู่มก่าลังพลเมืองจตุรพักตรพิมาน 105 คน ร้อยเอ็ด 210 คน มหาสารคาม 210 คน ไปตั้งกองรักษาอยู่ ณ เมืองมโนไพร¹

การเกณฑ์กำลังพลเข้ารับราชการในกองทัพของเจ้าเมืองกรมการ นอกจากจะเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองกรมการโดยตรงแล้ว บรรดาเจ้าเมืองกรมการยังได้รับยศตอบแทนอย่างสูงด้วย เช่น ราชบุตร (เสือ) เมืองร้อยเอ็ด นำกองกำลังไปร่วมปราบฮ่อไคตั้งใจปฏิบัติหน้าที่เป็นอย่างดี ในเวลาต่อมาจึงได้รับแต่งตั้งเป็นรักษาเมือง และเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนที่สอง²

3.3 การเกณฑ์แรงงาน นอกจากการเกณฑ์กำลังคนเข้าช่วยกองทัพในราชการสงครามแล้ว หน้าที่ของหัวเมืองที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการเกณฑ์เลขาช่วยงานให้รัฐ เช่น ชุคสอง สร้างวัด ก่อกำแพง ชุคคิน เป็นต้น ซึ่งอาจเข้าไปทำงานในราชธานีหรือในหัวเมืองที่คนสังกัดตามที่เจ้าเมืองกรมการสั่งการ การเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้รัฐในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางไม่ค่อยแพร่หลาย เนื่องจากเลกไพร่อยู่ห่างไกลจากราชธานีจึงไม่คงถูกเกณฑ์เข้าไปทำงานให้รัฐแต่ต้องชำระส่วยสิ่งของแทน ดังนั้นส่วนใหญ่

¹บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และหัวเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ หน้า 87 - 88

²พระยาชีวิตวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 52

แลกไพร่ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงมีหน้าที่หลักคือ การส่งส่วยให้กับรัฐบาล แต่อย่างไรก็ตามถ้าภายในหัวเมืองมีงานสาธารณะ เช่น การสร้างวัด ซุกคลอง ตักถนน เป็นต้น เจ้าเมืองกรมการก็จะเกณฑ์แลกไพร่ในหัวเมืองของตนให้ทำงานดังกล่าวได้ แต่เมื่อแลกไพร่ถูกเกณฑ์แรงงานแล้วไม่ต้องชำระส่วย และระยะเวลาในการทำงานสาธารณะให้แก่รัฐหรือหัวเมืองต้องมีมูลค่าเท่ากับอัตรา การชำระส่วยตามปกติคือ 4 บาท ฉะนั้นเมื่อแลกไพร่ชำระส่วยเป็นมูลค่า 4 บาท แล้วก็ไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน หรือเมื่อถูกเกณฑ์แรงงานซึ่งประเมินค่าแรงงานได้เท่ากับ อัตราการชำระส่วย 4 บาท แลกไพร่ก็ไม่ต้องชำระส่วย¹

รัฐบาลได้รับผลประโยชน์จากหัวเมืองทั้งในแง่การเก็บส่วยและการไ้รับ แรงงานในระบบการเกณฑ์แรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกณฑ์กำลังคนเข้า ช่วยราชการในกองทัพ กำลังคนจึงเป็นที่ต้องการของรัฐบาล ทั้งนี้รัฐบาลจึง พยายามส่งเสริมให้มีการเกณฑ์กล่อมผู้คนทางฝั่งซ้าย แม่น้ำโขง มาอาศัยอยู่ ในบริเวณที่ราบสูงโคราช ส่งเสริมให้ทั้งเมือง ตลอดจนสีกเลกพยายามเพื่อความคุ้ม แลกไพร่ เพื่อสะดวกในการเรียกเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงานอื่นจะนำมาซึ่ง ผลประโยชน์สำหรับรัฐบาลต่อไป

3.4 ภาระหน้าที่อื่น ๆ

นอกเหนือจากพันธะต่าง ๆ ของหัวเมืองต่อรัฐบาล ดังกล่าวข้างต้น แล้วยังมีภาระหน้าที่อื่น ๆ อีก เช่น ต้องทวงข้าวขึ้นนางไวใช้ให้ราชการและ สามารถจัดส่งให้ทางราชการตามที่ทางราชการร้องขอได้ โดยเฉพาะในยาม สึกสงคราม หัวเมืองต้องส่งข้าวให้กองทัพ ภาระหน้าที่ดังกล่าวหัวเมืองบริเวณ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง มีบทบาทมาก โดยเฉพาะหัวเมืองร้อยเอ็ดต้องทวงข้าวเปลือก

¹พระยาประจันตเทศาภิบาล (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)

ขึ้นนางปีละ 3,000 ถึง ข้าวสารปีละ 1,000 ถึง¹ เมื่อมีข้าหลวงตรวจการ
จากส่วนกลางเดินทางมาทั่วเมือง ๆ นั้นต้องจ่ายข้าวให้ข้าหลวงเพื่อเป็นเสบียง
เช่น เมื่อพ.ศ. 2392 เมืองร้อยเอ็ดได้จ่ายข้าวจำนวน 1,011 ถึง ให้แก่
ข้าหลวงที่เดินทางไปตรวจราชการ² หรือจัดส่งข้าวไปยังหัวเมืองอื่น ๆ ที่มี
กองกำลังของรัฐบาลรักษายเขตพระราชอาณาจักร เช่น พ.ศ. 2376
เมืองร้อยเอ็ดได้ส่งข้าวเปลือก 300 ถึงไปยังเมืองนครพนม³ เป็นต้น สำหรับ
ข้าวที่คงขึ้นนางไว้ใช้ราชการในหัวเมืองแต่ละปีได้จากค่าหางข้าวที่เก็บจากราษฎร
ในหัวเมืองนั้น ๆ ⁴

เนื่องจากหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ห่างไกลจากราชธานี
การแสดงความจงรักภักดีที่สำคัญต่อรัฐบาล คือการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ซึ่งกระทำ
กันในหัวเมืองในแต่ละปี หัวเมืองต้องจัดให้มีการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง
คือ ในเดือนเมษายน และตุลาคม ทางรัฐบาลคาดหวังให้เจ้าเมืองกรมการจักรกระทำ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 60 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด และหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/2 จดหมายเหตุรัชกาล
ที่ 3 จ.ศ. 1209 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองกรมการ เมืองร้อยเอ็ด

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 48 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 26 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1215
ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 109/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองร้อยเอ็ด

พิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยาทุกปี โดยมีสารตราออกไปตักเตือนให้เจ้าเมือง
กรมการประกอบพิธีดังกล่าวทุกปี¹

การประกอบพิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยากระทำกันที่วัดในหัวเมือง เจ้าเมือง
กรมการท้าวเพี้ย ของหัวเมืองบริวารต้องเข้าร่วมพิธีกับหัวเมืองที่ตนขึ้นทูล
เมื่อประกอบพิธีเสร็จแล้วเจ้าเมืองกรมการของหัวเมืองใหญ่ต้องรายงานให้
รัฐบาลทราบ ว่า เมืองใดไม่เข้าร่วมกระทำพิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยา ทางรัฐบาลจะได้
กล่าวตักเตือนให้เมืองนั้น ๆ ร่วมกระทำพิธีในโอกาสต่อไป เช่น เมืองสุวรรณภูมิ
ประกอบพิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยาแต่เมืองบริวาร ใดแก่ เมืองพยัคฆภูมิพิสัย จตุรพักตรพิมาน
และเมืองเกษตรวิสัยไม่ได้เข้าร่วมพิธีด้วย² ดังนั้นหัวเมืองใหญ่ต้องรายงานให้
รัฐบาลทราบ เพื่อที่รัฐบาลจะได้ตักเตือนให้เมืองที่ไม่ได้เข้าร่วมประกอบพิธี
ถอนน้ำพิพัฒน์สัตยาได้เข้าร่วมพิธีในครั้งต่อไป การที่เมืองบริวารไม่เข้าร่วมกระทำ
พิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยากับหัวเมืองใหญ่เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าเมืองบริวารต่าง ๆ มี
ความขัดแย้งกับหัวเมืองใหญ่ ซึ่งเป็นปัญหาการปกครองภายในหัวเมืองลาวตะวันออก
เฉียงเหนือที่ทางรัฐบาลตระหนักเป็นอย่างดี แต่รัฐบาลก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้ได้
ปัญหาล้างกลาวจึงคาราคาซังอยู่จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัฐบาลจึงก่อให้เกิดความสนใจที่จะแก้ปัญหาล้างกลาวนี้อย่างจริงจัง จึงจะกล่าวถึงในบทที่ 5

ขณะเดียวกันพิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยาในหัวเมืองก็สะท้อนให้เห็นถึงความจงรักภักดี
ของเจ้าเมืองกรมการต่อรัฐบาลหรือราชสำนัก ในฐานะที่เป็นหัวเมืองขึ้นของ
กรุงเทพฯ เป็นการแสดงออกถึงการยอมรับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในฐานะ
ที่ทรงมีพระราชอำนาจปกครองหัวเมืองโดยชอบธรรม และหัวเมืองก็ยอมรับ
พระราชอำนาจนั้น

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
ตอบเรื่องเอกสารพระพิไลยสุร เกษเจ้าเมืองโพธิ์ชัย

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/42
ส่วนนอกขุนพรพินัย จ.ศ. 1246 หน้า 263

นอกจากนั้นเมื่อมีพระราชพิธีพิเศษในราชธานี เช่น พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก หรือพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ หัวเมืองต้องจัดส่งสิ่งของหรือเงินทองเข้าไปร่วมในพระราชพิธีด้วย เช่น พ.ศ. 2433 พระรัตนวงษา ยู่วาที่อุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิ ถือนั่งสื่อนอกและคุมเงินลงไปสมโภชพระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร¹ เป็นต้น และภาระหน้าที่ของหัวเมืองอีกประการหนึ่งคือ การจัดหา "ของทองพระราชประสงค์" ส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์ของที่ทองพระราชประสงค์ที่หัวเมืองต้องจัดส่งเขาไปยังราชสำนักคือ ช้างเผือกหรือช้างเผือก² หัวเมืองใดจับช้างเผือกหรือช้างเผือกมาส่งไปทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์ ผู้ที่จับได้ช้างเผือกหรือช้างเผือก รวมทั้งเจ้าเมืองกรมการ เมืองนั้นจะได้รับความชอบเป็นพิเศษ เช่น คนของพระรัตนวงษา (เสน) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิจับได้ช้างเผือกแล้วพระรัตนวงษาได้จัดส่งลงไปกรุงเทพฯ คนของพระรัตนวงษาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนประสมสาร เสวตร และตั้งความอยู่ข้างเป็นหมื่นวิเศษนักราช พร้อมทั้งไปรุดเกล้าฯ พระราชทานเงินแก่พระรัตนวงษา 5 ชั่ง ขุนประสมสาร เสวตร 5 ชั่งกับแหวนทองคำ 3 สำหรับหมื่นวิเศษนักราชได้รับพระราชทานเงิน 2 ชั่ง แหวนทองคำ 2 สำหรับ กับตราภูมิคุ้มห้าม และเสื้อยา³ เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ. 34/42
สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระภักดีณรงค์ และอุปฮาดยู่วาที่พระรัตนวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พ.ศ. 110 หน้า 127 - 134

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21/4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212
 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระรัตนวงษา อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ

³ เติม วิกาศยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 หน้า 211 - 212

4. นโยบายการปกครองหัวเมืองของรัฐบาล

ในการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรัฐบาลได้ดำเนินนโยบายในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

4.1 การควบคุมกำลังคนในหัวเมือง เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น กำลังคนมีความสำคัญต่อรัฐบาลในฐานะที่เป็นกำลังสำคัญในกองทัพ และเป็นที่มาของส่วยอากรผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ รัฐบาลจึงกำหนดให้มีการสักระเลงหัวเมืองขึ้นเพื่อเป็นการควบคุมกำลังคนและสะดวกในการเก็บส่วยอากร การสักระเลงหัวเมืองมีมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีซึ่งปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดเกล้า พ.ศ. 2317 ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีพระราชกำหนดสักระเลงเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เมื่อพ.ศ. 2353 (จ.ศ. 1172)¹ วิธีการสักระเลงทำโดยสักที่ข้อมือตัวเลวระบุชื่อเมือง ชื่อขุนนายที่เสานั้นสังกัด เลวบางคนอาจได้รับการสักถึงสามครั้ง คือ หากรัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาจะสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไปก็จะกลับไปสักข้างท้องมืออีก การสักระเลงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ถือว่าถ้าเลวหัวเมืองมีจำนวนน้อยก็มอบหมายให้เป็นหน้าที่ของนายหมวดนายกองแต่ละเมืองจัดคุมเลวลงไปสัก ณ กรุงเทพฯ ถ้ากรณีหัวเมืองมีเลวมากรัฐบาลก็จะส่งข้าหลวงออกไปตั้งกองสักในหัวเมือง หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังไม่ปรากฏหลักฐานว่า ได้มีการสักระเลงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องจากทางรัฐบาลยังมองไม่เห็นความสำคัญของเลวไพร่ในบริเวณนี้ เมื่อทำการสักระเลงแล้วทางรัฐบาลจะกำหนดว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิบดินทร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ร.อ. หลวงอาจณรงค์ (อึ้ง ขว่งสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 52 - 56

เลขนั้นจะต้องผูกส่วยชนิดใด คนละเท่าไร และเริ่มรับส่วยตั้งแต่เมื่อใด ดังนั้น การลักเลวจึงมีประโยชน์ดังนี้

1. ทำให้ทราบจำนวนตัวเลขที่จำหน่าย ค่าย หนี้ ชรา หรือ บวชว่ามีจำนวนเท่าใด มีเลขส่วยอยู่จำนวนเท่าใด เมื่อทราบจำนวนส่วยก็จะ ทำให้การตรวจรับส่วยของเจ้าพนักงานทำได้สะดวกขึ้น
2. ทำให้รู้จำนวนเลขส่วยเพิ่มขึ้นอยู่เสมออันเป็นประโยชน์ต่อรัฐบาล
3. ถ้ามีเลขส่วยหนีไปแอบแฝงอยู่ในบ่อนส่งส่วยการจับเสกบอย ๆ จะทำให้ ทราบได้รวดเร็ว จะไปทำการติดตามตัว เลขส่วยที่หนีหายไปมา เรียกเก็บส่วยได้ รัฐบาลก็ไม่ขาดผลประโยชน์อยู่นาน และส่วยก็ไม่ตกค้างอยู่นานด้วย

นอกจากนั้นการลักเลวยังมีประโยชน์ในแง่การเกณฑ์แรงงาน กล่าวคือ การเกณฑ์เด็กไพร่หัวเมืองเข้าทำราชการในกองทัพจะทำให้การระดมกำลังพลเป็น ไปอย่างรวดเร็ว เพราะมีเลขหมายหมอบอกสังกัดนายหมู่ นายกอง ตลอดจนก่อให้เกิด ประสิทธิภาพในการควบคุมบังคับบัญชาด้วย

การลักเลวในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือปรากฏตามหลักฐานว่า มีขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นภักดีและขุนพิทักษ์เป็นแม่กองลักเลวที่เมืองกาฬสินธุ์ สครพนม เขมราฐ มัญจาคีรี และอุบลราชธานี สาเหตุที่ทำให้มีการลักเลวหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากเมื่อพ.ศ. 2362 เกิดกบฏสาเกียดโง้ง กบฏเข้ายึดนครจำปาศักดิ์ได้ เจ้าโยธาบุตรของเจ้านุวงศ์สามารถปราบกบฏและจับตัวกบฏสาหัสหน้ากบฏ ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ เป็นผลสำเร็จ² เจ้านุวงศ์ขอพระราชทานให้เจ้าโยเป็น

¹ ญูรอก แก้วกัณฑ์ การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น

(พ.ศ. 2325 - 2411) หน้า 147

² กรมศิลปากร "เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 หน้า 210 - 211

เจ้านครจำปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าโยเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2364¹ พระยากำแพงสงคราม² เห็นว่าลาวเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์จะมีอำนาจมากขึ้นเนื่องจากเจ้าอนุวงศ์ครองนครเวียงจันทน์ และมีเจ้าโยราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์ครองนครจำปาศักดิ์ จึงกราบบังคมทูลให้ทางรัฐบาลทำการสักเลกควบคุมเลกไพร่หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ³ เพราะเกรงว่าผู้คนจะหนีกลับไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตามเดิม แต่การสักเลกในครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2367 ยังไม่เรียบร้อยก็เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เสียก่อนใน พ.ศ. 2368 ภายหลังรัฐบาลปราบกบฏเสร็จเรียบร้อยแล้วรัฐบาลเข้าใจว่าญวนพยายามแผ่ขยายอำนาจเข้ามายังเขมรและลาว เนื่องจากสมัยเจ้าอนุวงศ์ได้ทำการค้าขายติดต่อกับญวนเพื่อจะไถ่เกลือเข้าไปบริโภคในลาว และลาวส่งบรรณาการแก่ญวนปีละ 3 ครั้ง⁴ ญวนจึงถือว่าลาวเป็นเมืองขึ้นของญวนด้วย ทางด้านเขมรญวนก็ถือว่าเขมรเป็นเมืองขึ้นของญวน รัฐบาลจึงวิตกกังวลต่อสถานการณ์ทางด้านนี้มาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินใจที่จะส่งฝั้งซ้ายแม่น้ำโขง ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ แต่กลับให้มีการกวาดขันและกวาดคตอญวนคนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาอยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราช โดยพระยามหาอำมาตย์ ไกลขึ้นไปตีกวาดคตอญวนคนหัวเมืองลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 230 - 231

² ทองอิน อินทรกำแหง กับสกุลอินทรกำแหง ต่อมาภายหลังได้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา

³ "หนังสือพื้นเวียง (กลอน 7)" พงศาวดารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ หน้า 17

⁴ เจ้าพระยาบดินทรเดชา อานามสนามยัตถ เล่ม 1 หน้า 314 - 315

เช่น เมืองคำเกิด คำม่วน เป็นต้น จึงมีการตั้งเมืองใหม่เกิดขึ้นมากมาย
ในสมัยรัชกาลที่ 3 กรณีนี้คนจากเมืองคำเกิด คำม่วน ไกลอพยพเข้ามาตั้งเมือง
แขวงนาคน และท่าซอนยาง¹ ก็เป็นเมืองส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยนโยบายของ
รัฐบาลดังกล่าว เมื่อมีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่บริเวณที่ราบสูงโคราชเป็นจำนวนมาก
จึงมีการลักเลาะขึ้นในปีพ.ศ. 2372 โดยมีเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็น
แม่กองสังกัดกองสังกัดอยู่ที่กรมระไทย (ทองที่ จ.ศรีษะภูมิ)² ต่อมาในปีพ.ศ.
2376 ได้มีการลักเลาะขึ้นอีกโดยมีพระสุริยภักดี (น้อม) เจ้ากรมพระตำรวจ เป็น
แม่กองสังกัดกองสังกัดอยู่ที่เมืองยโสธร³ และมีพระเสน่หิพัตย์ กับหลวงศรีสุนทร เป็น
ข้าหลวงกองสังกัด แบ่งสายออกไปลักเลาะเมืองนครพนม บ้านท่าอุเทนเมืองสกลนคร
เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมุกดาหาร เขมราฐ
ขงเจียม สะเมียบ สว่างวัน คำทองใหญ่ รวม 12 เมือง อีกสายหนึ่งไปลักเลาะ
เมืองหนองคาย หนองหาร ขอนแก่น สบถ ภูเวียง ปากเหือง รวม 6 เมือง⁴
การลักเลาะครั้งนี้นับว่ากระทำได้อย่างกว้างขวาง และรัฐบาลประสบความสำเร็จจาก
การลักเลาะในครั้งนี้เป็นอย่างมาก เพราะสามารถกำหนดชนิกของส่วยที่จะเกณฑ์
จากเลาะได้เป็นจำนวนมาก หัวเมืองบริเวณน้ำชีตอนกลางก็ถูกเรียกเก็บส่วย
ขึ้นเนื่องมาจากการลักเลาะในปีพ.ศ. 2376 เป็นครั้งแรก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีตราพระราชสีห์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 181 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1223
คราน้อยถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาเรื่องให้ทหารระคร อมคร้วลาวคืน

²เติม วิชาลัยเจนนิจ ประวัติด้านอีสาน เล่ม 1 หน้า 208

³เจ้าพระยาบดินทรเดชา อานาสนาบุญทร เล่ม 1 หน้า 175

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

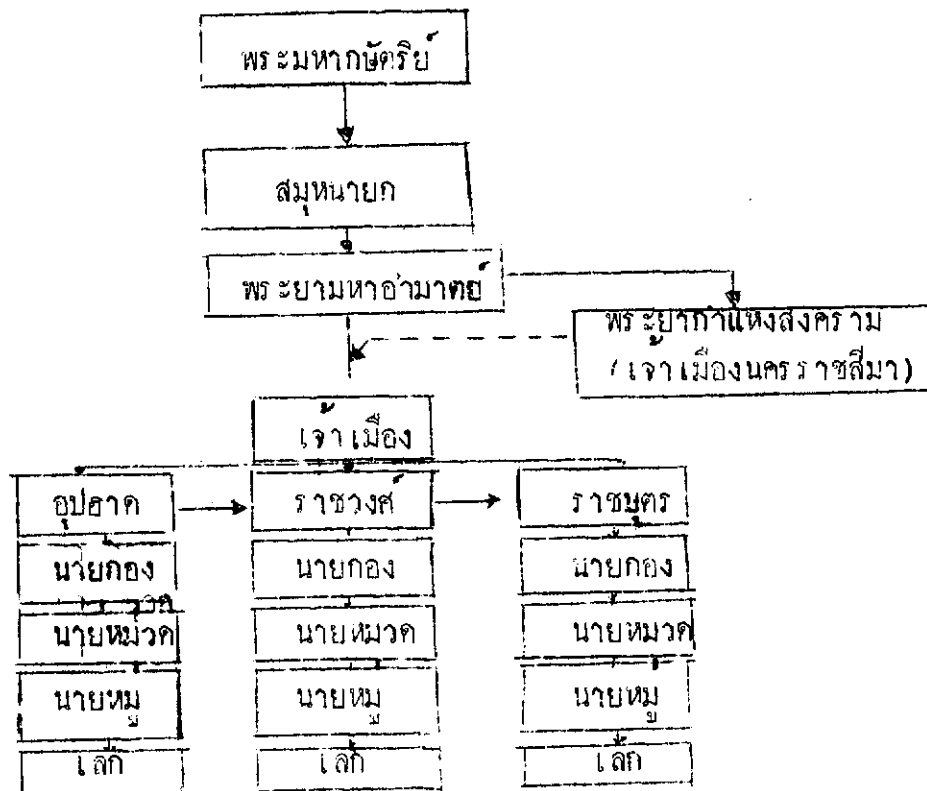
พระยากำแพงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นแม่กองสักเลกหัวเมืองลาวตะวันออกอีกระหว่าง พ.ศ. 2402 - 2407 โดยตั้งกองสักอยู่ที่เมืองยโสธร¹ การสักเลกซึ่งมีอยู่ระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 รัฐบาลกำหนดโทษประหารชีวิตในการสักเลกไว้ถึงขั้นสูงเป็นตะพุนพญาช้าง ขณะเดียวกันหากมุลนายบิขังเอาตัวเลกไว้ก็จะถูกลงพระราษฏาณายางหนัก² การสักเลกยกเลิกไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยปัญหาการแย่งชิงเลกไพร่ของเจ้าเมืองกรมการในหัวเมืองเดียวกันและทางเมืองประกอบกับมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปยังหัวเมืองลาวตะวันออกว่า เลกจะสมัครไปอยู่ทางเมืองก็ได้ไปตามใจสมัคร จึงเกิดปัญหาการเก็บส่วยตามมา และมีการขมขื่นเสียดายเลกไพร่เพื่อบังคับให้อยู่ในหัวเมืองของตน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดฯ ให้ยกเลิกการสักเลกหัวเมืองลาวตะวันออกแล้วให้หัวเมืองท้าวบุญสีสามะโนครวัตัวเลกส่งลงไปกรุงเทพฯ แพน และโปรดฯ ให้พระยามหาอำมาตย์เป็นข้าหลวงออกมำจัดการบ้านเมืองอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เพื่อบังคับตรวจตราให้เจ้าเมืองกรมการเจ้าหมื่นนายกองท้าวบุญสีเลกฉกรรจ์ให้แน่นอนถักเจน³

¹หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม กเนจร) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ในกรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 265

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 55

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ. 1/19 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1247 หน้า 37 - 42

การสักเลกนอกจากจะมีประโยชน์ต่อรัฐบาลในแง่ผลประโยชน์จากการเก็บส่วยจากเลกไพร่หัวเมืองแล้ว ยังเป็นระบบการปกครองควบคุมของรัฐบาลต่อหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือ พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ เจ้าพระยาจักรีฯ สมุหนายกเป็นขุนนางชั้นบัญชาสูงสุด รองลงไปคือ พระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นผู้ช่วยและเป็นข้าหลวงตรวจราชการหัวเมืองในบริเวณนี้ พระยาเก่าแห่งสงครามเจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นผู้ช่วยควบคุมดูแลหัวเมืองตามที่ได้รับสั่งการจากส่วนกลาง แต่ละเมืองมีเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพี้ย ปกครองควบคุมนายกอง เจ้าหมื่น นายหมื่น จนถึงเลกไพร่ ลดหลั่นกันลงไปตามลำดับดังนี้

แผนภูมิ 3 : แสดงระบบการปกครองควบคุมของรัฐบาลต่อหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ก่อนการปฏิรูปการปกครอง)

4.2 ลักษณะนโยบายการปกครองหัวเมืองของรัฐบาล

นโยบายการปกครองของรัฐบาลต่อหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ก่อนที่หัวเมืองจะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรโดยสมบูรณ์ในสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ระยะตามลักษณะหรือแนวนโยบายที่ส่วนกลางปฏิบัติต่อหัวเมือง ดังนี้

4.2.1 ระยะแรก คือ นโยบายของรัฐบาลต่อหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ระยะนี้รัฐบาลไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองภายในของหัวเมืองหัวเมืองยอมรับอำนาจของรัฐบาลโดยนิตินัย ส่วนกลางเป็นแต่เพียงแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการเพื่อเป็นการแสดงว่า รัฐบาลมีอำนาจทางการเมืองเหนือหัวเมืองเท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารที่เกี่ยวกับการปกครองติดต่อราชการบ้านเมืองระหว่างรัฐบาลกับหัวเมือง นโยบายของส่วนกลางคือ ให้เจ้าเมืองกรมการของหัวเมืองปกครองบริหารบ้านเมืองกันเอง แต่ถึงฤดูกาลต้องส่งบรรณาการตามธรรมเนียมเพื่อเป็นการแสดงถึงการยอมรับอำนาจของหัวเมืองต่อรัฐบาล ดังนั้นส่วนกลางจึงมิได้คาดหวังหรือกวัดจั้นควบคุมหัวเมืองแต่อย่างใด คราบเท่าที่หัวเมืองยังคงปฏิบัติตามเงื่อนไขในการส่งบรรณาการต่อรัฐบาล

4.2.2 ระยะที่สอง คือ นโยบายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นโยบายของรัฐบาลต่อหัวเมืองในสมัยนี้เริ่มกวัดจั้นควบคุมหัวเมืองมากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จาก การเริ่มให้มีการสักระลอกขึ้นในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปีพ.ศ. 2367 ราษฎรในหัวเมืองต้องแบกภาระในการที่ต้องถูกเก็บเกณฑ์ส่วยและแรงงาน ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์รัฐบาลไทยยุบประเทศราชเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ แล้วได้เมืองนครราชสีมาควบคุมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงทั้งปวง¹ และส่วนกลาง

¹ เติม สิงห์สุต ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 1 หน้า 167

คิดสละฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็เคยว่ เนื่องจากลำบากในการควบคุม ประกอบกับ
 ญวนต้องการแผ่ขยายอำนาจเข้ามายังเขมร และลาว รัฐบาลจึงส่งเสริมและ
 กวาคต่อนักโยคนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาอยู่ฝั่งขวา คือบริเวณที่ราบสูง
 โคราช เช่น พระพรหมวงษา เมืองอุบลราชธานีไปตั้งกองเกลี้ยกล่อมครอบครัว
 เมืองชุมพร เมืองพาน ให้เข้ามาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง¹ การลงเจ้าเมือง
 กรมการออกไปเกลี้ยกล่อมผู้คนชาวลาวเป็นไปอย่างกว้างขวาง ผู้ที่ไปตั้งกอง
 เกลี้ยกล่อมผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองของตนจะได้รับความชอบเป็นพิเศษ เช่น
 "...พระหิโสสุริวง...บุตรท้าวชาติวงษา...เมื่อบังแปนที่อุปฮาด เมืองหนองหาร
 ไปตั้ง เกลี้ยกล่อมครอบครัวอยู่ ณ เมืองโพนพิสัย ก็ให้กรบารวมาไว้บ้านในสำเมือง
 โคราชการค้ำชู..."²

ทั้งนี้อุปฮาด (คำดี)³ เมืองหนองหาร จึงได้รับแต่งตั้งเป็นพระหิโสสุริวงษ์
 เจ้าเมืองโพนพิสัย การเกลี้ยกล่อมกวาคต่อนักโยคนทางฝั่งซ้ายให้เข้ามาอยู่ฝั่งขวา
 แม่น้ำโขงยอมก่อให้เกิดประโยชน์ต่อรัฐบาลตลอดจนเจ้าเมืองกรมการ เพราะ
 เมืองใดที่ผู้คนมาไว้ในบ้านเมืองของตนมากก็จะได้ทรัพย์สินเพิ่มขึ้น⁴ ซึ่ง
 หมายถึง การที่เจ้าเมืองกรมการได้รับช่วยเหลือและแรงงานจากเลกหนายในสำเมืองที่รัฐบาล
 แบ่งปันหรือกำหนดให้นั่นเอง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 256 จกหมายเหตุศรีษกาที่ 3 จ.ศ. 1201
 ใบบอกพระพรหมวงษา เมืองอุบลฯ เรื่องเกลี้ยกล่อมครอบครัวเมืองชุมพร เมืองพาน

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จกหมายเหตุศรีษกาที่ 3 จ.ศ. 1211
 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงกรมการ เมืองร้อยเอ็ด

³ ท้าวคำดี เป็นบุตรพระยาชาติวงษา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด

⁴ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ "เรื่องเมืองในมณฑลอุดรและอีสาน"
 ใน กรมศิลปากร เมืองในภาคอีสาน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 พระยาอุดรธานี (จิตร จิตะยโสธร) 9 ธันวาคม 2516 หน้า 199

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัฐบาลมีนโยบายกวาดล้าง
 เรังวัชกร เก็บส่วยอากรจากหัวเมือง เช่นเดียวกับสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากในสมัยนี้การลักเล่ห์หัวเมืองภาค
 ตะวันออกเฉียงเหนืออีกระหว่าง พ.ศ. 2402 - 2407 โดยโปรดเกล้าฯ ให้
 เจ้าพระยาบวรราชนิเทศเป็นเจ้าพระยาบวรราชนิเทศ¹ เป็นแม่กองออกไป
 ลักเล่ห์หัวเมืองลาวตะวันออก² การส่งเลียบให้เกลี้ยกล่อมกวาดต้อนผู้คน
 ทางฝั่งซ้ายเข้ามาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงก็เป็นนโยบายสืบเนื่องจากรัชกาลก่อน คือ
 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ยกกองทัพไปตั้งเกลี้ยกล่อมและกวาดต้อน
 ครอบครัวลาวปากแม่น้ำโขงตะวันออก³ เมื่อครอบครัวลาวเข้ามาอยู่ในที่ราบสูง
 โคราชรัฐบาลก็อนุมัติให้ตั้งเมืองขึ้น จึงปรากฏว่ามีเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น ในบริเวณที่ราบสูงโคราชถึงประมาณ 95 - 100 เมือง⁴ อย่างไรก็ตาม
 รัฐบาลก็เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองภายในของหัวเมืองเพียงเล็กน้อยเท่านั้น
 โดยเปิดโอกาสให้ราษฎรหัวเมืองเจ้าเมืองกรมการปฏิบัติตามธรรมเนียมแบบ
 แขนประเพณีเดิมของตน⁵ รัฐบาลมีจุดมุ่งหมาย คือ การเก็บส่วยส่วยจากเลก
 หัวเมืองเป็นสำคัญ

¹พระยาภาณุวงศ์กรม (แก้ว)

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 28/92
ธรรมเนียมการเกณฑ์ส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1246 หน้า 142

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 181 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223
ตำนานถึงเจ้าพระยาบวรราชนิเทศ เรื่องให้ชำระครอบครัวย้าย

⁴Charles F. Keyes. Isan : Regionalism in Northeastern Thailand. P. 15

⁵วอลเตอร์ เอฟ. เวลส แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดยนิจ ทองโสภิต
 หน้า 160

จากการที่รัฐบาลส่งเสริมให้ตั้งเมืองบริวารจึงเกิดการขอลงมือตั้งเมืองมากขึ้นโดยลำดับ จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความคิดของชนชั้นผู้นำลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังอยากตั้งเมืองอยู่เหมือนสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 กรณีพระศรีอุทก หรือพระศรีวราชกอลการกำเริบที่บ้านหนองซอน บ้านมะโหมทองที่เมืองกันทรวิชัย ซึ่งเป็นเมืองบริวารของหัวเมืองภาคอีสานในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า

... เป็นแนวคิดตั้งเมืองอย่างเก่าซึ่งเริ่มมาแต่
แผ่นดินพระที่นั่งเกล้า... แล้วมารุนแรงขึ้นครั้ง
แผ่นดินพระจอมเกล้ามาอยู่ใหญ่ในแผ่นดินพระจุลจอมเกล้า
อายุนี้นี้เป็นคนแปรปอสื่อพวกลาวครั้งแผ่นดินพระที่นั่งเกล้า
ตลอดมา¹

นโยบายส่งเสริมให้ตั้งเมืองใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กังกล่าวทำให้เกิดปัญหาการแย่งชิงตัวเลขาของเจ้าเมืองกรมการในเมืองเดียวกันหรือระหว่างเมือง เจ้าเมืองกรมการมีการกล่าวโทษกันเข้าไปยังส่วนกลางอยู่เนือง ๆ รัฐบาลก็แก้ปัญหาโดยส่งเสริมให้กรมการที่วิวาทขัดแย้งกันแยกตัวออกไปตั้งเมืองใหม่ ปัญหาจึงไม่สิ้นสุดและทวีความรุนแรงขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/17

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ที่ 1241/1028 ลงวันที่ 14 ตุลาคม ร.ศ. 124

4.2.3 ระยะเวลาสุดท้าย คือ นโยบายสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในตอนต้นรัชกาลทรงส่งเสริมให้ตั้งเมืองใหม่เหมือนครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และพระจอมเกล้าฯ เมืองบริวารจึงเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในสมัยนี้ เช่น

พ.ศ. 2415 ตั้งเมืองเกษตรวิสัย

พ.ศ. 2421 ตั้งเมืองพนมไพร แคมมฤค

พ.ศ. 2422 ตั้งเมืองพยัคฆภูมิพิสัย

พ.ศ. 2425 ตั้งเมืองจตุรพักตรพิมาน¹

เมืองกังกลาเป็นเมืองบริวารของเมืองสุวรรณภูมิ สำหรับเมืองบริวารของเมืองมหาสารคาม ได้แก่ เมืองวาปีปทุม และโกสุมพิสัย ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2425²

นโยบายของรัฐบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่สำคัญ คือ การอนุญาตให้เลิกไพร่ในเมืองใด ๆ ก็ได้ กล่าวคือ พ.ศ. 2415 มีตราพระราชสิทธิ์ใหญ่ขึ้นมาทางหัวเมืองลาวตะวันออกว่า "เลิกเมืองนี้จะสมักไปอยู่เมืองโน้นก็ให้เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ย เจ้าหนุ่ นายกอง มอณันท์กโอบนาญซึบกันให้ไพร่ไต่อยู่ตามใจสมัก"³ จนในเวลาต่อมาได้ยกเลิกการสละไพร่หัวเมืองโดยให้จัดทำสำมะโนครัวแทน นโยบายดังกล่าวส่งผลให้หัวเมืองข้างล่างและลาวไทยกันปิดบังจำนวนเลิกไพร่และแย่งชิงไพร่จากหัวเมืองกัน จึงก่อให้เกิดปัญหาในการเก็บเกณฑ์ชายและ

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปรีดิฯ) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ในกรมศึกษาธิการ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 292, 300

² ฎ. หน้า 325 - 326

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ศ. 1/19
สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1247 หน้า 37 - 42

แรงงานตามมา เพราะเมื่อมีราชการจะเกณฑ์หรือเก็บส่วยกับเล็ก ๆ ก็จะมี
ร้องขอสมัครไปเมืองอื่น หรือหากเมืองอื่นสมัครมาแล้วก็จะเกณฑ์เก็บส่วยหรือ
แรงงานเล็กก็ร้องขอจะกลับคืนไปเมืองเดิม¹

หากพิจารณาแนวนโยบายปกครองหัวเมืองของรัฐบาลอย่างลึกซึ้งแล้ว
จะพบว่า เป็นนโยบายแบ่งแยกแล้วปกครอง กล่าวคือ ไม่ส่งเสริมให้หัวเมือง
ขนาดใหญ่อื่นจะก่อให้เกิดความวิตกกังวลต่อรัฐบาลในการควบคุม นอกจากนั้น
การควบคุมหัวเมืองก็ให้หัวเมืองใหญ่ควบคุมหัวเมืองเล็กซึ่งค่อนข้างไร้ยางอาย เพราะ
หัวเมืองใหญ่ไม่มีขีดความสามารถพอที่จะควบคุมปกครองหัวเมืองเล็กได้ เนื่องจาก
โครงสร้างของการปกครองในหัวเมืองใหญ่ ไร้เสถียรภาพเกิดความแปลกแยก
ระหว่างเจ้าเมืองกรมการอยู่ตลอดเวลา ซึ่งสาเหตุดังกล่าวเกิดจากความขัดแย้ง
ในเรื่องผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการพึงได้รับจากส่วยและแรงงานที่รัฐบาลเป็น
ผู้กำหนดขึ้น ขณะเดียวกันเมื่อเกิดปัญหาต่างกล่าวการแก้ไขความขัดแย้งระหว่าง
เจ้าเมืองกรมการก็ถือว่ารัฐบาลมิได้แก้ไขปัญหานี้ในระยะยาวเป็นการแก้ปัญหา
เฉพาะหน้า จึงทำให้ปัญหามีสภาพเรื้อรังไม่สิ้นสุด จนกระทั่งปีพ.ศ. 2434 เมื่อ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกไปประทับที่เมืองอมลราชธานี
จึงเริ่มมีการแก้ไขปรับปรุงการปกครองหัวเมืองอย่างจริงจัง จนก่อให้เกิด
การเปลี่ยนแปลงขึ้นในหัวเมืองบริเวณแม่น้ำชีตอนกลาง ระหว่างพ.ศ. 2443 -
2444 การเปลี่ยนแปลงทางค่านโยบายและการปฏิรูปการปกครอง เป็นแบบมณฑล
เทศาภิบาลสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ เช่น การวิวาทแย่งชิง เล็กไพร ของเจ้าเมือง
กรมการ การค้างส่วย การเร่งรัดติดตามส่วย และการรุกล้ำเขตเมืองกัน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ . เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 9/15
พระยาศรีสังฆเทพทวารวดีธรรมพระยาภิรมย์ จ.ศ. 1244 หน้า 341

ให้คิดคล้ายลงไป จนนำไปสู่การรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางและ การผนวก
หัวเมืองบริ เวณหน้าสี่คอนกลางรวมทั้งหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
เราเป็นส่วนหนึ่งของพระราชาณาจักร โดยสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444

ลักษณะนโยบายของรัฐบาลที่มีต่อหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การให้หัวเมืองอิสระในการปกครองตนเอง ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองกับรัฐบาลส่วนใหญ่เป็นเรื่องการเร่งรัดเก็บส่วยของรัฐบาลและการรายงานการส่งส่วยของหัวเมือง ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยรัฐบาลเริ่มให้ความสนใจต่อหัวเมืองในภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น เนื่องจากมีสาเหตุหลายประการเป็นเครื่องเร่งเร้า การที่รัฐบาลให้ความสนใจต่อดินแดนแถบนี้ ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444

1. สาเหตุที่ทำให้รัฐบาลเปลี่ยนแปลงนโยบายการปกครองหัวเมือง

ปัญหาและสาเหตุที่ทำให้รัฐบาลเกิดความสนใจต่อหัวเมืองลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของสังคม การเมืองการปกครองและเศรษฐกิจ มีทั้งสาเหตุจากภายในและสาเหตุจากภายนอก กล่าวคือ

1.1 สาเหตุจากภายใน สาเหตุที่ทำให้รัฐบาลเกิดความสนใจต่อหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ความบกพร่องของการปกครองของหัวเมือง ซึ่งสะท้อนออกมาให้เห็นในรูปของปัญหาต่าง ๆ กล่าวคือ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริ

โปรดเกล้าฯ ขึ้นมาทางหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อพ.ศ. 2415
ว่า "ท้าว เพี้ย คัวเจก จะสมัครอยู่เมืองใดก็ให้ตามใจ เลกไพร่สมัคร"¹ จึงทำให้
มีการเคลื่อนย้ายอพยพของ เลกไพร่ จากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่งอย่างมากมาย
เช่น เลกเมืองภูแล่นช้าง สมัคร ไปอยู่เมืองกาฬสินธุ์ เลกเมืองหนองหาร
สมัคร ไปอยู่เมืองหนองคาย เลกเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ดสมัคร ไปอยู่เมือง
มหาสารคาม เลกเมืองสุวรรณภูมิสมัคร ไปอยู่เมืองร้อยเอ็ด เลกเมืองกาฬสินธุ์
ทาซอนยาง กมลาไสย สหัชชัณห์สมัคร ไปอยู่เมืองมหาสารคาม² เป็นต้น
สภาพการณ์เช่นนี้เป็นการ เปิดโอกาสให้หัวเมืองแย่งชิงตัว เลก และเขตแขวงบ้านเมือง
กันบ่อย ๆ กรณี เลกเมืองสุวรรณภูมิสมัคร ไปอยู่เมืองเกษตรวิสัยแต่พระรัตนวงศา
เจ้าเมืองสุวรรณภูมิแก่งแย่งก็สู้ไม่ได้ เลกไปตามใจสมัคร นอกจากนั้น
พระรัตนวงศายังให้อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าว เพี้ย ไปตามจับตาแสงกำนัน
นายบ้านที่ควบคุมท้าวเพี้ยคัวเจก ซึ่งสมัคร ไปอยู่เมืองเกษตรวิสัยไม่พอใจ เขียนตี
เร่งเอาเงินส่วยจากท้าวเพี้ย และ เลกคนละ 2 บาท 1 สลึง ทำให้ท้าวเพี้ยและ
เลกได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก ฝ่ายพระศรีเกษตรราชาไชยเจ้าเมือง
เกษตรวิสัยก็ออกไปตั้งกองของสมเือกล้อมคัวเจก ๆ ไม่สมัคร ไปอยู่เมือง
เกษตรวิสัยก็จับ เลกมัดเขียนตีคนละ 10 - 30 ที แต่ยังจับเก็บเอาเงินจากเลกไพร่
ปิดบังไว้ใช้ประโยชน์สำหรับเมืองของตน³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 9/15
เรื่องเสวย จ.ศ. 1244 - 1245 หน้า 241 และหม่อมอมรวงศ์วิจิตร
(ม.ร.ว. ปฐม คุนเณร) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ในกรมศิลปากร
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 291

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/11
ราชการหัวเมืองลาวเรื่องกรมการแย่งชิงตัวเลก จ.ศ. 1245 หน้า 68

³ ก.

ปัญหาที่เกิดขึ้นอีกประการหนึ่งคือ การรุกรานแย่งชิงเขตแดนกันระหว่างหัวเมือง มีการกลางโทษฟ้องร้องกันลงไปยังส่วนกลาง ดังใบบอกเมืองมหาสารคามว่า...

...ครั้น ณ ปีฉลูเอกศก ท้าวสุวรรณภูวาทินหลวงอักษาท
ท้าวมหาราช ภูวาทิตวงษ์ ท้าวเพี้ยกรมการเมือง
พนมไพร แคนมฤค ถากันอุบยอครอบกรัว บุตรภรรยา
ละพุมดำนานนี้ เมืองมาตั้งอยู่ที่บ้านบางโน แควง
เมืองจำพระพุทธรเจ้า...¹

การวิวาทแย่งชิงเขตแดนกันมีอย่างค่อนเนื่องและแพร่หลาย ซึ่งเป็นผลจากการปักปันเขตแดนระหว่างเมืองไม่ได้กำหนดแน่นอน อาศัยกำหนดจากลำห้วยหรือสภาพภูมิประเทศอื่น ๆ อย่างคร่าว ๆ แต่ละเมืองก็ไม่มีแผนที่แสดงอาณาเขตเมืองของตน กรณีเมืองมหาสารคามกับเมืองชนบท เมืองขอนแก่นกับเมืองกุมภวาปีวิวาท แย่งชิงเขตแดนกัน ดังถือเอาการกำหนดเขตแดนเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นข้าหลวงจักราชการหัวเมืองแถบนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเกณฑ์ ปัญหาจึงลงเอยเมื่อส่วนกลางส่งเจ้าหน้าที่กรมแผนที่ออกมาจัดทำแผนที่กำหนดเขตเมืองร่วมกับเจ้าหน้าที่ยของหัวเมืองบุรีรัมย์² การที่รัฐบาลมีนโยบายให้ลพบุรีอยู่เมืองใดก็ได้ ยังผลให้มีการขอตั้งเมืองบริวาร เกิดขึ้นมากมาย โดยการขอแยกตัวจากหัวเมืองเดิม แต่เมื่อได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1

ใบบอกเมืองมหาสารคาม ร.ศ. 108

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1/13 บันเขตแขวงระหว่างเมืองมหาสารคามกับเมืองชนบท ร.ศ. 118 และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/12 เรื่องบันเขตแขวงเมืองกุมภวาปีกับเมืองขอนแก่น ร.ศ. 115

ให้ตั้งเมืองกลับไม่ไปตั้ง เมืองตามคำบงกชที่มีบอกลงไปส่วนกลาง เช่นพ.ศ. 2415
อุปฮาด (เหงา) ขอตั้งบ้านคอนเส้าโรงเป็นเมืองทรงโปรดฯ ให้ตั้งเป็นเมือง
เกษตรวิสัย แล้วเมื่อตั้งเมืองกลับไปยังที่บ้านกระคูโคน พ.ศ. 2421 ขอตั้ง
บ้านโป่งเป็นเมืองพนมไพร แคนมฤค แต่กลับตั้งเมืองที่บ้านเมืองแสน พ.ศ. 2422
ขอตั้งบ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย แต่กลับตั้งเมืองที่บ้านนาขา พ.ศ.
2425 ขอตั้งบ้านเมืองหงษ์เป็นเมืองจตุรพักตรพิมาน ซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมือง
สุวรรณภูมิ¹ และพ.ศ. 2425 ขอตั้งบ้านนาเลาเป็นเมืองวาปีปทุมขึ้น เมือง
มหาสารคาม แต่ไปตั้งเมืองที่บ้านหนองแสง² ลักษณะดังกล่าวเป็นความมุ่งหมาย
ของเจ้าเมืองบริวารที่ใฝ่รับอนุมัติให้ตั้งเมือง ของการหลีกเลี่ยงการส่งส่วย
ผลประโยชน์ต่อหัวเมืองที่ตนขึ้นทูล เช่นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย เมืองบริวารของ
เมืองสุวรรณภูมิแทนที่จะไปตั้ง เมืองที่บ้านเมืองเสือในเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิ
แต่กลับตั้งที่บ้านนาขาในเขตเมืองมหาสารคาม ทำให้เมืองสุวรรณภูมิไม่สะดวกใน
การเรียกเก็บส่วยจากเมืองพยัคฆภูมิพิสัย เพราะเมืองพยัคฆภูมิพิสัยจะอ้างว่า
มีโคอยู่ในเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิ ขณะเดียวกันเมืองมหาสารคามก็เรียกเก็บส่วย
จากเมืองพยัคฆภูมิพิสัยไม่ได้ เพราะเมืองพยัคฆภูมิพิสัยจะอ้างว่าเป็นเมืองบริวาร
ของเมืองสุวรรณภูมิ แสดงให้เห็นว่าหัวเมืองบริวารกองการ เป็นอิสระจากฐานะ
การเป็นเมืองบริวารและกองการผลประโยชน์จากส่วยในเมืองของตนโดยไม่ต้อง
หักส่งหัวเมืองที่ตนสังกัด มีความมุ่งหวังที่จะจัดส่งส่วนกลางโดยตรง

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม กเนจร) "พงศาวดารหัวเมือง
มณฑลอีสาน" ในกรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 292, 300

² ก. หน้า 325 - 326

การที่เลกสมัครไปอยู่ต่างเมือง และการตั้งเมืองบริวาร ทำให้เกิดปัญหา การเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน กรณีหัวเมืองสุวรรณภูมิค้างเงินส่วยเพราะ หัวเมืองอื่นบิคมยังเลกไว้ ไม่ยอมโอนบัญชีหัวเลกให้เมืองสุวรรณภูมิ¹ จึงมี การกล่าวโทษเรื่องเลกระหว่างหัวเมือง เช่น พระศรีเกษตรราชโสม เจ้าเมือง เกษตรวิสัยทำเรื่องราวกล่าวโทษอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร กรมการ ท้าวเพี้ย เมืองสุวรรณภูมิและพระยาจารย์ฤทธิไกร อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองพนมไพรแคนมฤค หรือหลวงภักดีเรื่องเคชกรมการ เมืองสุรินทร์ ฟ้องกล่าวโทษ พระสุวรรณวงษา อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพี้ยกรมการ เมืองพยัคฆภูมิพิสัย² ภายในหัวเมืองเดียวกันก็มีกรณีวิวาทกล่าวโทษกันเพราะขัดแย้งผลประโยชน์ที่จะ เกณฑ์เก็บไคจากหัวเลกไพร เช่น เจ้าพรหมวงศ์เทวานุเคราะห์วงศ์ เจ้าเมือง อุบลราชธานีกับพวกราชวงศ์ ราชบุตร มีเรื่องวิวาทแค้นราวกล่าวโทษกันเนื่อง ๆ ทำให้ส่วยค้างไม่เสร็จสิ้น³ หรือก่อให้เกิดความลำบากในการเก็บเกณฑ์ส่วยและ แรงงานจากหัวเลก เพราะเลกเมืองอื่นสมัครมาอยู่เมืองนี้แล้ว ถ้ามีราชการ เข้า นายพวคนายกองก็ร้องว่าจะสมัครกลับคืนเมืองเดิม⁴ ขณะเดียวกันการเก็บส่วย

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/35
เงินส่วยเมืองอุบลราชธานี จ.ศ. 1246 หน้า 246

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/34
สำเนาคำสารภาพท้าวสุริยวงษ์ หมื่นหน้า นายนิม เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246
หน้า 241

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 9/13
ราชการในเมืองอุบลราชธานี จ.ศ. 1244 หน้า 201 - 202

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 9/15 เรื่อง
เลขส่วย จ.ศ. 1244 - 1245 หน้า 341

ในหัวเมืองก็ไม่มีระเบียบระบบในอัตราที่เท่าเทียมกัน บางเมืองเก็บเงินส่วยจากเอกชนละ 3 บาทบ้าง 2 บาทบ้าง หรือ 1 บาทบ้าง ไม่เท่ากันในแต่ละหัวเมือง¹ บางเมืองก็เก็บเงินส่วยจากทาส บางเมืองก็ไม่เก็บ² ทำให้เลกทาสได้รับความเดือดร้อน เพราะเจ้าเมืองกรมการพากันตั้งหน้าแสวงหาผลประโยชน์จากเลกทาสโดยปิดบังเอาเงินส่วยของหลวงไว้ใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัวนอกเหนือจากส่วนแบ่งที่ได้รับตามปกติ

จากปัญหาที่เกิดขึ้นการตั้งเมืองบริวารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงลดลง ด้วยทรงทราบว่าป็นอุบายของเจ้าเมืองกรมการในการแสวงหาผลประโยชน์ ปิดบังเงินส่วยไว้ใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัวทำให้เกิดการก่อกวน และนโยบายการอนุมัติตั้งเมืองบริวารก็งดไปในปี พ.ศ. 2428³ จึงกล่าวได้ว่าสภาพการปกครองของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 บ้านเมืองยังไม่สลับซับซ้อน ผู้คนไพร่บ้านพลเมืองยังมีจำนวนไม่มากนัก เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 บ้านเมืองขยายใหญ่โตขึ้น มีเลกไพร่จำนวนมากขึ้น เกิดความซับซ้อนในการบริหารการปกครอง จึงเกิดความยุ่งเหยิงในการปกครอง เจ้าเมืองกรมการที่เป็นคนท้องถิ่นบางคนก็ประพฤติตัวเป็นพาลเบียดเบียนไพร่ เช่น ท้าวทองอินบุตรราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิสมคบใจตั้งของชุมนุมคนปล้นช้างม้า รัว คว้าย ของชาวบ้าน⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/36 คำร้องอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246 หน้า 248

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/75 สำนวนนอกหลวงภักดีณรงค์เรื่องชำระเงินส่วย จ.ศ. 1246 หน้า 419

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.ก. 1/19 สารตรา เจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1247 หน้า 37 - 42

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/42 สำนวนนอกขุนพรพิทักษ์ จ.ศ. 1246 หน้า 263

เลิกไพร่ไ้รับความเดือดร้อนจึงพากันอพยพสมัครไปอยู่เมืองอื่น ทำให้เมืองสุวรรณภูมิมีสภาพเสื่อมโทรม ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมืองสุวรรณภูมิจึงมีบ้านเรือนราษฎรอยู่ประมาณ 100 หลังคาเรือนเศษ¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวิจารณ์การปกครองของหัวเมืองสุวรรณภูมิว่า การบริหารการปกครองของเมืองสุวรรณภูมิไม่มีประสิทธิภาพ กรมการเมืองอยู่ใหญ่ที่ปกครองเมืองไม่มีความรู้ความสามารถในการบริหารบ้านเมือง และประเพณีตัวไม่เหมาะสม การขอตั้งเมืองบริวารก็มีแต่จะคอยขัดแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่อเมืองใหญ่เป็นปัญหาการปกครองหัวเมืองที่สร้างความหนักใจให้รัฐบาลอยู่ตลอดเวลา² ซึ่งรัฐบาลต้องเข้าดำเนินการแก้ไขให้เรียบร้อย

1.2 สาเหตุจากภายนอก ไค้แก่ การคุกคามของจักรวรรดินิยม

ตะวันตก คือ ฝรั่งเศส ภายค่วันออกเฉียงเหนือมีอาณาเขตติดต่อกับลาวและกัมพูชา ซึ่งเป็นดินแดนที่ฝรั่งเศสแผ่ขยายอำนาจเข้ามามีอิทธิพลเหนือดินแดนทั้งสอง และมีแนวโน้มจะขยายอำนาจเข้ามาสู่บริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงด้วย การแผ่ขยายอำนาจของฝรั่งเศสในแถบอินโดจีนเริ่มขึ้นโดยการลงกองกำลังเข้ายึดเมืองไซ่ง่อน และแคว้นโคชินไชนา ในพ.ศ. 2406 ต่อมาฝรั่งเศสไ้ยึดครองตั้งเกีย ในพ.ศ. 2417 และยึดญวนกลางในปีพ.ศ. 2427 ญวนจึงตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสโดยสิ้นเชิง ในพ.ศ. 2427³ ฝรั่งเศสเริ่มสนใจดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ประกอบกับ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/45
รายงานของข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี เรื่องคุณราษฎรและเก็บเงินส่วย จ.ศ. 1246
 หน้า 248

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ 25/43
สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระบำราบปรปักษ์ จ.ศ. 1246 หน้า 265

³ D.G.E. Hall A History of South-East Asia. p. 701

ในช่วงนี้พวกฮอลันดากอวนรุกรานอยู่ทางตอนเหนือของลาว ฝรั่งเศสจึงฉวยโอกาส
แผ่ขยายอิทธิพลเข้าไปในลาว โดยอ้างว่าเพื่อทำการปราบฮ่อ ขณะเดียวกันไทย
ก็ส่งกองทัพไปปราบฮ่อเช่นเดียวกัน จึงเกิดปัญหาเรื่องพรมแดนระหว่างไทยกับ
ฝรั่งเศสขึ้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่าฝรั่งเศสอ้างว่าลาวเคยตกเป็นเมืองขึ้นของญวน
เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนเป็นอาณานิคมจึงควรได้ลาวเป็นอาณานิคมด้วย ในเวลาต่อมา
รัฐบาลได้รับรายงานว่าฝรั่งเศสส่งกองกำลังเข้ามาตั้งค่ายในเขตแดนของไทย
เช่นที่ เมืองภูทอกสอองและวังคำ โดยอ้างว่าเป็นเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส
รัฐบาลจึงสั่งให้หาหลวงประจำเมืองชายแดนส่งกองทหารไปประจำค้ำตามเมือง
ชายแดนต่าง ๆ เช่นที่เมืองแสนปาง สาละวัน อัครบือ คำทองใหญ่ เพื่อ
ยันกองกำลังของฝรั่งเศสมิให้รุกล้ำเข้ามาในเขตพระราชอาณาจักรของไทย¹
การคุกคามของฝรั่งเศสดำเนินมาอย่างต่อเนื่องจนถึงขั้นวิกฤติในพ.ศ. 2436
เมื่อฝรั่งเศสใช้นโยบายเรือปืนต่อไทย โดยนำเรือรบปิดปากอ่าวไทยจนไทย
ต้องยอมเสียดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเขมรส่วนในให้แก่ฝรั่งเศสไปในที่สุด

ปัจจัยทั้งสองประการ ดังกล่าวข้างต้นเป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาลเปลี่ยน
นโยบายการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือทั้งหมด นโยบายของรัฐบาลที่เปลี่ยนไปจากเดิมคือ รัฐบาลหันมาหัด
ความสนใจต่อหัวเมืองเพื่อกำเนินการต่าง ๆ ในอันที่จะปรับปรุงการปกครอง
ภายในหัวเมือง และการดึงอำนาจจากหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง ตลอดจนขยาย
การปกครองจากส่วนกลางเข้ามาครอบคลุมหัวเมือง โดยอ้างสิทธิในการปกครอง
หัวเมืองอย่างเต็มที่ เพื่อป้องกันมิให้มหาอำนาจตะวันตกคุกคามเข้ามายังภูมิภาคนี้
ซึ่งนโยบายของรัฐบาลดังกล่าวรัฐบาลได้พยายามดำเนินการในลักษณะต่าง ๆ กันจะ
กล่าวต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/26

2. แนวทางและความพยายามในการแก้ไขปัญหารัฐบาล

จากปัญหาและสาเหตุทั้งจากภายในหัวเมืองเอง และปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกจากภายนอก รัฐบาลมิได้นิ่งนอนใจพยายามหาทางป้องกันและแก้ปัญหาย่างเต็มที่ เพื่อรักษาไว้ซึ่งเอกราชของชาติและความสงบสุขของราษฎร โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่จะต้องป้องกันและแก้ไขอย่างฉับพลันทันที แนวทางในการป้องกันและแก้ปัญหานี้ของรัฐบาลมี 3 ลักษณะคือ ใช้วิธีเจรจา จักกำลังทหารให้พอเพียงสำหรับการป้องกันการรุกรานจากมหาอำนาจ และความพยายามในการจัดการปกครองให้ทัดเทียมอารยประเทศ¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าวิธีที่ดีที่สุดคือ การจัดการปกครองให้ทัดเทียมอารยประเทศ² เพราะนอกจากจะเป็นการป้องกันการรุกรานจากมหาอำนาจตะวันตกแล้ว ยังก่อให้เกิดผลดีต่อบ้านเมือง ตลอดจนเป็นการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเองอีกด้วย โดยรัฐบาลมีเป้าหมายสุดท้ายคือ การรวมหัวเมืองเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรโดยสมบูรณ์ คือ เกิดลักษณะรัฐชาติ (Nation State) หรือความเป็นเอกภาพขึ้นในชาตินั้นเอง ดังนั้นในปีพ.ศ. 2426 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงศึกษาวิธีการของการจัดการหัวเมืองลาวตะวันตก พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ก็ได้ทรงรายงานปัญหา และเสนอแนวทางในการจัดการปกครองหัวเมืองแบบใหม่สรุปได้ดังนี้

¹ เฟรค คัมบลิว วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยาม และพบว่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 38 - 42

² "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชานิยามแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน หนังสืออ่านประกอบ พื้นฐานอารยธรรมไทย ตอน พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 126

1. หัวเมืองลาวตะวันตกเป็นชายเขตพระราชอาณาจักร ซึ่งติดต่อกับ อาณาณคมของมหาอำนาจตะวันตก ต้องจัดการปกครองที่มีประสิทธิภาพและรัดกุม
2. การปกครองในหัวเมืองลาวตะวันตกเต็มไปด้วยปัญหายุ่งเหยิง สมควรได้รับการปรับปรุงโดยรีบด่วน
3. การจัดการปกครองหัวเมือง ควรแบ่งการปกครองออกเป็นอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน บังคับบัญชาลดหลั่นกันไป
4. หัวเมืองใหม่ต้องจัดให้มีข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปปกครองและ กำกับราชการ ส่วนกรรมการเมืองควรจัดให้มีทั้งข้าราชการจากส่วนกลางกับท้องถิ่นควบคู่กันไป¹

จากข้อเสนอของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ดังกล่าว รัฐบาล จึงได้ส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ออกไปกำกับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ และให้หลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับ ราชการ ณ เมืองอุบลราชธานี ในเวลาต่อมาฝรั่งเศสมีท่าทีว่าจะยึดครองดินแดน ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด รัฐบาลจึงหันมาเอาใจใส่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตก ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากยิ่งขึ้น โดยดำเนินการเร่ง ปฏิรูปการปกครองหัวเมือง เพื่อให้หลุดพ้นจากลารคุกคามของฝรั่งเศส และดำรงไว้ซึ่งเอกราชของชาติ

3. การดำเนินการปฏิรูปการปกครอง

การดำเนินการปฏิรูปหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง เมื่อปีพ.ศ. 2433 โดยได้จัดแบ่งหัวเมืองออกเป็น 4 กอง มีข้าหลวงกำกับกองละ 1 คน ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ 25/5 กรมหมื่นพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องราชการ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตก ลงวันที่ 29 1 คำ ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. 1245 หน้า 26

1. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองใหญ่ 16 เมือง เมืองบริวาร 36 เมือง อยู่ในความปกครองของข้าหลวง ณ เมืองหนองคาย
2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ประกอบด้วยเมืองใหญ่ 11 เมือง เมืองบริวาร 21 เมือง อยู่ในความปกครองของข้าหลวง ณ เมืองนครจำปาศักดิ์
3. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ประกอบด้วยเมืองใหญ่ 3 เมือง เมืองบริวาร 12 เมือง อยู่ในความปกครองของข้าหลวง เมืองนครราชสีมา
4. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยเมืองใหญ่ 12 เมือง เมืองบริวาร 29 เมือง อยู่ในความปกครองของข้าหลวง ณ เมืองอุบลราชธานี¹

ถึงแม้รัฐบาลจะจัดส่งข้าหลวงออกไปปกครองและกำกับราชการในหัวเมืองลาวตะวันออก แต่ข้าหลวงก็ไม่สามารถตัดสินใจในการปกครองได้เมื่อมีเรื่องราวหรือปัญหาอะไรก็ต้องขอความเห็นจากกรุงเทพฯ เสมอไป ทำให้ราชการล่าช้าในภาวะการณ์ที่ถูกรุกรานเช่นนี้ ประกอบกับรัฐบาลไทยได้ทราบข่าวว่ารัฐบาลฝรั่งเศสแต่งตั้งนายลาเนสซอง (Lanesson) มาเป็นผู้นำเจ้าราชการประจำอินโดจีน ต่อจากนายปิเจต์ (Piguet) ในปีพ.ศ. 2429 ทั้งนี้ นายลาเนสซองเป็นผู้ชอบนโยบายรุนแรงในการขยายอำนาจและได้เสนอรัฐบาลฝรั่งเศสว่า อาณาเขตของอาณานิคมฝรั่งเศสควรจดแน่นำโขง รัฐบาลจึงวิตกว่า นโยบายนี้จะมีผลกระทบกระเทือนต่อไทยอย่างแน่นอน จึงเห็นว่าต้องจัดการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้รัดกุมยิ่งขึ้น โดยยกเลิกการแบ่งหัวเมืองตามที่จัดเป็น 4 กอง แล้วจัดรูปแบบการปกครองใหม่ในปีพ.ศ. 2435 โดยแบ่งหัวเมืองออกเป็น 3 กอง และแต่ละกองมีข้าหลวงกำกับราชการทุกกอง ดังนี้

¹บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคาม
และผลงานต่าง ๆ หน้า 85

1. หัวเมืองลาวกาว มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ ทรงบังคับบัญชาหัวเมืองใหญ่ 23 เมือง และเมืองบริวาร 55 เมือง

2. หัวเมืองลาวพวน มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ ณ เมืองหนองคาย ทรงบังคับบัญชาหัวเมืองใหญ่ 16 เมือง และเมืองบริวาร 36 เมือง

3. หัวเมืองลาวพุงขาว มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรพรพิลธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่บังคับบัญชาหัวเมืองหลวงพระบาง สิบสองปันนา สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองบริวาร¹

แต่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรพรพิลธิประสงค์มิได้เสด็จหลวงพระบาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำกับราชการอยู่ ณ หัวเมืองลาวกลางที่นครราชสีมา หัวเมืองลาวพุงขาว จึงตกอยู่ในความปกครองบังคับบัญชาของพระพิทยภูวนรักษ์ ส่วนพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเลือกเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางที่ตั้งบังคับบัญชาแทนเมืองนครจำปาศักดิ์² สำหรับหัวเมืองลาวกาวพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงจัดส่งข้าหลวงไปกำกับราชการ หัวเมืองต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. พระประชาดคีกริจ รักษาราชการ เมืองเชียงแตงและเมืองชาราบวิตร
2. พันสิณราช รักษาราชการ เมืองอัตปือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/47 สารตราถึงพระพิทยภูวนรักษ์ข้าหลวงเมืองหลวงพระบาง สารตราที่ 14278 ร.ศ. 111

3. พ.ท.หลวงพิทักษ์รินทร์ (ช้าง) รักษาการ เมืองคำทองใหญ่และ
สารวัน

4. หลวงเทพนทร เทพ รักษาการเมืองสีทันดร
5. ขุนไผ่พิทักษ์ เป็นข้าหลวงเมืองผู้ช่วยเมืองศรีสะเกษ
6. พระศรีพิทักษ์ รักษาเมืองสุรินทร์ ขุนชั้น และสังขะ
7. หลวงชนสารสุทธารักษากับขุนกัมพูชาจากรักษาการ เมืองสุรินทร์
8. พระยาราชเสนา พระภักดีณรงค์ หลวงโยธินรักษา รักษาการ

ณ เมืองอุบลราชธานี

9. จมื่นบริบาล รักษาการ เมืองสุวรรณภูมิ
10. หลวงเทพนรินทร์ (วัน ไกรฤกษ์) รักษาการเมืองตะโปน
11. นายสุจินดา (เลื่อน) รักษาการเมืองกาฬสินธุ์ ภูแล่นช้าง
12. นายรองชิต รักษาการเมืองร้อยเอ็ด และมหาสารคาม¹

ขณะที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์
สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว โดยเริ่มปรับปรุงแก้ไขการปกครองในหัวเมืองลาวท้าว
คือ ทรงให้ยกเลิกกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชบุตร แล้วทรงแบ่งหมู่บ้าน
เป็นเส้นมีผู้ปกครองเรียกว่า นายเส้น รองนายเส้น และกรมการ แต่ตำแหน่ง
ตาแสง จาบ้านคงไว้ตามเดิม โปรดฯ ให้ยกเลิกเฉพาะท้าวฝ่าย² กรมหลวงพิชิต
ปรีชากรทรงดำเนินการปรับปรุงแก้ไขการปกครองหัวเมืองลาวท้าวอยู่ได้เพียงปีเศษ
ก็เสด็จกลับไปรับตำแหน่งอธิบดีพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษในปีพ.ศ. 2436

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/34 กรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ลงวันที่ 1 สิงหาคม
ร.ศ. 111

² เติม สิงห์บุรี ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 546 - 547

และในปีเดียวกันนั้นเองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวรพลธิเบศร์ประสงคมาดำรงตำแหน่งแทน¹ ต่อมาในปีพ.ศ. 2437 รัฐบาลได้เปลี่ยนนามหัวเมืองที่จัดในปีพ.ศ. 2435 เป็นมณฑล ได้แก่ มณฑลลาวท้าว มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวพุงขาว กล่าวได้ว่า รัฐบาลได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลได้อย่างสมบูรณ์ในปีนั้น²

จากความพยายามแก้ไขปัญา และการดำเนินการแก้ไขปัญาอันเกิดจากความบกพร่องของการปกครองภายในหัวเมือง ตลอดจนปัญหาจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก แสดงให้เห็นว่า รัฐบาล ได้ให้ความสนใจต่อหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ในการแก้ไขปรับปรุงการปกครองของหัวเมืองให้เจริญขึ้น ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งทางด้านการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจ

¹ธีรชัย บุญมาธรรม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450 หน้า 195

²สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงอธิบายลักษณะการปกครองของระบบเทศาภิบาลว่า คือ ลักษณะการปกครองที่แบ่งส่วนราชการออกเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน และแบ่งหน้าที่ราชการ เป็นสัดส่วนให้แก่ แผนกพนักงานเหมือนกระทรวงในราชธานี ข้าราชการที่ปฏิบัติราชการในส่วนราชการต่าง ๆ เป็นข้าราชการทางพระเนตรพระกรรณที่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลออกไปดำเนินการปกครองในส่วนภูมิภาค (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เทศาภิบาล หน้า 114 - 120)

4. การเปลี่ยนแปลงค่านิยม

สภาพสังคมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเกิดการเปลี่ยนแปลงระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444 เนื่องจากเกิดปัญหาการแย่งชิงเหล็กไฟร์ การเก็บ เกณฑ์ด้วยในหัวเมือง ทำให้มีความจำเป็นในการจัดระบบการควบคุมคนใหม่ ทั้งนี้ เพราะระบบการเกณฑ์แรงงานเริ่มเสื่อมลง¹ เนื่องจากรัฐไม่มีความจำเป็น ในการเกณฑ์แรงงาน ดังนั้นจึงมีประกาศเปลี่ยนแปลงการควบคุมแบบใหม่ แตกต่างจากระบบการควบคุมแบบเดิม เพราะการควบคุมแบบเดิมเป็นการปกครองคน แต่การควบคุมแบบใหม่เป็นการควบคุมโดยถือตามท้องที่² กล่าวคือ จักให้มีส่วนะโนครัว ในแต่ละท้องที่ในการควบคุมราษฎร ประกอบการยกเลิกกองเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ทำให้เกิดปัญหาการแย่งชิงตัวเลข และการเก็บส่วย ได้ ค่อยคลายลงไป นอกจากนั้นในพ.ศ. 2442 ยังมีประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็น ชายฉกรรจ์ และปลดชรา ซึ่งเป็นการยกเลิกการกำหนดอายุเลขแต่เดิม คือ เดิมถือเอาความสูงเสมอไหล่ 2.5 ศอก เป็นชายฉกรรจ์ จนถึงอายุ 70 ปี จึง ปลดชรา แต่ประกาศกำหนดอายุเลข พ.ศ. 2442 นั้นกำหนดให้เลขอายุ 18 - 60 ปี เป็นชายฉกรรจ์ เมื่ออายุเกิน 60 ปีขึ้นไปถือว่าปลดชรา³ การกำหนด อายุเลขรวมทั้งการเริ่มยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงาน มีผลให้เกิดผลกระทบ ต่อ เจ้าเมืองกรมการ กล่าวคือผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับจากเลขหมาย

¹เฟรด คัมบลิว วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 76

²ปิยฉัตร ปิตุวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2452) หน้า 132

³เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ร่วมรวม "ประกาศกำหนดอายุบุคคล ที่เป็นฉกรรจ์และปลดชรา ร.ศ. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 หน้า 117 - 118

ถูกตัดทอนไป และนำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่ โดยประกาศพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 อย่างไรก็ตามการเกณฑ์ทหารในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็ยังมีได้มีผลบังคับใช้ระหว่างนี้ แต่จะมีผลในโอกาสต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงทางศาสนา และการศึกษา ทั้งนี้เพราะในพ.ศ. 2445 ได้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121¹ ออกบังคับใช้ทั่วราชอาณาจักร การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นคือ ในแต่ละหัวเมืองมีพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะเมือง 1 รูป ระดับมณฑลมีพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะมณฑล 1 รูป² สำหรับมณฑลอีสาน พระญาณรักจิตได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลในปีพ.ศ. 2445 นั้นเอง พระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ดังกล่าว เป็นการโยกอำนาจการปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง ตามโครงสร้างของการปกครองคณะสงฆ์มีลักษณะ เช่นเกี่ยวกับการปกครองของทางฝ่ายอาณาจักร คือ มีการควบคุมบังคับบัญชากันลงไปตามลำดับ จากมหาเถรสมาคม จนถึงระดับวัดในหมู่บ้านส่วนกลาง คือ มหาเถรสมาคม จะควบคุมบัญชาเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง อธิการหมวดและอธิการวัด ปกครองกันลงมาตามลำดับจากส่วนกลางถึงมณฑล เมือง ตำบล หมู่บ้าน และวัด ขึ้นตรงต่อกันตามลำดับ³

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์และปลศขร ร.ศ. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 หน้า 399

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 หน้า 412 - 413

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา : ตำนานคณะสงฆ์ หน้า 200

จุดมุ่งหมายของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

นอกจากจะจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยแล้ว ยังมุ่งจัดให้คณะสงฆ์มีหน้าที่จัดการศึกษาด้วย กล่าวคือ เพื่อให้พระพุทธรศาสนารุ่งเรืองถาวรและชักนำให้ประชาชนทั้งหลายเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ประพฤติสัมมาปฏิบัติ และว่าเรียนวิชาคุณในสำนักสงฆ์เป็นอันมาก¹ สำหรับมณฑลอีสานทางราชสำนักที่ส่วนกลางได้เน้นนโยบายการจัดการศึกษาให้ชาหลวงทางพระองค์ถือปฏิบัติ

ถึงความในหนังสือเจ้าพระยาจักรีกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ว่า

...ให้จัดการศึกษาสำหรับพลเมือง คือว่า ผู้ชายที่มีอายุอยู่ในเวลาเรียนได้ ต้องให้มีสถานที่เล่าเรียน แม้เอาวัดเป็นโรงเรียนก็เป็นการสมควร เพราะวัดมีหน้าที่ที่จะสอนกุลบุตรตามพ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ และวัดใดเป็นโรงเรียนมาแล้วแต่โบราณ การศึกษาชั้นนี้ เจ้าคณะมณฑลกับชาหลวงกรรมการต้องดูแลตรวจตรา...²

ดังนั้นการจัดการศึกษาจึงเป็นนโยบายของส่วนกลางที่ต้องการฝึกหัดกุลบุตรที่เป็นคนพื้นเมือง เข้ารับราชการตามระบบการปกครองแบบใหม่ และจะเป็นการสะดวกในการรวมหัวเมืองเข้าเป็นส่วนหนึ่งที่สมบูรณ์ของพระราชอาณาจักร คือให้เกิดลักษณะร่วมกัน โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องประสานเชื่อมโยง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 น.49.5/39
ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 เจ้าพระยาจักรีกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ ร.ศ. 126

5. การเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองการปกครอง

หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองตั้งแต่ พ.ศ. 2435 โดยเหตุที่มีข้าหลวงมากกว่ากับราชการในปีนั้น กล่าวคือ จมื่นบริบาล เป็นข้าหลวงกำกับราชการ เมืองสุวรรณภูมิ และนายรองชิต เป็นข้าหลวงกำกับราชการ เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม ในเวลาต่อมา นายรองชิตจึงย้ายไปในปี พ.ศ. 2436 ไปรบเกล้าฯ ให้หมื่นพิชัยเคชาคณี (อิม) มาดำรงตำแหน่งแทน แต่ปฏิบัติราชการ อยู่เพียง 15 วันก็ถูกย้ายไป และไปรบเกล้าฯ ให้ ร.ต.พรหมมา เป็นข้าหลวง กำกับราชการแทน ปีพ.ศ. 2437 จึงมีการโยกย้ายข้าหลวงกำกับราชการในหัวเมือง บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือไปรบเกล้าฯ ให้พระสิทธิศักดิ์สมุทร เขต (บุญ) เป็นข้าหลวงกำกับราชการ เมืองมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และสุวรรณภูมิ แล้วย้าย ร.ต.พรหมมาไปกำกับราชการ เมืองสุวรรณภูมิ ไปรบเกล้าฯ ให้พระณรงค์วิชิต (เลื่อน) เป็นข้าหลวงตรวจราชการ เมืองกาฬสินธุ์ กมลาไสย สุวรรณภูมิ มหาสารคาม และภูแล่นช้าง¹

ในปีพ.ศ. 2437 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวรพลธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวลาว พระองค์ได้ทรงปรับปรุงแก้ไขการปกครอง โดยเปลี่ยนเส้นเป็นแขวง ตำแหน่งผู้ปกครอง เรียกว่า นายแขวง ส่วนตำแหน่งตาแสง จำบ้าน สารวัตรบ้านคงไว้ตามเดิม² ครั้นพ.ศ. 2440 รัฐบาลไคกราพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ออกบังคับใช้ทั่วราชอาณาจักร โดยแบ่งการปกครอง เป็นอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และกำหนดให้มีการเลือกกำนัน ผู้ใหญ่บ้านควย แต่

¹บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และหัวเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ หน้า 85, 88

²เดิม สิงห์รัฐ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 549 - 550

มณฑลลาวกาวยังไม่ได้จัดการปกครองให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินั้น ต่อมามีการประกาศ
เปลี่ยนนามมณฑล เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2442 กล่าวคือให้มีการ
เปลี่ยนนามมณฑลที่มีคำว่า ลาว เช่น มณฑลลาวกาว เปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียง
เหนือ มณฑลลาวพวน เปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ¹ ทั้งนี้เพราะราชสำนักที่
ส่วนกลางมีนโยบายที่จะรวมหัวเมืองเข้าเป็นรัฐชาติจึงตัดคำว่าลาวออกไป ทำให้
ประชาชนไม่เกิดความรู้สึกแบ่งแยกเชื้อชาติตนเองว่าเป็นลาว มีชาวไทย นอกจากนั้น
พ.ศ. 2442 ยังมีพระราชบัญญัติศักดินาเจ้านาย พระยาท้าวแสนเมืองประเทศราช
ซึ่งครอบคลุมเจ้าเมืองกรมการ ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่น ต่างก็ได้รับพระราชทานศักดินา
ทั้งสิ้น เช่น

พญา	ถือศักดินา	600	ไร่
ท้าว	ถือศักดินา	400	ไร่
แสน	ถือศักดินา	200	ไร่
นายแคว้น	ถือศักดินา	400	ไร่
แก้วาน	ถือศักดินา	300	ไร่ ²

เพื่อเป็นการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการให้สอดคล้องกับ
พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 118 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ทรงโปรดให้ยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เปลี่ยนเป็น
ตำแหน่งผู้ว่าราชการ เมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตร เมือง และผู้ช่วยราชการ เมือง

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล"
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 หน้า 47

² ก. หน้า 65 - 66

ทรงให้ผู้มีตระกูลเจ้าเมืองเดิมดำรงตำแหน่งของฝ่ายเมือง ที่เหลือก็ทรงแต่งตั้ง
ผู้มีคุณวุฒิ มีความชอบในราชการ เข้าสู่ตำแหน่งโดยให้มีบรรดาศักดิ์ขึ้นประทวน
ไปก่อน¹ เช่น ชานนท์ (เหลา) เมืองร้อยเอ็ด ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น
พระสตาเนกประชาธรรม² เป็นต้น เมืองใดมีเจ้าเมืองคนเก่าอยู่ก็เปลี่ยนเป็น
ผู้ว่าราชการ เมืองเมืองใดว่างเจ้าเมืองก็ให้ผู้รักษาราชการ ลักษณะเช่นนี้
ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือมี 8 เมือง คือ อุบลราชธานี จำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ
มหาสารคาม กมลาไสย เขมราฐ สุวรรณภูมิ และร้อยเอ็ด และในจำนวนนี้
4 เมืองได้เริ่มแยกหน่วยงานออกเป็น 2 ส่วน บริหารงานควบคู่กันไป คือ จังหวัด
กับเมือง ได้แก่ อุบลราชธานี จำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ และมหาสารคาม ข้าราชการ
ฝ่ายจังหวัดเป็นข้าราชการจากส่วนกลางเป็นหลัก ส่วนฝ่ายเมืองคงตำแหน่งเดิมไว้
เช่น โครงสร้างข้าราชการเมืองมหาสารคาม ปีพ.ศ. 2442³ เป็นดังนี้

เมือง	จังหวัด
ผู้ว่าราชการ เมือง	พระเจริญราชเดช (ฮึง) ข้าหลวงกำกับ พระสิทธิศักดิ์
อุปฮาด	เลื่อน ราชการ สมุทร เขต
ราชวงศ์	บง อธิบดีผู้พิพากษา หลวงพิพิธสุนทร
ราชบุตร	แสง (อิน)

¹ธีรชัย บุญมาธรรม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์
พ.ศ. 2336 - 2450 หน้า 209

²ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสิทธิวงษา

³ธีรชัย บุญมาธรรม ล.ค.

เนื่องจากมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือยังมีใ้จัดการปกครองให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ดังนั้นในปีพ.ศ. 2443 จึงมีการประกาศเปลี่ยนนามมณฑลตามชื่อทศโบราณเพื่อให้สั้นเข้า กล่าวคือ

มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ	ให้เรียกว่า	มณฑลอีสาน
มณฑลฝ่ายเหนือ	ให้เรียกว่า	มณฑลอุดร
มณฑลตะวันออกเฉียง	ให้เรียกว่า	มณฑลบูรพา
มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ	ให้เรียกว่า	มณฑลพายัพ ¹

แล้วรัฐบาลได้แบ่งมณฑลอีสานออกเป็น 5 บริเวณคือ อุมลา จำปาศักดิ์ ชุขันธ์ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด² นอกจากนั้นยังได้ตราพระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 119 ขึ้น เพื่อรองรับโครงสร้างตำแหน่งข้าราชการของหัวเมืองที่ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบศักดินาของส่วนกลางดังนี้

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 : 27 มกราคม ร.ศ. 119 "กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล 4 มณฑล" หน้า 620

²สมเด็จพระปรมัยยิกำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 140 - 141

บุ ^๑ ขุนราชการ เมือง เอก	ถือศักดินา	5,000	ไร่
บุ ^๑ ขุนราชการ เมือง โท	ถือศักดินา	5,000	ไร่
บุ ^๑ ขุนราชการ เมือง จัตวา, ศรี	ถือศักดินา	3,000	ไร่
ปลัดเมือง เอก	ถือศักดินา	1,200	ไร่
ปลัดเมือง โท	ถือศักดินา	1,200	ไร่
ยกกระบัตร เมือง โท	ถือศักดินา	1,200	ไร่
บุ ^๑ ขุนยราชการ เมือง เอก, โท	ถือศักดินา	1,000	ไร่
บุ ^๑ ขุนยราชการ เมือง ศรี, จัตวา	ถือศักดินา	800	ไร่ ^๑

สำหรับบริเวณร้อยเอ็ดประกอบด้วย 5 หัวเมือง คือ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ และกมลาไสย จากการจัดเป็น "บริเวณ" เช่นนี้ ทำให้หลายเมืองต้องถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอ เช่น เมืองวาปีประทุม โกสุมพิสัย พัทธภูมิพิสัย ลดฐานะเป็นอำเภอตามนามเดิม^๒ การเปลี่ยนแปลงการปกครองในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เริ่มเข้มข้นยิ่งขึ้นในปีพ.ศ. 2443 จากความเปลี่ยนแปลงทางการ เมืองในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ค่อยดำเนินเรื่อยมา ประจวบกับพ.ศ. 2433 เจ้าเมืองของหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ พระขัติยวงษา (เพ้า) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ถึงแก่กรรมลง รัฐบาลมิได้แต่งตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองแทนเพียงแต่โปรดเกล้าฯ

^๑ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พระราชบัญญัติศักดินา ข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 119" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 หน้า 425 - 426

^๒ บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและมณฑลต่าง ๆ หน้า 90

ให้อุปฮาด (สาร) เป็นผู้รักษาเมืองเท่านั้น จนถึงพ.ศ. 2443 อุปฮาด (สาร) ถึงแก่กรรมลงอีกจึงโปรดเกล้าฯ ให้อพระพิณิจสารา (ทับทิม บุญรัตนพันธ์) เป็นข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ด¹ ซึ่งมีอำนาจสิทธิขาดเกี่ยวกับราชการทั้งหมดในบริเวณร้อยเอ็ดและภายในเมืองร้อยเอ็ดด้วย ส่วนเมืองมหาสารคามพระเจริญราชเคช (ฮึง) และพระสิทธิศักดิ์สมุทร เขตข้าหลวงกำกับราชการ เมืองถึงแก่กรรมพร้อมกัน ในปีพ.ศ. 2443 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรพลธิประสงค์ ซึ่งเสด็จตรวจราชการหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 จึงโปรดเกล้าฯ ให้อพระพิทักษ์นรากร (อุน) เป็นข้าหลวงกำกับราชการแทน พระสิทธิศักดิ์สมุทร เขตเพราะมีความถี่ความชอบ ในราชการมาโดยตลอด และที่สำคัญคือ เคย "เรียนราชการ" ในราชสำนักมาก่อน²

รัฐบาลนโยบายเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งยังไม่ได้เปลี่ยนไปให้ทันกับบริเวณอื่น ๆ อย่างเข้มข้นระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 ดังจะเห็นได้จากการที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรพลธิประสงค์ เสด็จทรงสั่งสอนราชการในบริเวณนี้ระหว่างเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตามรูปแบบการปกครองก็ยังไม่ได้เปลี่ยนไปอย่างสมบูรณ์ตามรูปแบบของระบบเทศาภิบาล แต่อย่างใดคงเป็นช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงเฉพาะโครงสร้างของราชการหัวเมือง ซึ่งได้เปลี่ยนไปจากเดิมเป็นอย่างมากเท่านั้น

¹กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 125

หน้า 25

²บุญช่วย อัครการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ หน้า 90

6. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของมณฑลอีสาน กล่าวคือ พ.ศ. 2444 รัฐบาลไคตราพระราชบัญญัติการเก็บเงินการราชการ ร.ศ. 120 โดยกำหนดให้เก็บเงินการราชการจากชาวยกรรจที่มีอายุตั้งแต่ 18 - 60 ปี อย่างสูงคนละ 6 บาทต่อปี¹ แต่สำหรับมณฑลอีสานยังไม่บังคับใช้พระราชบัญญัตินี้ เป็นแต่เพียงพระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ฯ หลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานได้ทรงกำหนดให้เก็บเงินการราชการตามประเพณีเดิม คือเก็บจากชาวยกรรจคนละ 4 บาท เว้นแต่ในท้องที่ อ.โขงเจียม เขมราฐ และชาดุมาน เก็บคนละ 3.50 บาท² เมื่อมีการกำหนดให้ราษฎรเสียเงินการราชการคนละ 4 บาท แทนการเก็บเป็นส่วยสิ่งของดังที่เคยปฏิบัติกันมา ทำให้โครงสร้างทางเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เริ่มเปลี่ยนไปจากระบบเศรษฐกิจแบบเดิม คือ ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของไปเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการใช้เงินตราในการแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน ประกอบกับในปีพ.ศ. 2443 ได้มีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองนครราชสีมา³ ทำให้มีพ่อค้ามารับซื้อสินค้าที่เมืองนครราชสีมามากขึ้น สินค้าจากเมืองต่าง ๆ ใ้ถูกส่งเข้าไปยังเมืองนครราชสีมามากขึ้น นอกจากนั้นยังมีพ่อค้าชาวจีนเข้าไปอาศัยอยู่ตามเมืองหรือหมู่บ้านต่าง ๆ ในบริเวณมณฑลอีสาน จึงมีการค้าโดยพ่อค้าชาวจีนซึ่งไ้ตั้งร้านค้าเล็ก ๆ อยู่ในเมืองหรือหมู่บ้านต่าง ๆ

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พระราชบัญญัติเก็บเงินการราชการ ร.ศ. 120" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 หน้า 225

² กองกฎหมายพิเศษแห่งชาติ เอกสารราชกาลที่ 6 ม.18.1/1 เงินการราชการมณฑลอีสาน พ.ศ. 2453

³ James C. Ingram. Economic Change in Thailand: 1850-1970. P.47

ระหว่าง พ.ศ. 2443 - 2444 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหัวเมือง บริเวณน้ำชีตอนกลาง การเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่เกิดจากนโยบายจากส่วนกลาง การเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครองเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ทางด้านสังคม การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลจากภาวะปัญหาภายในท้องถิ่น ซึ่งรัฐบาลสามารถแก้ไขและจัดระเบียบสังคมให้เรียบร้อยลงได้ด้วยการเริ่มใช้ระบบการควบคุมแบบใหม่ และเป็นจุดเริ่มต้นของการจัดการศึกษาในหัวเมือง ซึ่งเป็นผลต่อหัวเมืองและต่อ รัฐบาลในการตั้งหัวเมืองเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรในเวลาต่อมา ทางด้าน เศรษฐกิจโครงสร้างเศรษฐกิจของหัวเมืองยังเป็นแบบเลี้ยงตัวเอง ส่วนด้านการค้า ที่เป็นกิจกรรมของชาวจีน ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทในการเป็นสื่อกลางการค้าขายแลกเปลี่ยน ระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับภาคกลาง การค้าส่วนใหญ่เป็นการค้าที่พ่อค้า เดินไปมาค้าขายระหว่างเมือง การตั้งร้านค้าตามเมืองหรือหมู่บ้านยังไม่แพร่หลาย เพราะอุปสงค์ต่อสินค้าของราษฎรยังต่ำอยู่มาก การเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อ ประชาชนโดยตรง คือ การเก็บเงินค่าราชการจากราษฎรคนละ 4 บาทต่อปีทำให้ ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เพราะราษฎรปรับตัวจากการเก็บหาของป่า เพื่อ ชำระเป็นส่วยสิ่งของมาเป็นการชำระเงินตราแทนไม่ทัน ทำให้เกิดความขัดสน เป็นอย่างมาก จากภาวะการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเสมือนการกระตุ้น เร่งเร้าให้ราษฎรก่อปฏิริยาทำทลายอำนาจรัฐขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นผลสะท้อนของ การดำเนินนโยบายของรัฐบาลระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 ที่รัฐบาลพยายาม นำกฎระเบียบและข้อบังคับต่าง ๆ เข้าไปบังคับใช้ในหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อมุ่งเปลี่ยนแปลงสังคม การเมือง การปกครอง ของหัวเมืองอย่างรวดเร็ว โดย ไม่ได้เอาใจใส่ในเรื่อง ความเป็นอยู่ของราษฎร เมื่อเกิดปฏิริยาของราษฎรขึ้นแล้ว ภายหลังรัฐบาลได้ดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลในกิจการปกครอง ของหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลางให้สมบูรณ์เรียบร้อย ซึ่งจะทำให้สภาพสังคม การเมือง การปกครองและเศรษฐกิจระยะหลัง พ.ศ. 2445 เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็นอย่างมาก

หัวเมืองบริวารของนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2445 - 2475

ผลจากการเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองบริวารลุ่มน้ำชีตอนกลาง และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการปกครอง ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่องานมาคือ เกิดปฏิริยาของราษฎรในลักษณะต่อต้านความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ปฏิริยาดังกล่าวคือ กบฏม็อบ หรือกบฏม็อบ ซึ่งเกิดขึ้นระหว่างปลายปี พ.ศ. 2444 - 2445 นับเป็นการก่อกบฏปฏิริยาต่อต้านรัฐบาลของราษฎรที่แผ่ขยายเป็นบริเวณกว้างและรุนแรงกว่าปฏิริยาของราษฎรในภูมิภาคอื่น ๆ ในช่วงเวลาเดียวกัน¹ สาเหตุของการเกิดกบฏม็อบ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เกิดจากความไม่พอใจของทั้งข้าราชการที่เป็นคนพื้นเมืองและราษฎรทั่วไป ทั้งนี้เพราะเหตุว่าภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) รัฐบาลได้ยอมยกดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ดังนั้นรัฐบาลจึงเข้ามาควบคุมหัวเมืองในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงอย่างเต็มที่ โดยได้ปฏิรูปการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลซึ่งเป็นการตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามาปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในลักษณะกำกับราชการ ทำให้บรรดาเจ้าเมือง กรมการเมืองเกิดความไม่พอใจมีความรู้สึกว่าตนเองมีฐานะค่อยลง

¹ จักรทิพย์ นาดสุภา "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 14 กุมภาพันธ์ 2527 หน้า 43 เช่น ภาคเหนือเกิดกบฏพญาผาบ พ.ศ. 2432 , กบฏเงี้ยวเมืองสุรินทร์ พ.ศ. 2445 ภาคใต้เกิดกบฏพระยาแขกเจ็ดหัวเมือง พ.ศ. 2445, กบฏวิเศษ พ.ศ. 2452 - 2453

สูญเสียอำนาจทางการเมือง เชื้อสายของเจ้าเมืองบางคนไม่ได้รับแต่งตั้งให้
ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองหรือตำแหน่งใด ๆ เช่น บุตรพระยาสุพรรณ และน้องชาย
พระยาสุพรรณที่ถึงแก่กรรมแล้ว ทั้งสองไม่ได้รับตำแหน่งใดเลย กรณีเมืองร้อยเอ็ด
เมื่อพระยาชัยวงษา (เพ้า) ถึงแก่กรรมในพ.ศ. 2433 ก็มีใครแต่งตั้งใครเป็น
เจ้าเมืองเลย เป็นแต่เพียงให้อุปฮาด (สาร) เป็นผู้รักษาเมืองเท่านั้น¹ จน
ล่วงเลยมาถึงพ.ศ. 2434 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายร้อยโทเล็ก
พระสุจริตรุกारी เป็นข้าหลวงรักษาราชการ เมื่ออุปฮาด (สาร) ผู้รักษาเมือง
ถึงแก่กรรม ในพ.ศ. 2443 พระस्ताเนกประชาธรรม (ชานนท์, เหลา)
ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเพียงผู้รักษาเมือง แต่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิณังสารา
(ทับทิม บุญยรัตนพันธ์) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงบริเวณ² ส่วนเมืองมหาสารคาม
พระพิทักษ์นรากร (อุ้น) ใดดำรงตำแหน่งเพียงข้าหลวงรักษาราชการ เท่านั้น
ระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444³ ฐานะเมืองต่าง ๆ เช่น วาปีประทุม โกสุมพิสัย
ก็ถูกยุบลงเป็นอำเภอ ฐานะของเจ้าเมืองก็ถูกลดลงไปด้วย⁴

¹พระยาชัยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน
หน้า 53

²ดู หน้า 55 และกมล วิไลภา และคนอื่น ๆ พจนานุกรม 2516
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบิณฑบาตและกาชาดจังหวัดร้อยเอ็ด 2516 หน้า 8 - 9

³บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและมณฑล
ต่าง ๆ หน้า 90

⁴ดู

ในทางค่านเศรษฐกิจบรรดาข้าราชการซึ่งเป็นคนท้องถิ่นในหัวเมืองต่าง ๆ ก็เกิดความรู้สึกสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เพราะแต่เดิมบรรดาเจ้าเมืองกรมการได้รับผลประโยชน์จากส่วยอากร กล่าวคือ ได้รับส่วนแบ่งจากการเก็บส่วยจากแลกไพร่ ครั้นรัฐบาลกำหนดการเก็บส่วยเป็นเงินคนละ 4 บาท ซึ่งมีอัตราแน่นอน ทำให้ข้าราชการท้องถิ่นไม่สามารถแสวงหาผลประโยชน์อีกมั่งส่วยที่จะส่งไปยังส่วนกลางได้ เพราะมีระเบียบกฎหมายเกณฑ์ในการเก็บและจัดส่งแน่นอนประกอบกับมีข้าราชการจากส่วนกลางกำกับราชการอยู่ด้วย นอกจากนั้นบรรดาเจ้าเมืองกรมการยังมีเงินเคื่อนประจำคงที่ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116

(พ.ศ. 2440)

ส่วนราษฎรเองก็เกิดความไม่พอใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการเก็บส่วยที่เปลี่ยนเงินกับเป็นตัวเงินคนละ 4 บาท ตามพระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 เพราะราษฎรเคื่อนคร่อน เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการค้าขายน้อย เศรษฐกิจผูกพันอยู่กับการเก็บของป่า และระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของ (Barter Economy) เงินตราจึงมีน้อย เงินส่วยหาหายากเหลือเกินสำหรับราษฎร บางคนต้องขายกระบือชำระค่าราชการ¹ พระญาณรักชิตเจ้าคณะมณฑลอีสานอนุมานว่ากบฏผู้มีบุญเกิดขึ้นเพราะความคับแค้นขี้สนของราษฎรนั่นเอง²

แนวคิดของกบฏผู้มีบุญมีลักษณะคล้ายคลึงกับแนวคิดของเรื่องพระศรีอารียะและอายุพระพุทธศาสนา 5,000 ปี³ เพราะมีหนังสือทำนายบรรยายเหตุวิปริตต่าง ๆ แล้วกล่าวถึงผู้มีบุญจะมาโปรดปรามยุคเข็ญ ซึ่งให้เห็นสภาพสังคมที่สุขสมบูรณ์ที่พึงปรารถนา

¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" หน้า 40

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/15 ลิขิตพระญาณรักชิตว่าด้วยราชการในมณฑลอีสาน 20 ก.พ. ร.ศ. 120 - 3 ก.ย. ร.ศ. 121

³ ชาญวิทย์ เกษนครศิริ "กบฏไพร่สมัยอยุธยา กับแนวคิดผู้มีบุญ - พระศรีอารียะพระมาลัย" ธรรมศาสตร์ 9 : 1 (กุมภาพันธ์ - ธันวาคม 2522) หน้า 75 - 76

หัวหน้าผู้มีบุญก็อ้างตนเป็นผู้มีบุญ ผู้วิเศษมาเพี้ยคือลาวนา นุ่งขาวห่มขาว เป็น
การอ้างความชอบธรรมและสร้างความเชื่อถือศรัทธาต่อประชาชนในอันที่จะก่อปฏิริยา
พาหายอำนาจรัฐ

ขบวนการกบฏผู้มีบุญเริ่มขึ้นในปลายปีพ.ศ. 2444 ในรูปของหมอคำ
เทียวคำคำญ่าไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง
จากคำ คำคำญ่าแพร่กระจายออกไปเป็นข่าวลือ ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับ
ศาสนาจะสิ้นดินแดนจะกลายเป็นเงินเป็นทอง ข้าวไหมจะกลายเป็นงู ควายเขาทุยจะ
กลายเป็นยักษ์¹ ผู้มีบุญจะมาทางตะวันออกเพื่อปราบยุคเข็ญ² พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมขุนสรพลสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลล้านช้างนครราชสีมา
การขยายตัวของพวกผู้มีบุญในมณฑลนี้มี 2 สายใหญ่ ๆ คือ มาจากตะวันออกแล้ว
แตกเป็น 3 สาย สายที่หนึ่งเดินทางไปทางเขมร ชุมนุม สายที่สองไปทางศรีสะเกษ
สุรินทร์ และสายที่สามไปทางเขมร รุ อานาจเจริญ เกษมสีมา พนา
อุบลราชธานี อีกพวกหนึ่งมาทางเหนือลงมาบ้านผาสีดอน กันทรวิไชย หนองเลา
วาปีปทุม หนองซำ พักขภูมิพิสัย กระจายไปทางกาฬสินธุ์ สกล³

ในพื้นที่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางปรากฏว่ามีผู้มีบุญเกิดขึ้นครั้งแรก
ประมาณปลายปี พ.ศ. 2444 ถึงรายงานของกรมขุนสรพลสิทธิประสงค์กราบทูล
สมเด็จพระมหาลงดำรงราชานุภาพว่า

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/11 รายงาน
พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิกราทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 30 สิงหาคม
ร.ศ. 121

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 กรมขุนสรพลสิทธิ
ประสงค์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 11 กบฏ ร.ศ. 122

³ค.

...ราวเดือนสิบสอง เดือนอ้าย ร้อยยี่สิบ ได้รับหนังสือพระพิริยสารา
ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ดบอกชาวหมอวิเศษเกิดขึ้นที่บ้านหนองขำ พยัคฆภูมิ
มีคนไปเอาน้ำมัน เอายาแลบูชามาก...พระพิริยสารามีหนังสือถึงข้าหลวง
เมืองสุวรรณภูมิให้จับไต่สวน...หมอมัจฉ์จึงตอบไปว่าการหมอวิเศษนั้นต้อง
เพ่งดูเท่านั้น ถ้าทางหมอหากินอย่างหมอกี่ข้างมันบ้างเถอะ ต่อเป็นเสี่ยง
ร้ายแรงแสดงจึงให้ไต่สวนทำโทษ...¹

ระยะแรกทางการไม่คิดว่าพฤติกรรมของผู้มีบุญที่เกิดขึ้นในบริเวณร้อยเอ็ด
จะมีเป้าหมายทางการเมืองเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐ ภายหลังต่อมาขบวนการผู้มีบุญ
เริ่มรุนแรงขึ้น มีผู้มีบุญ 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ที่สำคัญคือ กลุ่มท้าวบุญจันทร์และบุตรพระยาสุชนธ์
กลุ่มอ้ายเหล็กซึ่งตั้งตนเป็นพระยาธรรมิกราชที่บ้านหนองขำ เมืองพยัคฆภูมิพิสัย
และอ้ายมั่นตั้งตนเป็นองค์ประสาททองที่เมืองเขมราฐ เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ
กรมขุนสรรพลธิธิประสงค์ทรงเห็นว่าพวกผู้มีบุญไม่ใช่หมอหากินธรรมคามมีเป้าหมาย
ทางการเมือง จึงกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพขอทหารจากนครราชสีมา
100 นาย เพื่อปราบปรามพวกก่อการ² หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็นับว่า

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 รายงาน
กรมขุนสรรพลธิธิประสงค์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม
ร.ศ. 122

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 สำเนา
โทรเลขกรมขุนสรรพลธิธิประสงค์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 26
กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120

เป็นแหล่งกำเนิดผู้มีบุญที่สำคัญ ดังสำเนาโทรเลขของพระองค์เจ้าวัฒนาสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีมหาดไทยว่า

เวลานี้ราษฎรทุกหัวเมืองในมณฑลอุดรพากันแตกตื่นกันว่าผู้มีบุญอยู่ที่
เขตรขวางเมืองร้อยเอ็ดมณฑลอิสาน ผู้ใดไปหาผู้มีบุญก็ให้แรคนละ 4
กอบ แลให้คาถาค่วย...ราษฎรทั้งชายหญิงพากันเชื่อถือแตกตื่นไปหา
ผู้มีบุญ เอาธำมัญชาไว้ทุกบ้านเรือน¹

ราษฎรในมณฑลอุดรทุกหัวเมืองก็พากันแตกตื่นลือว่าผู้มีบุญอยู่ที่เขตรขวาง
เมืองร้อยเอ็ด ผู้ใดไปหาผู้มีบุญก็จะให้แรคนละ 4 กอบ พร้อมคาถาแล้วให้เอา
ธำมัญชาไว้ เสกคาถาไปถึงเดือนสี่ปี พ.ศ. 2445 แร่จะเป็นเงินเป็นทอง
ราษฎรจึงแตกตื่นไปหาผู้มีบุญเพื่อเอาธำมัญชาไว้ ส่วนหมู่ เบ็ด ไก่ ราษฎร
จะพากันฆ่าทั้งหมด เพราะมีฉะนั้นแรที่เอาไปบูชาจะไม่เป็นเงินเป็นทอง² ดังนั้น
ราษฎรจากมณฑลอุดรจึงพากันมาเอาหินแร่³ ที่เขตรขวางเมืองร้อยเอ็ดอยู่เนื่อง ๆ⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 สำเนา
โทรเลขพระองค์เจ้าวัฒนากราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 2 มีนาคม
ร.ศ. 120

² ก.

³ ภาษาอีสานเรียกว่า หินแร่ หมายถึง หินลูกรัง

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 สำเนา
โทรเลขกรมขุนสรวรพินธิประสงค์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 27
พฤษภาคม ร.ศ. 121

สำหรับท้องที่เมืองมหาสารคามเกิดมีหัวหน้าผู้ขึ้น 2 - 3 คน ที่สำคัญคือ
อ้ายบัวลาตั้งตนเป็นพระเกษัตถา¹ และชาหลวงรักษาราชการ เมืองชนบทไคสง
สืบศรีนายขึ้นพร้อมด้วยกรมการออกไปจับผู้ขึ้นที่บ้านนาหาด แขวงเมืองมหาสารคาม
จับได้ผู้ขึ้น 7 คนใส่เลื่อแดงพร้อมราษฎร 170 คนเศษ²

พวกผู้ขึ้นมีแผนการที่จะตั้งตนเป็นอุปการ โดยไม่ขึ้นกับไทย หรือฝรั่งเศส
โดยจะเข้าโจมตีเขมรราช เกษมสีมา ราชการพิชิต และอุปราชธานีในที่สุด
ดังกลอนคำว่า "ถื่อชะเซงแซลำโขง หนองซำเป็นเขตรา สีมา ผูกไทยใจฮ้าย
ตายสิ้นบ่เหลือ"³ ดังนั้นเหตุการณ์จึงรุนแรงยิ่งขึ้นเมื่อองค์ปราสาททอง (มัน)
กับพระยาธรรมิกราช (เหล็ก) รวมมือกันนำสมัครพรรคพวกประมาณ 2,500 คน
ยกเข้าโจมตีและเผาเมืองเขมรราช เมื่อวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2445 เป็นผลสำเร็จ
เป็นเหตุให้มีสมัครพรรคพวกเพิ่มมากยิ่งขึ้น ภายหลังเหตุการณ์รุนแรงที่เมืองเขมรราช
ดังกล่าว กรมขุนสรพลธิประสังค์ทรงมีโทรเลขออกดำงทหารเพิ่มอีก 400 นาย
จากนครราชสีมาเพื่อปราบกบฏโดยแยกกำลังไปทางสุรินทร์ 200 นาย ไปทางสุวรรณภูมิ
200 นาย แล้วบรรจบกันที่เมืองอุปราชธานี

¹บุญช่วย อิตถากร ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และ
ผลงานต่าง ๆ หน้า 92 - 93

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 หนังสือ
หลวงเพ็ชรอินทราถึงพระยาศรีสุนทร ลงวันที่ 29 มีนาคม ร.ศ. 120

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 รายงาน
กรมขุนสรพลธิประสังค์ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม
ร.ศ. 122 แปลว่า ชาวอีสานจะตั้งตนเป็นอิสระ ถื่ออาณาเขตถึงลำน้ำโขง โดย
มีหนองซำเป็นเมืองหลวง คนไทยใจร้ายตายสิ้นไม่เหลือเหลือ

ในที่สุครีพบาลก็สามารถปราบปรามกบฏผู้มีบุญได้อย่างราบคาบ เฉพาะ
ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง นายร้อยตำรวจตรีขุนบรรหารยุทธกิจนำกำลัง
ทหาร 6 นายออกไปตรวจการ เมืองสุวรรณภูมิได้หลอกจับตัวอำเภอลี้ที่ตั้งคนเป็น
พระยาธรรมิกราชที่บ้านหนองซำแขวง เมืองสุวรรณภูมิกับพวกอีก 40 คนได้เป็น
ผลสำเร็จ¹ แล้วส่งไปชำระโทษที่เมืองอุบลราชธานี ส่วนอำเภอบัวลาหรือพระเกษัตถา
ก็ถูกจับได้ที่บ้านหนองเลา เมืองวาปีปทุม แขวงเมืองมหาสารคาม รวมทั้งจับได้ผู้มีบุญ
อีกหลายรายแล้วส่งไปประหารชีวิตที่เมืองร้อยเอ็ด²

กบฏผู้มีบุญที่เกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากจะมีราษฎร
สนับสนุนเป็นจำนวนมากแล้ว ชนชั้นปกครองหรือข้าราชการท้องถิ่น เช่น บุตรและ
น้องชายพระยาสุชินศรีโคตังตัวเป็นหัวหน้าผู้มีบุญที่สำคัญคนหนึ่ง ผู้ที่ร่วมมือกับผู้มีบุญ
ในบริเวณเมืองเขมราฐ ไค้แก ท้าวราชบุตร เมืองจัน ชานนคร เมืองพนานิคม³
เมื่อเหตุการณ์ผู้มีบุญก่อจลาจลส่งลงไปแล้วในเมืองสุวรรณภูมียังมีข้าราชการท้องถิ่น
ไค้แก เพี้ยมหาเสนา เพี้ยจันทมาศย์ เมืองแพน กับพวกพากันเที่ยวหาสมุ่แร็ค
จะทำร้ายให้เป็นเหยื่อ ซึ่งกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทรงเข้าพระทัยว่า คนพวกนี้เป็น
สมาชิกผู้มีบุญที่พยายามทำให้เกิดจลาจลขึ้นอีก⁴ เป็นการชี้ให้เห็นว่ากบฏผู้มีบุญเป็น

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 รายงาน
พระยาสุริยเชษฐาธิราชวรานุภมมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 31 มีนาคม
ร.ศ. 121

²บุญช่วย อัคราการ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคามและ
ผลงานต่าง ๆ หน้า 93

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 รายงาน
พระยาสุริยเชษฐาธิราชวรานุภมมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ.121

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ลงวันที่ 19 พฤษภาคม
ร.ศ. 123

พวกก่อกองต่อต้านท้าวท้าวอำนาจรัฐ โดยมีทั้งชนชั้นระดับข้าราชการท้องถิ่นและประชาชนทั่วไปร่วมกันก่อการ นับว่าเป็นผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อทั้งบรรดาข้าราชการท้องถิ่นและประชาชนจนเกิดการก่อกบฏขึ้น

ผลของการเกิดกบฏมีบุญก่อให้เกิดความสนใจของรัฐบาลกลางที่จะต้องหันมาเอาใจใส่ในการดำเนินการจัดการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้สมบูรณ์แบบตามระบบมณฑลเทศาภิบาล โดยเฉพาะในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้รับความเอาใจใส่จากรัฐบาลในอันที่จะพัฒนาการเมือง การปกครองในหัวเมืองบริเวณนี้ ขณะเดียวกันผลของกบฏมีบุญทำให้ข้าราชการท้องถิ่นบางคนได้รับความดีความชอบ ในฐานะเป็นกำลังในการปราบกบฏ เช่น พระสตาเนก ประชาธรรม ผู้รักษาเมืองร้อยเอ็ดได้ทำการรักษาเมืองอย่างเข้มแข็ง ประกอบกับข้าหลวงบริเวณคือ พระพิณีสราไม่อยู่เดินทางไปกรุงเทพฯ ในระหว่างเกิดกบฏ พระสตาเนกประชาธรรมได้จัดกำลังปราบปรามกบฏได้เป็นผลสำเร็จ ความชอบนี้ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาชัยวงษาซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์สูงกว่าเจ้าเมืองคนอื่น ๆ และได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด¹ พระพิทักษ์นรากร (อุ้น ภานุคานนท์) ก็มีความชอบโดยมีผลงานการปราบกบฏได้สำเร็จจึงได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชการเจ้าเมืองมหาสารคาม² ส่วนเมืองสุวรรณภูมิ พระศรีเกษตราธิไชยผู้รักษาเมืองทำการปราบกบฏไม่สำเร็จ จึงถูกถอดออกจากตำแหน่งแล้วทางการได้แต่งตั้งขุนมณฑลานุการ เป็นผู้รั้งเมืองแทน ผลคืออีกประการหนึ่ง

¹พระยาชัยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน

หน้า 55 - 56

²บุญช่วย อัคราทร ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคาม และผลงานทาง ๆ หน้า 92 - 94

ของการเกิดกบฏขึ้น คือการที่ไ้เริ่มมีกองตำรวจภูธรประจำตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยในหัวเมือง สำหรับบริเวณรอยเอ็ดมีจำนวนตำรวจภูธรประจำอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ดังนี้

รอยเอ็ด	40	นาย
กาฬสินธุ์	40	นาย
มหาสารคาม	20	นาย
สุพรรณภูมิ	20	นาย
เสลภูมิ	20	นาย
กันทรวิชัย	20	นาย
กุฉินาราย	20	นาย
วาปีปทุม	20	นาย
รวมทั้งสิ้น	200	นาย ¹

นอกจากนั้นผลของกบฏขึ้นอีกประการหนึ่ง คือการที่ส่วนกลางให้ความสนใจใส่ต้อหัวเมืองมากยิ่งขึ้น เศษ บุนนาค สรุปสาเหตุการเกิดกบฏขึ้น และผลที่ปรากฏขึ้นภายหลังว่าเกิดจากนโยบายของ รัฐบาลที่ไม่สนใจโยกย้ายความทุกข์ยากของราษฎร ภายหลังปฏิบัติการของขบวนการกบฏแล้ว รัฐบาลจึงได้เริ่มปรับปรุงเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นการยกฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้น² ในความเห็นของ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/2 สำเนาโทรเลขกรมขนส่งรพสิทธิประสงค์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 121

² เศษ บุนนาค ขบถ ร.ศ. 121 หน้า 29 - 30

ผู้เขียนเกี่ยวกับการ เกิดชนวนการต่อต้านอำนาจรัฐของราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือกบฏนี้บุญนั้น กบฏนี้บุญเกิดจากความเปลี่ยนแปลงในตัวเมืองทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และการเมือง การปกครอง โดยมีความเชื่อในสังคมเป็นเครื่องส่งเสริม และเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นว่า รัฐบาลใช้นโยบายปกครองหัวเมืองควยใจคับแคบ การเกิดกบฏนี้บุญจึงน่าจะทำให้ รัฐบาลหันมาสนใจความเป็นอยู่ของราษฎรมากยิ่งขึ้น กว่าเดิม อันจะเป็นผลให้สภาพสังคม เศรษฐกิจ และการปกครองของหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็นอย่างมากดังจะกล่าวต่อไป

1. สภาพสังคม

ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะพยายามแก้ไขและปรับปรุงการปกครองหัวเมือง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยตรง แต่สังคมหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีลักษณะแบบเดิมอยู่ ดังนั้นการที่รัฐบาลจะรวมหัวเมืองในภูมิภาคนี้ให้เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรโดยสมบูรณ์จึงมีความจำเป็นในการประสาน และแพร่กระจายวัฒนธรรม ของภาคกลางเข้ามาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งระบบการศึกษาเป็นกระบวนการ ที่จะประสานวัฒนธรรมที่ดีที่สุด ฉะนั้นจึงจะกล่าวถึงสภาพสังคมด้านความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี การศึกษาและศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังต่อไปนี้

1.1 ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณี

ความเชื่อของราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมืองบริเวณ ลุ่มน้ำชีตอนกลางยังคงเป็นไปในลักษณะเดิม กล่าวคือมีการนับถือผี เชื่อเรื่องโชคลาง ตัวอย่างเช่น ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดเมื่อปีพ.ศ. 2447 ยังมีการฆ่าลิงเช่นนี้¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 สมเด็จ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 123

เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษอันเป็นโครงสร้างจิตสำนึกของเผ่าชนยังคงดำรงรากลึกอยู่ในจิตใจของประชาชน นอกจากนั้นความเชื่อเรื่องผีมีบุญก็ยังคงปรากฏอยู่ในบริเวณเมืองร้อยเอ็ด และมหาสารคาม เช่น มีผู้อ้างตนเป็นผีวิเศษหรือผู้มีบุญซึ่งทางราชการเรียกว่า กบฏอย่างต่อเนื่อง ไคแก กบฏหมอล้านอย กบฏเกือกขาว กบฏสอนธรรมวิเศษ¹ เป็นต้น

ทางค่านิยมขนบธรรมเนียมประเพณี ประเพณีต่าง ๆ ยังคงสืบทอดและถือปฏิบัติกันต่อมา เช่น การทำบุญบั้งไฟ การยี่ดื้อและปฏิบัติตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ การลงแขกเกี่ยวข้าวหรือการขอแรงราษฎรในการทำงานโบชาต่าง ๆ เช่น การสร้างสะพาน ถนน เป็นต้น² ประเพณีเหล่านี้ยังคงปรากฏอยู่ในสังคมของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.2 การศึกษาและศาสนา

การศึกษาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนที่ระบบการศึกษาแบบตะวันตกหรือการศึกษาระบบโรงเรียนจะแพร่เข้าไปในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นการศึกษาที่ใช้วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาเล่าเรียนของกุลบุตร เด็กชายมักจะถูกส่งไปศึกษาเล่าเรียนกับพระสงฆ์ที่วัดในหมู่บ้าน หรืออาจบรรพชาเป็นสามเณร เพื่อศึกษาพระธรรมวินัย เด็กหญิงจะได้รับการอบรมจากผู้ปกครองให้รู้จักงานอาชีพ เช่น ทอผ้า บัณเฝ้าย เป็นต้น ต่อมาพ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ พระญาณรักขิตได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลและผู้อำนวยการการศึกษามณฑลอีสาน พระญาณรักขิตได้แต่งตั้งพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเป็นผู้นำกับการศึกษาแต่ละจังหวัดในพ.ศ. 2450 ดังนี้

¹บุญช่วย อิตถากร . ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ หน้า 116 , 118 , 120

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.15.1/37 สะพานในมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2456

และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.17/17 ท่าทางในจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2474

พระพรหมมุนี (ติสฺสโธ อ้วน) เป็นผู้กำกับการศึกษาจังหวัดอุบล
 พระมหากิตติคุณโน (ทา) เป็นผู้กำกับการศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ด
 พระมหาอินทวงโส (แก้ว) เป็นผู้กำกับการศึกษาจังหวัดจำปาศักดิ์
 พระมหาธรรมาโณ (รัตน) เป็นผู้กำกับการศึกษาจังหวัดศรีสะเกษ¹

เมื่อพระมหากิตติคุณโน (ทา) มรณภาพพระครูศรีสวรรค์คุณ (ภทฺทวโรช อ้วน) ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้กำกับการศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ดแทน² ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงมีนโยบายให้การพระศาสนาจัดการศึกษา ปรากฏว่า มีพระสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเดินทางเข้าไปศึกษาอบรมในสำนักสงฆ์หรือวัดในกรุงเทพฯ หลายรูป แล้วพระสงฆ์เหล่านั้นก็กลับมาพัฒนาการศึกษาในบ้านเมืองของตน นับว่าการศึกษาและวัฒนธรรมจากภาคกลางได้เริ่มแพร่เข้ามาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยนี้

เมื่อพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ประกาศใช้ทั่วราชอาณาจักร การศึกษาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงเริ่มขยายออกไปอย่างกว้างขวาง มีการเปิดสอนระดับชั้นมูลศึกษา และประถมศึกษา ชั้นประถมศึกษาจัดเป็นระดับชั้นสูงสุดของการศึกษา ผู้ที่สำเร็จชั้นมูลศึกษาสามารถเข้าเรียนต่อในระดับชั้นประถมศึกษา แต่ละระยะแรกระดับประถมศึกษาเปิดทำการสอนได้น้อย เพราะระดับประถมศึกษาจะเปิดสอนได้เฉพาะโรงเรียนที่มีจำนวนนักเรียนอย่างน้อย 30 คนขึ้นไป พ.ศ. 2449 ปรากฏว่า ระดับประถมศึกษาเปิดสอนได้เฉพาะในระดับบริเวณ คือ บริเวณอุบล ร้อยเอ็ด และชุน³ เนื่องจากข้าราชการ

¹ เติม วิกาศยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 2 หน้า 631

² ดู. หน้า 631 - 632

³

Paitoon Mikusol. Social and Cultural History of Northeastern Thailand from 1868 - 1910 : A Case Study of the Huamuanz Khamen Padong (Surin, Sangkha and Khukhan). P. 171

และราษฎรไกรรวมมือกันสร้างโรงเรียนให้เป็นที่พักเรียนของบุตรหลาน เช่น โรงเรียน
วัดเหนือ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด โรงเรียนวัดบ้านนางโย และโรงเรียน
วัดบ้านโคกค้อ อ.อุไทยสารคาม จ.มหาสารคาม เป็นต้น¹ ดังนั้นจึงปรากฏว่า
มีจำนวนโรงเรียนในมณฑลร้อยเอ็ดเพิ่มมากขึ้น คือ โรงเรียนชั้นมูล 100 โรงเรียน
ชั้นประถม 8 โรงเรียนจำนวนนักเรียนชั้นประถม 142 คน ชั้นมูล 4,247 คน²

รัฐบาลนโยบายในการจัดการศึกษาในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
เพื่อเอื้ออำนวยต่อเป้าหมายทางการ เมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือ รัฐบาลได้บรรจุ
เนื้อหาวิชาภาษาไทย และศีลธรรมเข้าไปในหลักสูตร เพื่อปลูกฝังค่านิยมในความเป็นไทย
ให้เกิดขึ้นในหมู่เยาวชน และจะได้ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรมอันดีงามเป็นพลเมืองดี
ของชาติต่อไป ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางเป้าหมาย
ในสำนักของชาวไทยให้เกิดความนิยมในชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ นโยบาย
ดังกล่าวนี้ได้นำเข้าไปปลูกฝังในสังคมหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยให้
พระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 เป็นแกนนำ เยาวชนในหัวเมือง
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงได้รับการปลูกฝังให้เกิดความรักชาติ ศาสนา และ
พระมหากษัตริย์ ความรู้สึกของคนอีสานจึงได้รับการหล่อหลอมปลูกฝังให้เกิดความรู้สึก
ว่าพวกตนเป็นคนไทย มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ จากการที่
รัฐบาลนำเอาการศึกษาเข้ามาอบรมสั่งสอนซึ่ง เกิดความสัมฤทธิ์ผลในการรวมชาติ
อย่างมีประสิทธิภาพ

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/110 โรงเรียนวัด
เหนือเมืองสุวรรณภูมิ ร.ศ. 121

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/50 โรงเรียนวัดบ้านนางโย
อ. อุไทยสารคาม ร.ศ. 126

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/49 โรงเรียนวัดบ้านโคกค้อ
อ. อุไทยสารคาม ร.ศ. 127

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการ
มณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

2. สภาพการ เมืองการปกครอง

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 ถือว่ายังไม่ได้มีการปกครองตามระบบเทศาภิบาลโดยสมบูรณ์ ดังนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรพสิทธิประสงค์ จึงทรงพยายามที่จะปรับปรุง เปลี่ยนแปลง การปกครองในมณฑลอีสานต่อไป เพื่อให้เกิดรูปแบบที่สมบูรณ์ตามระบบเทศาภิบาล ดังต่อไปนี้

2.1 การจัดปกครองแบบบริเวณระหว่างพ.ศ. 2445 - 2450

การจัดการปกครองแบบบริเวณเริ่มขึ้นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. 2443 และดำเนินเรื่อยมาจนถึงพ.ศ. 2450 จึงยกเลิกไป "บริเวณ" หมายถึง การรวมกลุ่มเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกัน เพื่อสะดวกในการปกครองและบริหารราชการ เช่น บริเวณร้อยเอ็ด ประกอบด้วยเมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ และกมลาไสย โดยมีศูนย์กลางการปกครองและการบริหารราชการของบริเวณอยู่ที่ เมืองร้อยเอ็ด แต่ละบริเวณมีตำแหน่งข้าหลวงตรวจการบริเวณเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ซึ่งเป็นตำแหน่งรองลงมาจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลหรือข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล สำหรับบริเวณร้อยเอ็ดมีขุนประคิษฐ์ยุทธการ (พรหม) ข้าหลวงยุติธรรมบริเวณ เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งข้าหลวงตรวจการบริเวณในระยะแรก¹ ในเวลาต่อมา พระพิณิจสารา (ทับทิม บุญรัตนพันธ์) จึงได้รับแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่ง ข้าหลวงตรวจการบริเวณในปีพ.ศ. 2444² เมื่อพระพิณิจสาราย้ายไปในปีพ.ศ. 2446 หลวงอนรรฆนารถภักดิ์ (สนั่น) จึงได้มาดำรงตำแหน่งแทนจนถึง

¹เดิม สิงหวิจิตร ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 327 - 328

²พระยาพิชัยสงคราม (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 55

ปีพ.ศ. 2450¹ ในระหว่างจัดปกครองแบบบริเวณนี้ การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งต่าง ๆ เป็นลักษณะค่อยเป็นค่อยไป เจ้าเมือง กรมการคนเก่าซึ่งมีชีวิตอยู่ได้รับตำแหน่งต่อไปเพียงแต่เปลี่ยนชื่อตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ใหม่ให้สอดคล้องกับชื่อเมือง นอกจากนั้นโครงสร้างทางการเมืองการปกครองของเมืองต่าง ๆ ยังได้รับการปรับปรุงให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 คือ ตั้งตำแหน่งยกกระบัตร ปลัดเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง แม้ว่ายังไม่มีตัวบุคคลที่จะบรรจุลงในตำแหน่งก็ให้ถือว่าเป็นตำแหน่งว่างหรือลอยไว้อ่อน (ดูภาคผนวก ง.) เช่น ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองร้อยเอ็ดว่างอยู่จนถึงพ.ศ. 2449 พระสกลประสาทธรรม (เหลา) ปลัดเมืองจึงได้รับบรรดาศักดิ์เป็นที่พระยาสิทธิวงษา เอการักษานันท์ ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองร้อยเอ็ด² ส่วนเมืองสุวรรณภูมิ พระรัตนวงศา (อำคา) ยังมีชีวิตอยู่ก็ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองต่อไป และเมืองมหาสารคามก็ว่างตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองไว้ คงมีเฉพาะข้าหลวงกำกับราชการเมืองคือ พระพิทักษ์นรากร (อุณ) เท่านั้น³

2.2 การจัดปกครองแบบจังหวัดระหว่างพ.ศ. 2451 - 2454

การจัดการปกครองแบบบริเวณยังไม่สามารถพัฒนาการปกครองในก้าวหน้าได้อย่างเต็มที่ พระเจ้าอนงบาชโงกกรมขุนสรพลสิทธิประสงคจิงทรงโปรกให้ยกเลิกบริเวณแล้วเปลี่ยนเป็นจังหวัดในปีพ.ศ. 2451 ซึ่งในมณฑลอีสานประกอบด้วย

¹กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 126 หน้า 235

²กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 125 หน้า 25
และพระยาสิทธิวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 56

³กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 125 หน้า 25-26

จังหวัดอุบล สุรินทร์ สังขะ และร้อยเอ็ด แต่ละจังหวัดจะประกอบด้วยหลายเมือง สำหรับจังหวัดร้อยเอ็ดประกอบด้วยเมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ และกันทรวิชัย เมื่อจัดการปกครองแบบจังหวัดจึงยุบตำแหน่งข้าหลวงตรวจการบริเวณแล้วรัฐบาลจะส่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดไปประจำจังหวัดละ 1 คน ดังนี้

1. จังหวัดอุบล หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐมคนเณร)
2. จังหวัดสุรินทร์ พระกรรณศรีบริรักษ์ (สัน)
3. จังหวัดขอนแก่น พระยาประชาภิจักรจักร (ทับ)
4. จังหวัดร้อยเอ็ด พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิ (จาบ สุวรรณทัต)¹

ตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดมีอำนาจหน้าที่เทียบเท่าผู้ว่าราชการเมือง และรองจากสมุหนเทศาภิบาล ดังนั้นเมื่อพระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิ ได้รับแต่งตั้งเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัด พระยาชัยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) จึงลดตำแหน่งลง เป็นปลัดประจำจังหวัด เมื่อพ.ศ. 2451 แต่มีฐานะสูงกว่าปลัดเมืองร้อยเอ็ด คือพระสทนต์ประชาธร (แพทย์) และเนื่องจากการจัดปกครองแบบจังหวัดทำให้ตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการ เมืองถูกยุบไปพระพิทักษ์นรากร (อุ่น) ข้าหลวงกำกับราชการ เมืองมหาสารคาม จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชเดช ตำแหน่งผู้ว่าราชการ เมืองมหาสารคาม² สำหรับตำแหน่งปลัดเมือง ยกกระบัตร เมืองและผู้ช่วยราชการ เมืองของเมืองต่าง ๆ ในจังหวัดร้อยเอ็ดก็ยังคงเป็นบุคคลเดิมซึ่งดำรงตำแหน่งดังกล่าวมาก่อน

¹กระทรวงมหาดไทย ทาเป็นข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 128 318 หน้า

²ก. หน้า 215 - 217

2.3 มณฑลร้อยเอ็ดระหว่างพ.ศ. 2455 - 2469

การปกครองของหัวเมืองบริวารลุ่มน้ำชีตอนกลางถือว่าถึงจุดสลับของการปกครองที่สมบูรณ์แบบตามระบบเทศาภิบาลในพ.ศ. 2455 เมื่อกระทรวงมหาดไทยเห็นว่าการจัดการปกครองในมณฑลอีสานก่อนหน้านี้เป็นการปกครองที่มุ่งบริหาร เป็นการชั่วคราวเพื่อรักษาความเรียบร้อยภายในและป้องกันการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก การปกครองจึงยังไม่สมบูรณ์เหมือนหัวเมืองชั้นใน โดยเฉพาะบริวารร้อยเอ็ดเป็นบริเวณที่การปกครองล่าช้าที่สุดใต้มณฑลอีสาน¹ ในขณะที่มณฑลอุดรมีความก้าวหน้าทางการปกครองมากกว่า คือ สามารถนำระบบการปกครองตามระบบเทศาภิบาลไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและกว้างขวาง² ทั้งนี้เพราะโครงสร้างการปกครองแบบเดิมในมณฑลอุดรไม่มีรากฐานมั่นคงเหมือนในมณฑลอีสาน เช่นเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองซึ่งตั้งขึ้นใหม่ในสมัยจัดตั้งมณฑลครั้งแรก ระบบการปกครองแบบเดิมจึงไม่มีปรากฏอยู่ ส่วนเมืองอื่นๆ ระบบการปกครองแบบเดิมก็ไม่มีรากลึกจนยากที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงได้ ประกอบกับมณฑลอีสานเป็นมณฑลขนาดใหญ่จึงสำคัญในการขยายการปกครองแบบใหม่ให้กระจายออกไปในเวลาอันรวดเร็วได้ ครั้นพระยาสุรสีห์ธรรมสุกราชได้มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสานในพ.ศ. 2453 จึงได้ขยายการปกครองเทศาภิบาลให้กว้างขวางออกไป กระทรวงมหาดไทยเห็นว่า มณฑลอีสานซึ่งเป็นมณฑลใหญ่กว่ามณฑลใด ๆ ในพระราชอาณาจักร มีพลเมืองถึง 1.5 ล้านคน³ ดังนั้น

¹ Kennon Breazeale. The Intergration of the Lao States into the Thai Kingdom. P. 189

² ~~ibid.~~ P. 185

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/7 เห็นควรแบ่งการปกครองในมณฑลอีสานตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ดอีกมณฑลหนึ่ง เรียกว่ามณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2454

เพื่อให้การบริหารการปกครองในมณฑลอิสานเป็นไปด้วยความเรียบร้อย กระทรวงมหาดไทยจึงแบ่งมณฑลอิสานออกเป็น 2 มณฑล คือ มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด

สำหรับมณฑลร้อยเอ็ด แบ่งการปกครองออกเป็น 3 จังหวัด คือ

1. จังหวัดร้อยเอ็ด
2. จังหวัดมหาสารคาม
3. จังหวัดกาฬสินธุ์¹

จังหวัดร้อยเอ็ดเป็นที่ตั้งศาลารัฐบาลมณฑล มณฑลร้อยเอ็ด มีพื้นที่ครึ่งหนึ่งของมณฑลอิสานเดิม มีพลเมือง 624,029 คน การตั้งมณฑลร้อยเอ็ดจึงต้องใช้งบประมาณถึงปีละ 80,000 บาท แต่กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าจะคุ้มทุนภายในเวลา 2 ปี จึงตั้งมณฑลร้อยเอ็ดขึ้นในพ.ศ. 2455 แล้วย้ายม.จ. ชำรงศิริ ข้าราชการ เมืองชลบุรีมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดเป็นคนแรก โดยได้รับเงินเดือน ๆ ละ 800 บาท²

ในระหว่างที่ ม.จ. ชำรงศิริ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลร้อยเอ็ด ทรงพัฒนาระบบราชการภายในมณฑลให้ก้าวหน้าตามระบบใหม่ กล่าวคือ กรมการอำเภอต้องออกสำรวจส่วนโนประชากร เพื่อจัดทำส่วนโนครัวด้วยตนเองไม่ให้กำหนดอยู่ใหญ่นานสำรวจครั้งต่อกัน และกำหนดให้ขบยอดส่งไปยังมณฑลภายในเดือนตุลาคมทุกปี จัดทำทะเบียนข้าราชการตลอดจนกำหนดอยู่ใหญ่นานเพื่อสะดวกในการจำหน่ายและบรรจุแต่งตั้งการปฏิบัติงานของข้าราชการ ต้องมีสมุดเชื่อนาม ลงเวลามาและเลิกตามเวลา หากข้าราชการผู้ใดไม่มาปฏิบัติงาน

¹ยุบเป็น อำเภอหุดขันธ์จังหวัดมหาสารคาม เมื่อ พ.ศ. 2474 ต่อมาได้รับยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดในพ.ศ. 2490

²กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/7 เห็นควรแบ่งการปกครองในมณฑลอิสาน พ.ศ. 2454

ด้วยเหตุต่าง ๆ ก็ต้องยื่นใบลา การเบิกจ่ายเงินเดือนและเงินค่าใช้สอย จะต้องตั้งฎีกาเบิกและรับโดยตรงจากคลัง เพื่อป้องกันการบารว้โดยการทุจริต ราชการในอำเภอต่าง ๆ จะต้องมิใช่หลวงมหาดไทยออกตรวจราชการ เพื่อให้ ราชการดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย¹

การก่อตั้งมณฑลอยุธยาในป.ศ. 2455 นี้ถือว่าการปกครองของหัวเมือง บริเวณน้ำชีตอนกลาง เข้าสู่ระบบใหม่โดยสมบูรณ์ กล่าวคือ จัดการปกครองเป็น จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านดังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ผลจากการจัดตั้ง ระบบการปกครองแบบใหม่ ทำให้หน่วยการปกครองที่เรียกว่า เมืองหมดไป ตำแหน่งข้าราชการ เมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการ เมืองจึงถูกยุบไป ทำให้ข้าราชการซึ่งเป็นคนพื้นเมืองที่เคยดำรงตำแหน่งดังกล่าว ต้องพ้นจากตำแหน่ง แลทางราชการได้จัดให้ข้าราชการที่เป็นคนพื้นเมืองเป็น ข้าราชการตำแหน่งพิเศษ หรือที่ปรึกษาราชการซึ่งไม่มีอัตราเงินเดือนที่จะได้รับ แต่อย่างใด ตำแหน่งพิเศษประจำจังหวัดศรีอยุธยา เช่น พระศาสดาอานวยเขต (พรหม) พระศานันทปรีชาธร (แพท) หลวงรัตนวงศา (เนื่อง) และตำแหน่งพิเศษ ประจำจังหวัดมหาสารคาม เช่น พระเจษฎาธิราช (อน) พระศรีสุวรรณวงษา และ อุปฮาด (เถื่อน)² เป็นต้น ส่วนข้าราชการที่เป็นคนพื้นเมืองบางคนก็พอจะปฏิบัติ ราชการได้ ก็ได้รับราชการต่อไป แต่ต้องลดตำแหน่งลงมาเป็นข้าราชการระดับอำเภอ

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการ มณฑลอยุธยาใน พ.ศ. 2455

²กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและหัวเมือง พ.ศ. 2456 หน้า 241, 244

เช่น พระยาขัติยวงษา (เหลา) เคยดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการ เมือง
 ลพบุรีตำแหน่งลง เป็นนายอำเภอเมืองร้อยเอ็ด เมื่อพ.ศ. 2456¹ เป็นต้น
 ข้าราชการที่ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในมณฑล จังหวัด หรืออำเภอ ส่วนใหญ่
 เป็นข้าราชการจากส่วนกลาง เช่น ม.จ.นพมาศ นารักษ์ ย้ายมาดำรงตำแหน่ง
 ปลัดมณฑลประจำจังหวัดและหลวงชาญรัฐกิจ (เซบ) ย้ายมาดำรงตำแหน่ง
 ปลัดจังหวัดมหาสารคาม² เป็นต้น ข้าราชการที่เป็นคนพื้นเมืองระดับนายอำเภอ
 ก็ถูกปลดออกจากราชการหลายคน เช่น หลวงไสยบัณฑิต นายอำเภอพิกษภูมิพิสัย
 ทาวโพธิสาร นายอำเภอพนมไพรแคนมฤค เมืองจัน (สิง) นายอำเภอสหัสขันธ์
 เป็นต้น เพราะข้าราชการเหล่านั้นไม่มีความรู้ที่จะทำงานได้ และราษฎรก็ไม่นิยม
 ภาย แต่ถ้านายอำเภอคนใดมีความรู้และความชอบในทางราชการ หรือราษฎร
 ยังนิยมนับถืออยู่อันจะเป็นประโยชน์ในทางการปกครองก็จะได้ดำรงตำแหน่งต่อไป
 เช่น พระขัติยวงษา นายอำเภอปจิมร้อยเอ็ดหรืออำเภอเมืองร้อยเอ็ด หลวงประสิทธิเชต
 นายอำเภอประจิมสารคาม พระศรีเกษตราธิไชย นายอำเภอเกษตรวิสัย และ
 หลวงอภิสิทธิ์สารคาม นายอำเภออุไทยสารคาม แม้จะไม่มีความรู้พอที่จะปฏิบัติ
 ราชการหรือจัดทำระเบียบการอำเภอได้ แต่ราษฎรยังนิยมและเคารพนับถืออยู่
 จึงได้ดำรงตำแหน่งต่อไปโดยทางราชการได้จัดให้ปลัดอำเภอที่มีความรู้ความสามารถ
 เป็นผู้ช่วย³

¹กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและหัวเมือง
 พ.ศ. 2456 หน้า 238

²ก. หน้า 241

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เรขศาสตร์รัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงาน
 ราชการมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

มณฑลร้อยเอ็ดถูกยุบไปในพ.ศ. 2469 ภัยความจำเป็นของรัฐบาล
ซึ่งกำลังเผชิญกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง
ฉะนั้นจึงหวั่นร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์จึงต้องโอนไปขึ้นกับมณฑล
นครราชสีมา

สภาพการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเจริญก้าวหน้า
ขึ้นจากการที่ทางราชการได้ยกฐานะขึ้นเป็นมณฑล ขณะเดียวกันโครงสร้างการปกครอง
ระบบเก่า โดยข้าราชการที่เป็นคนท้องถิ่นก็สลายลงไป เป็นการดึงอำนาจปกครอง
เข้าสู่ส่วนกลางเป็นผลสำเร็จด้วยดี

3. สภาพเศรษฐกิจ

จากความเป็นไปของบางประการในทางเศรษฐกิจระหว่างพ.ศ. 2443 -
2444 ได้ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อสภาพเศรษฐกิจในระยะต่อมาคือ
ระหว่างพ.ศ. 2445 - 2475 อย่างไรก็ตาม สามารถพิจารณาจากประเด็นต่าง ๆ
ดังต่อไปนี้

3.1 การจัดเก็บเงินการราชการและราชการ

การเก็บเงินการราชการในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
ซึ่งเก็บจากชาวยศกรรจันละ 4 บาท ถือเป็นข้อบัญญัติของพระเจ้านั่งองค์ยาเธอ
กรมขุนสรพพิทธิประสงค์ เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติการเก็บเงินการราชการ
ร.ศ. 120 สำหรับมณฑลอีสานในพ.ศ. 2453 ก็ยังคงจัดเก็บเงินการราชการ
จากชาวยศกรรจันละ 4 บาทเช่นเดิม¹ ซึ่งมีมูลค่าเท่ากับการชำระส่วยสิ่งของ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.18.1/1 ประกาศใช้
พ.ร.บ. เก็บเงินการราชการ ร.ศ. 120 ในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2453

โดยคิดเป็นน้ำหนักเงินคนละ 4 บาท ในสมัยก่อนหน้านี จะเห็นได้ว่า การเก็บเงิน
การราชการ เปลี่ยนแปลง เฉพาะการ เก็บเป็นส่วยสิ่งของมาเป็นตัวเงินแทนเท่านั้น

การเก็บเงินการราชการจากราษฎรได้เปลี่ยนไปเรียกว่า "เงินรัชูปการ"
ตามพระราชบัญญัติเงินรัชูปการ พ.ศ. 2468¹ แม้จะเปลี่ยนชื่อจากเงินการราชการ
เป็นเงินรัชูปการ แต่การจัดเก็บก็ยังคงเก็บจากชาวนาบรรจคนละ 4 บาท อยู่
เหมือนเดิม หากราษฎร เกิดภาวะประสบภัยธรรมชาติ เช่น พืชไหม้ ว่างภัย
ทางราชการ จะผ่อนผันยกเว้นการจัดเก็บเงินรัชูปการจากราษฎรในปีนั้นชั่วคราว
โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา ยกเว้นเป็นราย ๆ² แล้วจึงเรียกเก็บในปีถัดไป

กล่าวได้ว่า การจัดเก็บเงินการราชการหรือเงินรัชูปการมิได้ก่อให้เกิด
ความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้าง เศรษฐกิจของหัวเมืองบริ เวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
แต่อย่างใด โดยเหตุที่โครงสร้าง เศรษฐกิจยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง
อยู่เหมือนเดิม การค้าและกระแสเงินตราที่หมุนเวียนในระบบเศรษฐกิจยังมีน้อย
ซึ่งจะกล่าวต่อไป

3.2 โครงสร้างเศรษฐกิจ

โครงสร้างเศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมือง
บริ เวณลุ่มน้ำชีตอนกลางยังจัดเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง แม้รัฐบาลได้สร้าง
ทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาเมื่อพ.ศ. 2443 ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 7 ค. 12/11 เงินรัชูปการ
จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2474

² ก.

การป้องกันภัยจากการคุกคามของฝรั่งเศสในภูมิภาคนี้สำคัญ¹ ส่วนจุดมุ่งหมาย
เพื่อรองรับประโยชน์ทางด้านการเศรษฐกิจเป็นความสำคัญรอง กล่าวคือ ทำให้
ชาวจีนอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น โดยตอนแรก
กระจุกตัวอยู่บริเวณเมืองนครราชสีมา ก่อนแล้วกระจายไปสู่จังหวัดสำคัญ ๆ เช่น
ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอุบลราชธานี ส่วนบริเวณจังหวัดขอนแก่น ภูเขียว
อุดรธานี เลย สกลนคร ชาวจีนอพยพเข้าไปอาศัยอยู่ภายหลัง² ดังปรากฏว่า
ในปีพ.ศ. 2457 ชาวจีนซึ่งอาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในแต่ละมณฑล
มีจำนวนดังนี้

มณฑลนครราชสีมา 2,450 คน

มณฑลอิสาน 3,000 คน

มณฑลอูกร 1,500 คน²

จากจำนวนชาวจีนในมณฑลอิสานที่มีจำนวนมากกว่ามณฑลอื่น ๆ ใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะมณฑลอิสานมีอาณาบริเวณกว้างขวางชาวจีน
ส่วนใหญ่ก็อพยพออกจากมณฑลนครราชสีมาไปอาศัยอยู่มณฑลอิสาน ส่วนมณฑลอูกร
นั้นชาวจีนไปอาศัยอยู่น้อยเพราะการคมนาคมไม่สะดวก การค้ากระจายไปทาง
ทางรถไฟทางมณฑลอิสาน เนื่องจากในปีพ.ศ. 2473 รัฐบาลก่อสร้างทางรถไฟ
จากนครราชสีมาไปสู่อุบลราชธานี พ่อค้าชาวจีนจึงก็อพยพไปตั้งถิ่นฐานตามจังหวัด
รายทางรถไฟ เช่น สุรินทร์ บุรีรัมย์ และศรีสะเกษ ระยะแรกชาวจีนไปตั้งวาง
รับซื้อข้าวตามริมทางรถไฟ เมื่อชาวจีนซื้อข้าวเปลือกจากรายกรแล้วก็จะใช้เป็น

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชกาล
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 102

² William G. Skinner. Chinese Society in Thailand : An
Analytical History. p. 74

³ นิเวศวิทย์ นาคพุก "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" หน้า 11

ข่าวสารขายให้ชาวบ้าน หรือส่งไปขายยังเมืองอื่น จึงปรากฏว่ามีการตั้งโรงสีขึ้นหลายแห่ง เช่น นครราชสีมาจำนวน 13 โรง อุบลราชธานี 5 โรง ชุมน 5 โรง สุรินทร์ 4 โรง บุรีรัมย์ 2 โรง ร้อยเอ็ด 1 โรง และขอนแก่น 3 โรง รวมทั้งสิ้น 30 โรง¹

ผลกระทบจากการสร้างทางรถไฟเข้ามาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกประการหนึ่งคือทำให้การขนส่งสินค้าระหว่างภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยใช้ขบวนช้าง ม้า หรือกองคาราวานเกวียนค่อย ๆ หมดไป² ส่วนการติดต่อขนส่งสินค้าระหว่างเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงใช้ทางเกวียนและการบรรทุกเกวียนอยู่อย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะในบริเวณท้องที่ที่ไม่มีทางรถไฟผ่าน โดยมีการบรรทุกสินค้าโดยเกวียนจากจังหวัดต่าง ๆ ไปสู่ศูนย์กลางการค้าที่จังหวัดนครราชสีมาอยู่เหมือนเดิม³ ในด้านการผลิตของราษฎรคงเป็นลักษณะผลิตเพื่อ "พออยู่พอกิน" ในมณฑลร้อยเอ็ดอาชีพหลักของราษฎรได้แก่ การทำนา ซึ่งมีอยู่ทุกอำเภอ เช่นในอำเภอสระบุรี สุวรรณภูมิ พยุหะภูมิพิสัย เกษตรวิสัย จตุรพักตรพิมาน วาปีปทุม อุทัยร้อยเอ็ด ปทุมร้อยเอ็ด⁴ ผลผลิตข้าวที่ได้จะซื้อขายกันเฉพาะในมณฑลร้อยเอ็ดไม่ได้ส่งไปขายต่างมณฑล หรือจำหน่ายไปต่างมณฑล

¹ ถิรทิพย์ นาดสุภา "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" หน้า 41

² ประนุช ทรัพย์สาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 137

³ พระโพธิวงศาจารย์ (คิสุโส อ้วน) "ว่าด้วยอาชีพของชนชาวเมืองในท้องที่จังหวัดกาฬสินธุ์" ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 18 ตอน 2 พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางวิจารณ์จำนงค์ (ทิม วิจารณ์บุตร) 29 เมษายน 2472 หน้า 4

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

ก็เป็นปริมาณน้อยที่สุดพ่อค้าคนกลางที่รับซื้อข้าวจากราษฎรคือ ชาวจีน ซึ่งซื้อข้าว
ราคาถูก ครั้นราษฎรไม่มีข้าวจะรับประทาน พวกพ่อค้าชาวจีนก็จะขายข้าวให้ราษฎร
ในราคาแพง ๆ¹

อาชีพอื่น ๆ ของราษฎร ได้แก่ การเลี้ยงโค กระบือ ซึ่งเลี้ยงแบบ
ปล่อยไปตามโลกตามป่า เพราะสภาพภูมิประเทศเอื้ออำนวยด้วยเหตุที่ส่วนใหญ่จะเป็น
ป่าโปร่งสลับตุงนา หรือเป็นลักษณะทุ่งหญ้าสะวันนา นอกจากนั้นยังมีการปลูกฝ้าย
ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม การปลูกข้าวโพด หนาม มะพร้าว ถั่วฝักยาว อ้อย ยาสสูบ
คราม และผลไม้อื่น ๆ ปลูกพอรับประทาน ไม่ค่อยปลูกมากมายถึงกับซื้อขายกัน²

3.3 การค้า

ลักษณะการค้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 2 ลักษณะคือ

1. การค้าในเมืองโดยพ่อค้าชาวจีน เป็นลักษณะร้านค้าถาวร
จำหน่ายสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต
2. การค้าในหมู่บ้าน และการค้าทางไกลโดยพ่อค้าเร่เป็น
ผู้ประกอบการ เป็นลักษณะการค้าชั่วคราวไม่ตั้งอยู่ถาวร พ่อค้าเร่จะเดินทางไป
ตามหมู่บ้านทั่วไป³

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการ
มณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

² ก.

³ ไพฑูรย์ มีกุล รวมบทความทางวิชาการ เกี่ยวกับอีสานศึกษา

ครั้นพ่อค้าชาวจีนมีมากขึ้น โดยมีความสะดวกในการคมนาคมเป็น
เครื่องสนับสนุน ทำให้การค้าทางไกลหมดไป การค้าในเมืองหรือหมู่บ้านที่
เป็นลักษณะคงที่มีความเติบโตสูงขึ้น สินค้าที่ส่งเข้ามาขายยังบริเวณมณฑลร้อยเอ็ด
ได้แก่ ข้าว น้ำมันก๊าด เครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องอสมิเนียม สังกะสี¹
 เป็นต้น ส่วนสินค้าที่ผลิตจากท้องถิ่น ได้แก่ ข้าวไหม้ ข้าวขาวมา ข้าวม่วง
 ข้าวขาวมา ราคาขึ้นละ 2 - 5 บาท ข้าวม่วงขึ้นละ 8 - 12 บาท สำหรับเส้นไหม
 พ่อค้าชาวจีนรับซื้อไปขายที่นครราชสีมาราคาหาละ 28 - 420 บาท ข้าย้าย
 ซึ่งเคยทอกันใช้อยู่ปรากฏว่าราษฎรเลิกปั่นข้าย หันไปนิยมซื้อผ้าหรือกายทอเข้ามาใช้
 หรือทอเอง เพราะ เป็นการสะดวกก็

นอกจากนั้นยังมีการค้าสุกร ๆ ที่ส่งไปขายมณฑลนครราชสีมาราคาหาละ
 23 - 25 บาท การค้า โค กระบือ ก็เป็นลักษณะก่อนลงไปขายยังภาคกลาง
 หรือนครราชสีมา โดยพวกนายฮ้อย ราคาโคที่มณฑลร้อยเอ็ดราคาตัวละ 16 -
 30 บาท ถ้านำไปขายที่มณฑลอื่นในจะไ้ราคาตัวละ 40 - 60 บาท กระบือ
 ราคาตัวละ 20 - 40 บาท ถ้าก่อนไปขายมณฑลอื่นในราคาตัวละ 80 - 120 บาท²
 สินค้าประเภทอื่น ๆ ได้แก่ หนังกู เขาโคกระบือ ครั่งดิบ ราคาหนังกู
 กระบือ ราคาหาละ 17 - 38 บาท เขาโค กระบือ หาละ 11 - 26 บาท

¹ ประมุข หวัพยสาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจมณฑลร้อยเอ็ดวันออกเฉียงเหนือ
 ของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 137

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการ
 มณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

ครั้งเดียวราคาหามละ 16 - 19 บาท¹ นอกจากนั้นสินค้าที่สำคัญของมณฑลร้อยเอ็ด คือ เกือบสินขาว ซึ่งจำหน่ายไปยังมณฑลอุดร อุตรดิตถ์ 3,000 หาบ²

3.4 การเคลื่อนย้ายแรงงาน

เนื่องจากภาคกลางเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อส่งออกต่างประเทศ แต่ขาดแรงงานในการผลิต เจ้าของที่ดินในภาคกลางจึงจ้างแรงงานชาวอีสาน ซึ่งสามารถจ้างได้ในราคาถูกเข้าไปทำนาในภาคกลาง ชาวอีสานที่เดินทางเข้าไปรับจ้างทำนาส่วนใหญ่ไปจากเมือง เสลภูมิ อุดมราชธานี ร้อยเอ็ด ยโสธร และวาปีปทุม³ การเดินทางเข้าไปรับจ้างทำนาของชาวอีสานอยู่ในช่วงฤดูการเพาะปลูก คือ เดือนเมษายน - พฤษภาคม จนถึงเดือนกุมภาพันธ์ - มีนาคมของปีถัดไป⁴ รัชกาลที่ 5 ก็ทรงส่งเสริมให้ชาวอีสานเดินทางเข้าไปรับจ้างทำนา ในมณฑลขึ้นในโดยไม่ต้องรับราชการทหารและไปรูดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลอุดร และอีสานทำหนังสือให้ราษฎรส่งไปรับจ้างทำนาโดยสะดวก จึงปรากฏว่ามีราษฎรส่งไปรับจ้างทำนาปีละหลายพันคนที่ทุ่งหลวงคลองรังสิต⁵ การที่ชาวอีสาน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการ มณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455

² พระโศภิตศาสจารย์ (ศิษย์โส ถ้วน) "ว่าด้วยอาชีพของชนชาวเมือง ในท้องที่จังหวัดกาฬสินธุ์" หน้า 33

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 น.41.1/14 พระยาวิเศษโกชนาไปตรวจการ เพาะปลูกและสืบปลูกข้าวทำนาและทางน้ำ พ.ศ. 2452

⁴ ลุวิทย์ ไพบยพัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 175

⁵ ประมุข ทรัพย์สาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 135

เดินทางไปรับจ้างทำนาตามฤดูกาล เพราะภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการจ้างงานน้อย เนื่องจากภาคนี้ไม่มีการผลิตสินค้าจากกิจการ เฉพาะเพื่อการส่งออกต่างประเทศ ทางจากภาคเหนือที่มีการส่งออกไม้สักภาคใต้มีการส่งออกข้าวและยางพารา

โครงสร้างระบบเศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางยังคงมีลักษณะ เป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว (Self-sufficient Economy) เหมือนเดิม ระบบทุนนิยมที่พัฒนาขึ้นในภาคกลางไม่มีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้แต่อย่างใด

สภาพสังคม การเมืองการปกครองและเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2475 เกิดความเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นจุดมุ่งหมายและนโยบายของรัฐบาลในอันที่จะนำหัวเมืองเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรต่อเนื่อง ดังนั้นจึงปรากฏว่า สภาพสังคมของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้รับการปลูกฝังค่านิยมให้เกิดความรู้สึกในความเป็นไทยขึ้นในหมู่ราษฎรโดยรัฐบาลใช้ระบบการศึกษาซึ่งมีสถาบันพุทธศาสนาเป็นแกนกลาง ชนบทรวมนิยมประเพณี และความเชื่อในเรื่องโคของราษฎรที่ไม่ขัดก่อนนโยบายการรวมชาติของรัฐบาลยังคงยึดถือและปฏิบัติต่อไปในสังคม ทางด้านการปกครองรัฐบาลได้ให้ความสนใจที่จะจัดระบบการปกครองของหัวเมืองบริเวณนี้ให้สมบูรณ์ตามระบบเทศาภิบาล โดยรัฐบาลสามารถถึงอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางได้อย่างสมบูรณ์ในปีพ.ศ. 2455 เมื่อได้มีการตั้งมณฑลร้อยเอ็ดขึ้นและการนำระบบการปกครองที่สมบูรณ์ตามแบบเทศาภิบาลมาใช้ก่อให้เกิดความก้าวหน้าในทางการบริหารราชการ ซึ่งเป็นผลดีต่อหัวเมืองที่ได้รับความสนใจและเอาใจใส่จากรัฐบาลในการดำเนินการปกครองให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพส่วนทางด้านเศรษฐกิจโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว การเติบโตขึ้นของการค้าโดยชาวจีนได้มีส่วนทำให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อสภาพสังคมทั้งในค่านิยมวัฒนธรรม การบริโภค การสูญหายไปของประเพณีบางอย่าง ตลอดจนความอ่อนแอทางด้านเศรษฐกิจของราษฎรที่เกิดความเสียเปรียบเชิงอำนาจต่อรองกับพ่อค้าชาวจีน ซึ่งทำให้ราษฎรมีสภาพยากจนและมีความรู้สึกยึดเหนี่ยวอยู่กับลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองต่อไปเหมือนเดิม

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7 - 22 บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและที่ราบสูงโคราชตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมือง การปกครองและวัฒนธรรมของเขมร ภายหลังอิทธิพลของเขมรเสื่อมลงบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงปราศจากอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรอื่นใดครอบงำ ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ชาวลาวจากนครจำปาศักดิ์ โดยการนำของจารย์แก้วได้อพยพเข้ามาตั้งเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ในเวลาต่อมาเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางตกไปอยู่ภายใต้อำนาจปกครองของกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ แผนนโยบายของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ได้ปกครองหัวเมืองบริเวณดังกล่าวโดยใกล้ชิด รัฐบาลเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองกรมการปกครองบ้านเมืองกันเอง หัวเมืองเพียงแต่ส่งส่วยบรรณาการตามธรรมเนียมเพื่อแสดงการยอมรับอำนาจทางการเมืองของรัฐบาลเท่านั้น ฉะนั้นสภาพสังคม การเมือง และการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงมีลักษณะเดิมตามแบบแผนสังคม การเมือง และการปกครองของอาณาจักรเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์

ระยะก่อนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างพ.ศ. 2325 - 2443 สภาพสังคมและการเมือง การปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับสภาพสังคม การเมือง และการปกครองของนครจำปาศักดิ์ และเวียงจันทน์นั้น ในด้านความเชื่อประชากรชาวลาวยุคหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้รับอิทธิพลทางศาสนาความเชื่อจากบรรพบุรุษชาวลาวยุคเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ว่า บรรพบุรุษได้กำเนิดเผ่าชนชาวลาวยุคแรก หรือผีแถน ชาวลาวยุคปัจจุบันขาดการเชื่อมสายบรรพบุรุษและการบูชาแถนในเทศกาลบุญบั้งไฟเดือนหกทุกปี ความเชื่อเกี่ยวกับ

มีบรรพบุรุษทั้งกล่าวครอบคลุมลงไปถึงระดับชุมชนหมู่บ้าน คือ การนับถือผีป่า
 ก็เห็นได้จาก มีคอนปตา ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน
 นอกจากนั้นความเชื่อเกี่ยวกับการดำรงชีวิตเกี่ยวข้องกับเรื่องโชคลาง ฤกษ์ยามต่าง ๆ
 มีอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่ชาวอีสานในสมัยดังกล่าว ส่วนความเชื่อที่เป็นอิทธิพลของ
 ลัทธิพราหมณ์ลัทธิไคแก่ ความเชื่อเรื่องเทวดาอารักษ์เมือง ตลอดจนผีรักษาที่นา
 และบ้านเรือน การแสดงพฤติกรรมตอบสนองต่อความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ ดังกล่าว
 ไคแก่การ เช่นบวงสรวงผีตาแฉง เทวดาอารักษ์หัวเมือง และเสื้อเมืองทรงเมือง
 เป็นต้น ในส่วนของความเชื่อที่เป็นอิทธิพลจากพุทธศาสนาที่สำคัญคือ ความเชื่อเรื่อง
 บุญกรรม ความเชื่อของชาวอีสานหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและชาวอีสาน
 ในหัวเมืองอื่น ๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นในจิตใจของ
 พวกเขา เพราะมีขนบธรรมเนียมประเพณีและศาสนาเป็นเครื่องเอื้ออำนวยและ
 ส่งเสริมระบบความเชื่อให้คงอยู่

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่สำคัญของชาวอีสานหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
 ไคแก่ ประเพณีต่าง ๆ เช่น ประเพณีการทำบุญ ซึ่งเรียกว่า ฮีตสิบสอง อันเป็น
 ประเพณีตอบสนองและส่งเสริมความเชื่อเรื่องบุญกรรม นอกจากนั้นยังมีประเพณี
 เกี่ยวกับชีวิต ซึ่งส่งเสริมความสำคัญของภาวะต่าง ๆ ของชีวิต เช่น ประเพณี
 การเกิด การอุปสมบท การแต่งงาน ประเพณีการทศพ เป็นต้น ตลอดจน
 ประเพณีการปกครองและการจัดระเบียบสังคม ซึ่งเป็นอนุกรมการของสังคมที่เชื่อว่า
 การบริหารบ้านเมืองต้องแบ่งสรรหน้าที่ของผู้ปกครองเป็นฝ่ายต่าง ๆ เปรียบเสมือน
 โครงสร้างของขันธ์ ๕ ในการจัดระเบียบสังคมและการปกครองของหัวเมือง
 บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่างพ.ศ. 2325 - 2443 แต่ละเมืองประกอบด้วย
 ชั้น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มผู้ทำหน้าที่ปกครองและกลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง
 กลุ่มผู้ทำหน้าที่ปกครองไคแก่ ข้าราชการของเมืองต่าง ๆ ประกอบด้วย ตำแหน่ง
 ในคณะอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร รองลงไปคือ

ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ไคแก่ ท้าวผู้ใหญ่ ซึ่งประกอบด้วยท้าวสุริยะ หรือ
 ท้าวชิตยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสิทธิสาร ทั้งคณะอาญาสี่และ
 ผู้ช่วยอาญาสี่เป็นชนชั้นสูงมีการสืบทอดตำแหน่งกันทางสายเลือดในวงศ์เครือญาติ
 ตำแหน่งดังกล่าวไปจากผู้ช่วยอาญาสี่เป็นข้าราชการระดับต่าง ๆ ไคแก่ ซ้อมบ้าน
 ขางเมือง และเจ้าพนักงานแผนกต่าง ๆ รวมทั้งท้าวผู้น้อย ซึ่งเป็นลูกหลานของ
 เจ้าเมืองกรมการระดับอาญาสี่และผู้ช่วยอาญาสี่ที่ได้รับราชการตามที่ได้รับมอบหมาย
 ส่วนในระดับเขตแขวงและหมู่บ้าน มีผู้ปกครองเรียกว่า ท้าวฝ่าย ทาแสง หรือกำนัน
 และจ่าบ้าน หรือแกลบ้าน ซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้าหมู่บ้าน นายกอง และนายหมวดปกครอง
 ความคุมประชากรในเขตแขวงหมู่บ้านขึ้นต่อกันโดยลำดับจนถึงระดับอาญาสี่ สำหรับ
 กลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง คือ บรรดาไพร่ ซึ่งประกอบด้วย เลกส่วย
 ทำหน้าที่ส่งส่วยสิ่งของให้แก่ทางราชการและ เป็นกำลังในกองทัพเมื่อเกิดสงคราม
 เลกหนายก เมืองทำหน้าที่รับใช้เจ้าเมืองกรมการซึ่งเป็นขุนนางของตน เลกค่าน
 ทำหน้าที่สอยแคนและรักษาขบวนของ เมืองคนที่ติดต่อกับ เมืองอื่น เลกกองนอก คือ
 เลกที่ไม่ได้สังกัดเมืองใดเมืองหนึ่งและเตรียมจะกวาดเมืองขึ้นใหม่ เลกเขยสู คือ
 เลกของ เมืองใดเมืองหนึ่งที่ไม่อยู่ข้างเมือง เนื่องจากเข้าไปอาศัยหรือแต่งงานกับหญิง
 ในเมืองนั้นซึ่งจะต้องส่งส่วยหรือส่วยคองเมืองเดิมที่ตนสังกัด นอกจากไพร่ ซึ่งเป็น
 ประชากรส่วนใหญ่แล้วยังมี ทาส พระสงฆ์ สามเณร สตรีและเด็ก ซึ่งจัดเป็นผู้อยู่
 ใต้อธิปไตยปกครองทั้งสิ้น การควบคุมปกครองราษฎรผู้อยู่ภายใต้การปกครองแบ่งประชากร
 ออกเป็นกองใหญ่ ๆ 4 กองคือกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และ
 กองราชบุตร แต่ละกองมีนายกองและผู้ช่วยนายกอง เป็นผู้บังคับบัญชาขึ้นตรงต่อขุนนาง
 ของตนเอง ส่วนสภาพเศรษฐกิจของหัวเมืองบริวารลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่างพ.ศ. 2325-
 2443 ลักษณะเศรษฐกิจเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ราษฎรมีการผลิตหลายอย่าง
 ในชุมชนพอเลี้ยงครอบครัวหรือชุมชนไม่เกิดภาวะขาดแคลน เช่น ทำนา
 ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และ หาปลา หรือถ้าเกิดภาวะขาดแคลนสิ่งของ

หรือผลิตที่จำเป็นในการดำรงชีวิตชาวบ้านมักจะใช้ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของ เช่น ไข่ขาวแลกเกลือ หรือไข่เกลือแลกปลาร้า เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางกับรัฐบาลระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2443 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่หัวเมืองยังไม่ได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความสัมพันธ์ในเชิงสวามิภักดิ์เป็นอันดีต่อรัฐบาล ทั้งนี้เกิดจากพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ของหัวเมืองบริเวณนี้ไม่ได้แยกตัวออกมาจากนครจำปาศักดิ์อันเนื่องมาจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างผู้นำในนครจำปาศักดิ์ แต่เป็นการได้รับมอบหมายให้เข้ามาตั้งเมืองเพื่อทำการขึ้นทอนนครจำปาศักดิ์โดยตรง แตกต่างจากหัวเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองกาฬสินธุ์ บัลลัทธิ อุบลราชธานี ซึ่งก่อตั้งเมืองขึ้นโดยเกิดจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำที่นำผู้คนอพยพเข้ามาตั้งเมืองดังกล่าวในบริเวณที่ราบสูงโคราชกับผู้นำในนครเวียงจันทน์ ในเวลาต่อมาหัวเมืองต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมือง และบริหารบ้านเมืองขึ้นต่อรัฐบาลที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ จากลักษณะดังกล่าวหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางน่าจะหาโอกาสกลับไปสวามิภักดิ์หรือฝักใฝ่ต่อศูนย์กลางเดิมที่นครจำปาศักดิ์มากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ แต่ปรากฏว่าหัวเมืองดังกล่าวไม่เคยเอาใจออกห่างจากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ เลย ส่วนเมืองอื่น ๆ มักจะคอยหาโอกาสหันกลับไปฝักใฝ่หรือสวามิภักดิ์ต่อศูนย์กลางอำนาจเดิม

ครั้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัฐบาลมีนโยบายควบคุมหัวเมืองอย่างใกล้ชิดโดยให้มีการสักระยะและเรียกเก็บส่วยจากเลิกไพร่ในหัวเมืองเมื่อพ.ศ. 2367 เพื่อเก็บส่วยจากหัวเมืองเหล่านี้ไปเป็นสินค้าในการติดต่อค้าขายกับจีนและเป็นผลประโยชน์ของรัฐบาล หัวเมืองจึงต้องส่งส่วยตามประเภทของผลิตที่มีอยู่ในหัวเมืองนั้น ๆ หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางต้องส่งส่วย ผลแร่ สี่งี่ยม ข้าวขาว น้ำรัก และป่าน เป็นต้น นอกจากนั้นรัฐบาลยังได้ดำเนิน

นโยบายส่งเสริมให้มีการกวาดต้อนเกลี้ยกล่อมผู้คนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราช และส่งเสริมการตั้งเมืองอย่างกว้างขวาง สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงดำเนินนโยบายเช่นเดียวกับรัชกาลก่อน จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลดำเนินนโยบายให้เลิกไพร่สมัครใจอยู่เมืองใดก็ได้ และส่งเสริมให้ตั้งเมืองอยู่เหมือนเดิมในระยะต้นรัชกาล นโยบายของรัฐบาลดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาการปกครองภายในหัวเมืองขึ้น กล่าวคือ มีการค้ำส่ว ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการเรียกเก็บส่วยอย่างรุนแรง ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการก็วิวาทกันเรื่องการแย่งชิง เลิกไพร่ และ เขตแดนเมืองกัน เมืองใหญ่กับเมืองบริวารก็ขัดแย้งกันไม่เสร็จสิ้น ปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวซึ่งเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และบานปลายขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่รัฐบาลก็ไม่ดำเนินแก้ไขปัญหาย่างจริงจังแต่อย่างใด ขณะที่ปัญหาการปกครองภายในหัวเมืองกำลังคุกรุ่นอยู่นั้นก็เกิดปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกคือ ฝรั่งเศส แทรกซ้อนขึ้นมา รัฐบาลจึงได้ให้ความสนใจที่จะเข้าแก้ไขปัญหาการปกครองหัวเมืองอย่างจริงจัง โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะตั้งอำนาจการปกครองหัวเมืองเข้าสู่ศูนย์กลางและปฏิบัติการปกครองหัวเมืองใหม่ให้ปัญหาต่าง ๆ ภายในหัวเมืองหมดไป และเพื่อป้องกันการรุกรานของฝรั่งเศส

การดำเนินการปฏิบัติการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบเทศาภิบาลเริ่มขึ้นเมื่อพ.ศ. 2435 โดยรัฐบาลเน้นปฏิบัติการปกครองหัวเมืองที่อยู่ชายแดนติดต่อกับอาณาเขตอาณานิคมของฝรั่งเศส เช่น เมืองอุบลราชธานี และอุตรธานี ก่อน เพราะรัฐบาลมีจุดมุ่งหมายในการหาทางป้องกันการรุกรานของฝรั่งเศส เป็นสำคัญ ประกอบกับรัฐบาลมีนโยบายค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองหัวเมืองแบบทีละน้อย ดังกล่าวนำแล้ว การดำเนินการปฏิบัติการปกครองในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 จึงยังไม่เกิดขึ้นอย่างจริงจังเป็นแต่เพียงการที่รัฐบาลตราพระราชบัญญัติ ระเบียบ กฎข้อบังคับต่าง ๆ ไขบังคับทั่วไปในหัวเมืองต่าง ๆ

ในบริเวณที่ราบสูงโคราช หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางก็ได้เปลี่ยนแปลง
 ในทำนองเดียวกัน เช่น การกำหนดการเก็บส่วยจากเลขายาฉกรรจ์คนละ 4 บาท
 ซึ่งเป็นข้อบังคับของพระเจ้านองยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และการตั้ง
 บริเวณรอยเอ็ดในปีพ.ศ. 2443 เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวถือว่าเป็น
 ผลกระทบจากการปฏิรูปการปกครองโดยทางอ้อมที่เกิดขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี
 ตอนกลางเท่านั้น เพราะรัฐบาลยังไม่ให้ความสนใจปฏิรูปการปกครองของหัวเมือง
 บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางโดยตรง ทำให้สภาพการปกครองของหัวเมืองในบริเวณนี้
 ยังต่ำกว่าหัวเมืองอื่น ๆ อยู่มาก ดังนั้นพระเจ้านองยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิ
 ประสงค์ จึงทรงเสด็จตรวจราชการและสั่งสอนอบรมระเบียบและการจัดบริหารราชการ
 แก่ข้าราชการในหัวเมืองเหล่านี้ เมื่อ พ.ศ. 2443 - 2444 ภายหลังจากระยะเวลา
 ดังกล่าวสภาพสังคม การเมือง การปกครองและเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณ
 ลุ่มน้ำชีตอนกลางจึงได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วและได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างมาก
 จากการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการปกครอง
 ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่างพ.ศ. 2443 - 2444 ได้ก่อให้เกิด
 วิกฤติของราษฎรในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า "กบฏผีบุญ"
 ขึ้นเมื่อพ.ศ. 2445 วิกฤติของราษฎรในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้มี
 การปลุกปั่นและเกิดความวุ่นวายขึ้นเช่นเดียวกัน เมื่อกบฏผีบุญถูกปราบลงอย่าง
 รวดเร็วแล้ว เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงการที่รัฐบาลไม่ได้เอาใจใส่ใน
 ความเป็นอยู่ของราษฎร และรัฐบาลก็มุ่งหวังแต่จะเรียกเก็บส่วยผลประโยชน์
 จากราษฎรโดยไม่คำนึงถึงฐานะของราษฎร ดังนั้นตั้งแต่พ.ศ. 2445 - 2475
 รัฐบาลจึงได้หันมาสนใจในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีอย่างจริงจัง
 โดยการจัดตั้งจังหวัดร้อยเอ็ดขึ้นในปีพ.ศ. 2450 และยกฐานะขึ้นเป็นมณฑลร้อยเอ็ด
 ในปีพ.ศ. 2455 ซึ่งถือว่าหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้รับการปฏิรูปการปกครอง
 ให้เป็นระบบเทศาภิบาลอย่างสมบูรณ์

การที่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้เปลี่ยนฐานะจากหัวเมืองที่เป็นเพียงสัญญาบัตรแห่งอำนาจของรัฐบาลไปเป็นเมือง หรือจังหวัด อำเภอ ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองในระบบการปกครองของรัฐบาลโดยตรงทำให้สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและการปกครองเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก โดยเฉพาะสภาพการเมืองการปกครองของหัวเมืองบริเวณนี้ระบบการปกครองแบบเดิมได้สลายตัวลงไปโดยสิ้นเชิง มีระบบราชการที่เกี่ยวข้องกับส่วนกลางอย่างใกล้ชิดเข้ามาแทนที่ บรรดาเจ้าเมืองกรมการส่วนใหญ่ได้พ้นจากอำนาจหน้าที่เดิม ในระบบการปกครองแบบนคร เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ส่วนที่เหลืออยู่เป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งรัฐบาลส่งลงไปเพราะมีความชอบในราชการและราษฎรนิยมนับถืออยู่ ส่วนทางบ้านสังคมรัฐบาลพยายามนำระบบการศึกษาแบบใหม่คือ การศึกษาระบบโรงเรียน โดยจัดการอบรมสั่งสอนให้แก่กุลบุตรกุลธิดา เพื่อสร้างค่านิยมและความรู้สึกในความเป็นไทยให้เกิดขึ้นในหัวเมือง สำหรับชนบทรอบนอกประเพณีและความเชื่อของราษฎรที่ไม่เป็นอุปสรรคต่อการรวมหัวเมืองเข้าเป็นชาติเดียวกันกับส่วนกลางก็ยังได้รับอนุญาตให้ยึดถือและปฏิบัติต่อไปตามเดิม การเปลี่ยนแปลงทางบ้านสังคมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่รัฐบาลได้ประกาศยกเลิกระบบไพร่เมื่อพ.ศ. 2448 ทำให้ปัญหาการแย่งชิง เล่งไพร่ของเจ้าเมืองกรมการหมดไป ทางบ้านเศรษฐกิจโครงสร้างส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเหมือนเดิม ส่วนที่เปลี่ยนแปลงไปคือเกิดระบบการค้าขายขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวจีนเท่านั้น ดังนั้นระหว่างพ.ศ. 2445 - 2475 สภาพสังคม และเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้มี การเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางบ้านการเมือง การปกครองนั้น ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจาก

นโยบายของรัฐบาลเป็นสำคัญ กล่าวคือ รัฐบาลได้โยกอำนาจการปกครองหัวเมือง
เขาสู่ส่วนกลาง และการสร้างความรู้สึกรักพัฒนาของราษฎรต่อความเป็นชาติให้
เกิดขึ้นในหัวเมือง ซึ่งรัฐบาลก็สามารถทำได้สำเร็จในที่สุด

ปัญหาที่น่าสนใจต่อไปคือ ภายหลังพ.ศ. 2475 เป็นต้นมารัฐบาล
สมัยประชาธิปไตยได้ดำเนินนโยบายต่อเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
อย่างไร และสภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการปกครองในภาคนี้
ได้เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร เป็นเรื่องที่น่าสนใจที่ควรจะได้มีการศึกษาค้นคว้า
ต่อไป

ဘဏ္ဍာရေးဝန်ကြီးရုံး

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่แก้ไขพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 41.1/14 พระวิเศษ

โกชนาไปตรวจการเพาะปลูกและสืบปลูกจันทนาและทางน้ำ พ.ศ. 2452

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 49.5/39 ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ
ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.1/12 บันเขตแขวงเมืองกมทวามีกับ
เมืองขอนแก่น ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.1/13 บันเขตแขวงระหว่างเมืองมหาสารคาม
กับเมืองชนบท ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/1 ใบบอกเมืองมหาสารคาม
ร.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/2 ใบบอกเมืองสุวรรณภูมิ ร.ศ. 109 -
110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/40 ใบบอกเมืองต่าง ๆ
ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 สำเนาโทรเลขกรมขนส่งทรัพย์สินประสงค์
กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 สำเนาโทรเลขพระองค์เจ้าวัฒนา
กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 หนังสือหลวงเพ็ชรอินทราถึงพระยา
ศรีสทเทพ ร.ศ. 120

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/2 กรมขุนสรพลธิ
ประสงคกรรณหลวงคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.18/11 รายงานพระยาสุริยเกษ
วิเศษฤทธิ กรรณหลวงคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 14/7 กรมหลวงคำรงราชานุภาพไปตรวจ
ราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดร อีสาน ร.ศ. 121 - 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/14 หนังสือกรมหลวงคำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/14 เจ้าพระยาจักรีฯ กราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรพลธิประสงค ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/15 ลิขิตพระญาณรักโกว่าถวายราชการ
ในมณฑลอีสาน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/17 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าฯ ถึงกรมหลวงคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 59/12 กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมกราบทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 59/22 หนังสือกรมพระยาคำรงราชานุภาพ
กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62ง1/26 เจ้าพระยารัตนบดินทร์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/34 กรมหมื่นคำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/47 สารตราถึงพระพลญาณรัก ข้าราชการ
เมืองหลวงพระบาง ร.ศ. 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/49 ร.ร.วัดบ้านโคกค้อ

ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/50 ร.ร.วัดบ้านนางไย อ.อุไทยสารคาม

ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/110 ร.ร.วัดเหนือเมืองสุวรรณภูมิ

ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 9/13 ราชการในเมืองอุบลราชธานี

จ.ศ. 1244

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 9/15 เรื่องเลขส่วย จ.ศ. 1244 -
1245

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 9/15 พระยาศรีสหเทพภวณกุล
กรมพระยาบวรราชปักษ์ จ.ศ. 1244

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 9/259 สำเนาบัญชีทางว่าท่วยเพีย
กรมการและเลขส่วยเมืองอุบลราชธานี จ.ศ. 1248

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 25/3 สำเนาคำสารภาพท้าวสุริยวงษ์
หมื่นหน้า นายนิล เมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 25/5 กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกราบ
บังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จ.ศ. 1245

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 25/11 ราชการหัวเมืองลาว
เรื่องกรมการแย่งชิงตัวลูก จ.ศ. 1245

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 25/35 เงินส่วยเมืองอุบลราชธานี
จ.ศ. 1246

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศ 25/36 คำร้องทุกข์ของอุปฮาด
ราชวงศ์ ราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/36 คำให้การ
ราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/42 สำเนาบอกขุนหารพิทักษ์
จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 5 สมุทพิไชย 25/43 สำเนา
พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ถึงพระเจ้า
บรมวงศ์เธอกรมพระบำราบปรปักษ์ จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/45 รายงานของข้าหลวง
เมืองอุบลฯ เรื่องดูแลราษฎรและเก็บเงินส่วย จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/75 เงินส่วยของหลวงเมืองอุบล
จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/75 สุวรรณภูมิ จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 25/77 หนังสือหลวงภักดีณรงค์ถึง
กรมมหาดไทย จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย 28/92 ธรรมเนียมการเกณฑ์ส่วย
หัวเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สารตรา 1/19 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ
ถึงเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1247
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สารตรา 4/72 สารตราถึงเจ้าเมือง
มหาสารคามสุวรรณภูมิทอบส่งเงินแทนผลเร็ว จ.ศ. 1249
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สารตรา 34/42 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึง
พระภักดีณรงค์ และอุปฮาดผู้ว่าที่พระรัตนวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ร.ศ. 110
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สารตรา 34/85 สารตราเมืองมหาสารคาม
ร.ศ. 110

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/7 เห็นควรแบ่งการปกครอง
ในมณฑลอิสานตั้งเป็นอีกมณฑลหนึ่งเรียกว่ามณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2454

- _____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.15.1/37 สะพานในมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2456
 _____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.18.1/1 เงินค่าราชการมณฑลอิสาน พ.ศ. 2453
 _____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.20/4 รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. 2455
 _____ เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.12/11 เงินรัชูปการจังหวัดมหาสารคาม
 พ.ศ. 2474

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.17/17 ท่าทางในจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัด
กาฬสินธุ์ พ.ศ. 2474

สมุดแห่งชาติ, หอ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153

- _____ เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144
 _____ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193
 _____ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
 _____ เลขที่ 21/4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212
 _____ เลขที่ 26 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1215
 _____ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
 _____ เลขที่ 47 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
 _____ เลขที่ 48 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211
 _____ เลขที่ 60 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
 _____ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1223
 _____ เลขที่ 84 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
 _____ เลขที่ 109 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
 _____ เลขที่ 109/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
 _____ เลขที่ 109/3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

สมุดแห่งชาติ, หอ เลขที่ 203/1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

_____ เลขที่ 256 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1221

_____ เลขที่ 156/2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

_____ เลขที่ 181 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223

1.2 เอกสารต้นฉบับที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 องค์การคำคุณฐา 2506, 302 หน้า

นายกรัฐมนตรี, สำนัก คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ผู้รวบรวม
เรื่องทรงตั้งเจ้าประเทศราชกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โรงพิมพ์สำนักทำเนียบ

นายกรัฐมนตรี 2514, 54 หน้า

มหาดไทย, กระทรวง ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 125 โรงพิมพ์โสภณ

พิพรรฒนาการ ร.ศ. 125, 253 หน้า

_____ ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 126 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ

ร.ศ. 126, 264 หน้า

_____ ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 128 โรงพิมพ์บุญถกิจ ร.ศ. 128,

318 หน้า

_____ ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทย และหัวเมือง พ.ศ. 2456

โรงพิมพ์บุญถกิจ 2456, 132 หน้า

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 : 27 มกราคม ร.ศ. 119

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ค.ท. และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก

โรงพิมพ์เคลิมิลเลอร์ 2478 เล่ม 17, 18

2. เอกสารชั้นรอง

2.1 หนังสือ วิทยานิพนธ์ วารสาร และสิ่งพิมพ์ภาษาไทยและภาษาลาว

- กมล ธิโสภา และคนอื่น ๆ พลาญชัย 2516 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานนิโงใหม่และกาชาด
จังหวัดร้อยเอ็ด สำนักงานจังหวัดร้อยเอ็ด 2515, 190 หน้า
- กรมการจังหวัด, คณะ และผู้ว่าราชการจังหวัด จังหวัดมหาสารคาม พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ โรงพิมพ์อุดม 2500, 31 หน้า
- กรมการจังหวัด, คณะ และผู้ว่าราชการจังหวัด จังหวัดร้อยเอ็ด พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ โรงพิมพ์อุดม 2500, 37 หน้า
- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนากิจกรรมนันทนาการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน่วยงานนิเทศ กรมการฝึกหัดครู 2520, 274 หน้า
- ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร 2519, 91 หน้า
- วิทยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด), พระ พงศาวดารภาคอีสาน โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง 2509, 56 หน้า
- เค็ก, จอห์น เอฟ ไทย ลาว พม่า และกัมพูชา ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ
แปล โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2520, 349 หน้า
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ "ชนบทรบธรรมเนียมประเพณีการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า"
เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
มหาสารคาม 16 - 18 พฤศจิกายน 2521 เอกสารหลายเลข 20
- ของค้ออีสาน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมบุรณ์
ทวีวัฒน์ 4 ธันวาคม 2519 โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2519, 336 หน้า
- "ประวัติบางเรื่องเกี่ยวกับภาคอีสาน" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์
อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 16 - 18 พฤศจิกายน
2521 เอกสารหลายเลข 22

จารุบุตร ชรรมวัตร อนุบาทกวีของชาวบ้าน กาฬสินธุ์ : โรงพิมพ์จินตทัศน์การพิมพ์
2526, 256 หน้า

จิตร ภูมิศักดิ์ ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะของชื่อ
ชนชาติ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย 2519, 629 หน้า

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 ปริณิธานิพนธ์ กศ.ม.
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516, 264 หน้า อักษรสำเนา

จักรพรรดิพงศ์ (จาก), พระ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มหามกุฏราชวิทยาลัย
2502, 398 หน้า

จันทรประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), พระยา ตำนานพงศาวดาร
เมืองสกลนคร จัดพิมพ์เผยแพร่โดยคณะกรรมการฝ่ายการศึกษาสโมสรไลออนส์
สกลนคร ปี 2523 - 2524 สกลนคร : โรงพิมพ์สกลนครการพิมพ์ 2523,
47 หน้า

ชาตวิทย์ เกษตรศิริ "กบฏไพร่ในสมัยอยุธยากับแนวคิดผู้มีบุญ - พระศรีอารีย์ -
พระมอญ" ธรรมศาสตร์ 9 : 1 53 - 86 กรกฎาคม - กันยายน 2522

ไชยเกนฟ้าเคน, อีริค เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 6 เที่ยวเมืองพิมายในมณฑล
นครราชสีมา แปลโดย นายประสพ อรรถยุดิ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงประชาติพิริบาล สว่างล 2468 โรงพิมพ์เฮงหลี 2468, 42 หน้า

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เทศาภิบาล คลังวิทยา 2495, 444 หน้า

ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา : ตำนานคณะสงฆ์
กรมศิลปากร 2514, 296 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พล.ร.อ.หลวงอาจณรงค์ (อิง ช่างสุวนิช) 28 กรกฎาคม
2511 โรงพิมพ์บุญส่งการพิมพ์ 2511, 356 หน้า

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1

ตอน 1 โรงพิมพ์ชาตชัย 2495, 576 หน้า

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร

และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2466, 71 หน้า

พิพากกรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 องค์การคำ

กุรุธา 2504, 206 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 องค์การคำกุรุธา

2504, 2 เล่ม

เศษ บุญนาค ขมด ร.ศ. 121 มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ไทยวัฒนาพานิช 2524, 102 หน้า

เทียม วิชาญพจน์กิจ ประวัติศาสตร์อีสาน สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

2513, 2 เล่ม

เทียม สิงห์รัฐ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์ 2499, 618 หน้า

ธวัช ปุณโณทก วรรณกรรมอีสาน โอเคียนสโตร์ 2522, 564 หน้า

"ความเชื่อพื้นบ้านสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมอีสาน" เอกสารประกอบ

การสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมพื้นฐาน : ศติความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา ณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 8 - 10 กันยายน 2526 เอกสารหมายเลข 2

ธีรชัย บุญมาธรรม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 - 2450

วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2528, 267 หน้า ถ่ายเอกสาร

นิคม จารุมณี และประทีป ชุมพล บรรณาธิการ ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน

มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม 2521, 188 หน้า

บดินทรเดชา, เจ้าพระยา อานามสนามบุตธ เล่ม 1 โรงพิมพ์อักษรบริการ 2514,

470 หน้า

บุญช่วย อัครถาวร ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญช่วย อัครถาวร 3 กันยายน

2522 ม.ป.ท. 2522, 219 หน้า

บุญรอด แก้วกัณหา การเก็บส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2411)

วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, 264 หน้า อักษรำเนา

ประนุช ทรัพย์สาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

พ.ศ. 2394 - 2475 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525,

170 หน้า อักษรำเนา

ปรีชา พินทอง ประเพณีโบราณไทยอีสาน พิมพ์ครั้งที่ 5 อุบลราชธานี : โรงพิมพ์

ศิริธรรม 2525, 491 หน้า

_____ สังขศิลป์ชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เมืองอุบลครบ 200 ปี 2523 อุบล :

โรงพิมพ์ศิริธรรม 2524, 440 หน้า

ปิยฉัตร ปิตวธม การยกเลิกระบบไพร่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) วิทยานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523, 191 หน้า อักษรำเนา

ปริญญานภิกขุ ประเพณีโบราณไทยอีสาน พิมพ์ครั้งที่ 5 อุบลราชธานี : โรงพิมพ์

ศิริธรรม 2525, 591 หน้า

ปาเลอแก้ว, สังฆราช เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร ก้าวหน้า

2516, 555 หน้า

โพธิวงศาจารย์ (คิสโส อ้วน), พระ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 18 "ว่าด้วย

ชนชาติไทย และชาติอื่น กับว่าด้วยอาชีพของชนชาวเมืองในท้องที่จังหวัดกาฬสินธุ์"

พิมพ์ในงานศพ นางวิจารณ์จำนงค์ (หิม วิจารณ์บุตร) 29 เมษายน 2472 โรงพิมพ์

โสภณพิพรรฒธนากร 2472, 66 หน้า

ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอิสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 - 2453) ปริญญาโท

กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2515, 189 หน้า อักษรย่อ

รวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับอิสานศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 2528, 134 หน้า

เมืองมหาสารคาม, เทศบาล วารสารเทศบาลเมืองมหาสารคาม : ฉบับพิเศษ

มหาสารคาม : เทศบาลเมืองมหาสารคาม 2522, 80 หน้า

ริคส์, เฟรด คัมบลิว การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยาม และพม่า แปลโดยอมร

โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง ศิวพร 2512, 235 หน้า

เรื่องเคซอนันท์, หลวง ราชพงศาวดารกัมพูชา พิมพ์ครั้งที่ 2 แพร่พิทยา 2513,
368 หน้า

วชิรญาณ, หอสมุด ตำนานพระธาตุพนม พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์โท

พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) 2466 โรงพิมพ์

โสภณพิพรรฒธนากร 2466, 34 หน้า

เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดยนิจ ทองโสภิต โรงพิมพ์

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 301 หน้า

ศรีศักดิ์ วัลลิโกม "อิสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16" เมืองโบราณ 3(1):

35 - 47 ตุลาคม - ธันวาคม 2519

"ลาวในเมืองไทย" เมืองโบราณ 6(2) : 55 - 66 ธันวาคม 2522 -
มกราคม 2523

"อิสานสมัยลพบุรี" เมืองโบราณ 3(2) : 41 - 55 มกราคม - มีนาคม
2520

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาค 1 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นาวาโทพระศรีการวิจิตร (ช้อย ชลทรัพย์) 10 พฤษภาคม 2499 โรงพิมพ์

สถาปนาแห่งรัฐบาล 2499, 432 หน้า

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่ม 3 องค์การคำคุณา 2506,
406 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5 มปท. 2460, 278 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 องค์การคำคุณา 2512, 2 เล่ม

_____ เมืองในภาคอีสาน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยา
อุกรธานี (จิตร จิตยโสธร) 9 ธันวาคม 2516 โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ 2516,
201 หน้า

_____ รวมเรื่องเกี่ยวกับขุน เขมร ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 ถึง
รัชกาลที่ 4) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพ นายโฆสิต เวระชาชีวะ
27 เมษายน 2507, 264 หน้า

_____ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ พิมพ์ครั้งที่ 4 คลังวิทยา 2515, 739 หน้า
ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศไทย โรงพิมพ์อักษรนิติ
2468, 512 หน้า

สวาท เสนามรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2512,
224 หน้า

สาร สารทัศนานันท์ หนังสือชุดสมบัติอีสาน มปป., มปท., 2 เล่ม
ศิริวัฒน์ คำวันสา ธงไทยใน 200 ปี โรงพิมพ์ศรีอนันต์ 2524, 353 หน้า

_____ ผู้รวบรวม อีสานปริทัศน์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
2523, 98 หน้า

สีดา วีระวงศ์ คัมภีร์พระตำมะสาครบ้าน (ถอดหมายเก่าของลาว) กมวันนะคดี
2499, 253 หน้า

_____ พงสาวะคานลาว กะขวางศึกษาธิการ 2500, 255 หน้า

สุเทพ สุนทรเกสัช สังคมวิทยาหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2511, 230 หน้า

สุนทรราชวงค์ (แซ่ ประทุมชาติ), พระ พงสาวดารอีสาน โรงพิมพ์ศรีหงส์

2472, 28 หน้า

สุวัทรกิจ ศิษฏกุล, ม.จ. "แผนดินสมัยหวาราวดี ซึ่งค้นพบที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัด
มหาสารคาม" โบราณคดี 3 : 302 - 314 สิงหาคม 2517

สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง

พ.ศ. 2394 - 2475 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522,

270 หน้า อักษรสำเนา

"หนังสือพื้นเวียง กลอน 7" พงสาวดารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ มปท., มปป.,

124 หน้า

หนังสือประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและ

การเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ภูมิศาสตร์อีสาน มหาสารคาม : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 2523, 277 หน้า

_____ มหาสารคาม มหาสารคาม : บริษัทการพิมพ์ 2524, 62 หน้า

อริยานุวัตร เขมจารี, พระ ผู้ปริวรรต ท้าวสีทน มหาสารคาม : อักษรทอง

การพิมพ์ 2513, 228 หน้า

_____ "คติ ความเชื่อของชาวอีสาน" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรม

พื้นบ้าน : คติความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 8 - 10

กันยายน 2526, เอกสารหมายเลข 1

_____ ท้าวคำสอน มหาสารคาม : อักษรทองการพิมพ์ 2513, 26 หน้า

อริยานุวัตร เขมจารี, พระ และคนอื่น ๆ ประเพณีและวรรณคดีเก่าของอีสาน

ศักดิ์โสภาคการพิมพ์ 2525, 96 หน้า

_____ นางแก่นนางโอ มหาสารคาม : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก

คณะมนุษยศาสตร์ มศว มหาสารคาม 2524, 103 หน้า

อริยานุวัตร เขมจารี, พระ ภูปวิวรรต เสี้ยวสวาท พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส

พระราชทานปริญญาบัตรศิลปศาสตรบัณฑิตให้บัณฑิตวิทยาลัยอริยานุวัตร เขมจารี

3 กรกฎาคม 2523 มหาสารคาม : อภิชาศึกษาพิมพ์ 2523, 61 หน้า

พิธีเถรภิเษกพระอริยานุวัตรเขมจารี มหาสารคาม : ปรีดาการพิมพ์
2524, 39 หน้า

อุตรกิจโกศล, พระ ภูตรวชารัถ ภาคว้าน้อย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระเทพวิสุทธิธารจารย์ (บุญ ปุญฺญสุริ) 2 พฤษภาคม 2514 โรงพิมพ์การศาสนา
2514, 69 หน้า

อุทัย เทพสิทธิ์า ความเป็นมาของไทย - ลาว พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์ดวงวิทยา

2516, 441 หน้า

อุคำ พรพวงษา ความเป็นมาของลาว โรงพิมพ์แสงศิลป์ 2506, 315 หน้า

2.2 หนังสือวิทยานิพนธ์ และบทความภาษาต่างประเทศ

Barnet, Sylvan, Morton Berman and William Burto. An Introduction to Literature : Fiction, Poetry, Drama. 13 rd ed., Boston : Brown and Company, 1961. 610 p.

Breazeale, Kennon. The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom. Ph.D. Dissertation Oxford : Oxford University, 1975. 243 p. Photocopied

Briggs, Lawrence Palmer. The Ancient Khmer Empire. Philadelphia : The American Philosophical Society, 1951. 295 p.

Coedes, G. The Indianized States of Southeast Asia. Walter F. Vella ed. Susan Brown Cowing trans. Kuala Lumpur : University of Malaya Press 1968. 403 p.

Hall, D.G.E. A History of South - East Asia. 4 th ed. London and Basingstoke : The Macmillan Press Ltd. 1981. 1070 p.

Hall, Kenneth R. and John K. Whitmore eds. Explorations in Early Southeast Asian History : the Origin of Southeast Asian Statecraft. Ann Arbor, Michigan : Center for South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan 1976. 358 p.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand : 1950 - 1970,
Standford, California : Standford University Press, 1971. 352 p.

Keyes, Charles F. "In Search of Land : Village Formation in the
Central Chi River Valley , Northeastern Thailand", Contributions
to Asian Studies. V.IX. 1976.

④ Isan : Regionalism in Northeastern Thailand, New York :
Southeast Asia Program, Dept. of Asian Studies, Cornell University,
1967. 86 p.

_____ "The Origin of Huamuang Thung and Roi - Et". เอกสาร

ประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

มหาสารคาม 16 - 18 พฤศจิกายน 2521 เอกสารหมายเลข 7

Lawell, Sarah N. Critics of Consciousness : The Existential Structure
of Literature. Cambridge, Mass : Harward University Press, 1968.
281 p.

Paitoon Mikusol Social and Cultural History of Northeastern Thailand
from 1868 -- 1910 : A Case Study of the Huamuang Khamen Padong
(Surin, Sangkha and Khukhan) The Ph.D. Dissertation, Department
of Anthropology, University of Washington, 1984. 257 p. Photocopied.

Pisit Charoenwongsa and M.C. Subhadradis Diskul. Thailand Geneva :
Nagel 1978. 256 p.

Scott, Wilbur Stewart. Five Approaches of Literary Criticism : An
Arrangement of Contemporary Critical Essays, New York : Collier Books,
1962. 351 p.

Sila Viravong. History of Laos. Trans. from the Lastian by the
U.S. Joint Publications Research Service, New York : Paragon
Book Reprint Crop, 1964. 147 p.

Skinner, William G. Chinese Society in Thailand : An Analytical
History. New York : Cornell Univeristy Press, 1957. 459 p.

Smith, R.B. and W. Watson eds. Early South East Asia. New York,

Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1979, 561 p.

Wales, H.G. Quaritch. Ancient Siamese Government and Administration.
New York : Paragon Book Reprint - Crop, 1956. 265 p.

⑦ — Dvaravati : the Earliest Kingdom of Siam. London : Bernard
Quaritch Ltd., 1969. 149 p.

— Prehistory and Religion in South East Asia. London :
Bernard Quaritch Ltd., 1957. 180 p.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
 รายนามเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

1. จารยแก้ว	2261 - 2277
2. ทาวมึก	2277 - 2293
3. ทาวทน	2293 - 2317
4. พระรัตนวงศา (เชียง)	2318 - 2330
5. พระรัตนวงศา (สุน)	2331 - 2335
6. พระรัตนวงศา (อน)	2335 - 2345
7. พระรัตนวงศา (โอะ)	2345 - 2372
8. พระรัตนวงศา (พู)	2372 - 2396
9. พระรัตนวงศา (ศาล)	2396 - 2401
10. พระรัตนวงศา (เสน)	2401 - 2410
11. พระรัตนวงศา (คำผาย)	2411 - 2420
12. พระรัตนวงศา (คำสิงห์)	2420 - 2428
13. พระรัตนวงศา (อำคา)	2437 - 2449
14. พระรัตนวงศา เมืองแพน (อื่น)	2450 - 2451

ที่มา : พระยาพิชัยวงศ์ (เหลา ฅ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน
 หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม ฅเนจร) "พงศาวดาร
 หัวเมืองมณฑลอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3
 กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการมหาดไทย ร.ศ. 125
และ ร.ศ. 126

รายนามเจ้าเมืองร้อยเอ็ด

1. พระขัติยวงษา (ทน) 2318 - 2326
2. พระยาขัติยวงษา (สีลัง) 2326 - 2389
3. พระขัติยวงษา (คำมิ่งหรือราชวงศ์อินทร์) 2394 - 2394
4. พระขัติยวงษา (จัน) 2408 - 2419
5. พระขัติยวงษา (สาร์) 2420 - 2425
6. พระขัติยวงษา (เลื้อ) 2429 - 2425)
7. พระขัติยวงษา (เพา) 2429 - 2433
8. พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) 2448 - 2451

ที่มา : พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) พงศาวดารภาคอีสาน
หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปรีดิฯ) "พงศาวดาร
หัวเมืองมณฑลอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3
กมล ธิโสภณ และคนอื่น ๆ พลาญชัย 2516 หน้า 8 - 9

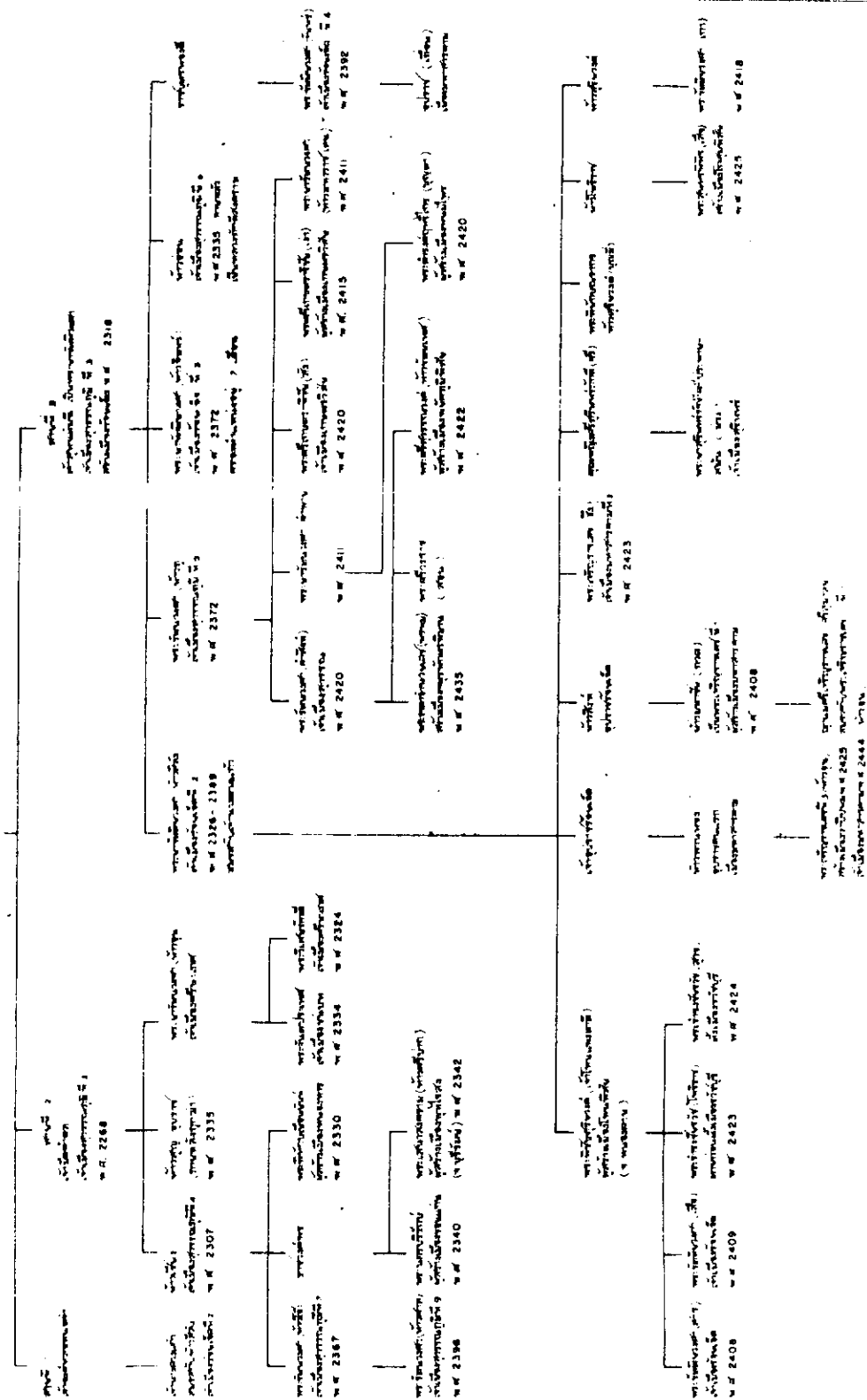
รายนามเจ้าเมืองมหาสารคาม

1. พระเจริญราชเดช (ท้าวกวค หรือท้าวมหาไชย) 2408 - 2422
2. พระเจริญราชเดช (ฮึง) 2423 - 2443
3. พระเจริญราชเดช (ฮุน ภาณุทนต์ ฅ มหาสารคาม) 2444 - 2455

ที่มา : บุญช่วย อัครถาวร ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม
และผลงานต่าง ๆ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 นายบุญช่วย อัครถาวร 3 กันยายน 2522

สายส่งกำลังของจรวดนำวิถี

จางยงแกว (พ.ศ. 2252)

ภาคผนวก ก

แบบแผนและระบบการปกครองของอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุต
ล้านช้างเวียงจันทน์

ตามแบบแผนการปกครองของอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง
เวียงจันทน์ได้จัดตำแหน่งหน้าที่ของกลุ่มผู้ปกครองไว้ดังนี้

1. ฝ่ายแผ่นดิน ประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ เจ้าอุปฮาด เจ้าวางวงศ์
เจ้าราชบุตร
2. เสนาฝ่ายขวา มี 10 พญา คือ เมืองแสน เมืองขวา เชียงเหนือ
เมืองฮาม เชียงสา พันนา สองเมือง นาเหนือ หนองนา น้ำสูง
3. เสนาฝ่ายกลาง มี 7 พญา คือ เมืองกลาง พระชุม พระโยธา
ชานน ศรีพิชฌาม ศรีสมุทร ศรีสุนนท์
4. เสนาฝ่ายซ้าย มี 10 พญา คือ เมืองจัน เมืองซ้าย เชียงใต้
เมืองปาก ส่าชา เมืองคุก พันหลวง อีไล นาใต้ เมืองแพน
5. พวกทหาร มี 6 พญา คือ สุโผ คำมูล เวียงแก เวียงคำ อุปราชา
หมื่นเสมอใจ
6. พวกหมื่นพวกมะโง่งตั้งลอนนรรถธรรม (ราชบัณฑิต) มี 10 พญา
คือ ชามุนตรี ขาโนชิต ชามาก ขาเนตร ขาทิพรส ชากำนัน มหาโมชิต ราชวัตร
อุททามุนตรี แสนไชยพงยศ
7. หัวหน้าพวกคัพพะชุม (พวกเสพ) มี 3 พญา คือ พระละคอน
พลเสพขวา พลเสพซ้าย
8. หัวหน้าพวกมหาคเล็ก มี 2 พญา คือ นักภูมิ คำชมพู
9. หัวหน้าพวกรักษาศักดิ์ มี 4 พญา คือ ขาบรรทม ขามะฮาช
คำเพียงคา ราชอาสน์

10. หัวหน้าพวกจำพวก มี 4 พญา คือ พลเคษา ชากักดิ์ ซาหลาบคำ
องค์บุตร
11. หัวหน้าฝ่ายรักษากองหลวง มี 4 พญา คือ นักพุททวงศ์ มหาโคตร
หมั่นองค์ไชยยา อัครราช
12. หัวหน้านายเวรรับแขกเมือง มี 4 พญา คือ ศรีสุธรรม แยกขวา
แยกซ้าย ซามุสม
13. หัวหน้าฝ่ายคลังหลวง มี 5 พญา คือ ราชโคตร ศรีทะคลัง แสนจันทร์
ศรีสุทัง แสนยศ
14. เพี้ยอ่านหนังสือถวาย มี 4 พญา คือ แป่วคง ซาภิรม แก้วลม่อน
ลมเกลย

ที่มา : สีส่า วีระวงศ์ คัมภีร์พระตำมะสาครโบราณ (ถอดหมายเหตุของด้าว)
หน้า 12 - 14

โครงสร้างตำแหน่งข้าราชการตามแบบแผนการปกครองของหัวเมือง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูปการปกครอง

ตามแบบแผนการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและหัวเมือง
ต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้กำหนดตำแหน่งข้าราชการในแผนกต่าง ๆ
ดังนี้

1. อาญาสี่ : เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร
2. ผู้ช่วยอาญาสี่ : ท้าวสุริยะ หรือท้าวขัติยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร
และท้าวสิทธิสาร
3. เสนาฝ่ายขวา : เมืองแสน เมืองขวา เมืองฮาม เมืองปาก
นาเหนือ เชียงษา พันนา สองเมือง เชียงเหนือ
4. เสนาฝ่ายซ้าย : เมืองจัน เมืองซ้าย เมืองทอง เมืองคุก
เชียงใต้ ลักขวา พันหนอง นามสูง
5. เสนาฝ่ายกลาง : เมืองกลาง เมืองแพน พระชุม พระโยธา
ชานนท์ ชานนคร ศรีศัทมาลย์ ศรีสมุทร ศรีสุนันท์
6. เสนาฝ่ายทหาร : สุโผ คำมูล เวียงแก เวียงคำ อุมัธดา
อาสา 6 เหล่า หมื่นเสนีวะใจ หมื่นหน้า หมื่นวิไล
7. พรหมมทั้งสิบ : มหามุณี ชามุณี มหามุณี ชาทิพศต ชามาตย์
ชากำนัน พี่พระเนตร ราชวัค อูพามุณี ชานินิต
8. ชาวที่ทั้งแปด : ชาศินแทน ชามันทม ชามรุต ชาศินเที่ยง ราชบุสม
คำเทียบตา ราชวัค ฮากสะฮาก ศรีสุธรรม
9. นายเวรทั้งสี่ : ศรีสุธรรม พันโนฤทธิ พันโนราช ชามุสม
10. กองในรักษา : มหาเสนา พระลคร พลศักดิ์ขวา พลศักดิ์ซ้าย
องคทั้งแปด วงษ์ลคร วงษ์ไชยา เชียงษา ศรีรักษา

11. คำรวจหน้า-ขวา : ศรีจันทร์ ไชยทัต พลเกษตร วงษ์กร
ซ้ายทั้งแปด วิชากร แก้วอาสา ชันอาสา หงอาสา
12. คำรวจหลัง-ขวา : ชารักดิ์ ชาหลาบคำ ชากร ชาลกร
ซ้ายทั้งแปด ชันขวา ชันซ้าย ชาทองยศ คคทะภาไชย
13. กองกลางหมวก : พุทธวงษ์ มหาโคต หมื่นไชยวงษา อรรคธาดา
หลวง อรรควงศ์ สุวรรณวงศ์ ไชยวงษ์ ศรีสุวรรณ
14. พวกรักษาลัง : ราชโกษ แสนจัน ศรีสุทนต์ ศรีหาควัง
จำนายสิ่งของ ราชสมบัติ หอมสมบัติ ศรีสมบัติ รักษาสมบัติ
15. พวกรักษาคณโทษ : จำเมือง อันตะกุ่มพัน ชันชญาไชย ไทบาล
ชันอาสา ชันอาสา หานเพชรลัก อรรคเคชา
16. พวกรักษานาง : สิทธิพระโพธิ์ เพี้ยโพธิ์ เทพชาลี นามชาติ
ชาวหลวง แสนนายเกวียน หมื่นซ้าย เพี้ยจ่าย
17. พวกรักษาแสงปืน : กรมแสง เพชรสงคราม เลขน้อย แสงอาวุธ
แก้วหมื่นเมือง เรืองฤทธิ์ ศรีสงคราม ลามโยธี
18. นายประทุทั้งสี่ : ฉาบสัจจุ พลพานี พลเทพ รามโยธี
19. พวกขาคณโทษทั้งสี่ : เพี้ยสุน เพี้ยวัง เพชชญา แสนแกว
20. พวกโหรทั้งสี่ : ศรีนาวา ผ่านกร ชันขวา ชันซ้าย
21. พวกช่างคำหลวง : สุวรรณสำอางค์ สุวรรณจักรคำ สุวรรณไมตรี
สุวรรณพิจิตร
23. พวกช่างเหล็กหลวง : แสนแกว แสนแก้ว หมื่นอาวุธ
24. พวกช่างไม้หลวง : พิศณุกรรม ปัญญากรรม ปัญญานิมิตร สอดระปัญญา
สัพพะช่าง
25. พวกขุนหนังสือ : แป้วคุมคา สัทธาภิรมย์ แก้วลม่อน ลมทะเลียม

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ 9/259
สำเนาบัญชีทางวาทาเพียกรรมกรและเลขด้วย เงินด้วยเมืองอุบล

ภาคผนวก ง

ตำแหน่งข้าราชการบริเวณ, จังหวัค และมณฑลร้อยเอ็ด

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๙ - ๒๔๖๙

(เฉพาะเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ และมหาสารคาม)

๑. บริเวณร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๐)

บริเวณ	ข้าหลวงตรวจการ	พระพิณิจสารา (ทับทิม	๒๔๔๓ - ๒๔๔๖
	บริเวณ	บุญยรัตนพันธ์)	
		หลวงอนรรฆนารณภักดิ์	๒๔๔๖ - ๒๔๕๐
		(สนั่น)	
เมืองร้อยเอ็ด	ผู้ว่าราชการเมือง	พระยาชัยวงษา (เหลา)	๒๔๔๖ - ๒๔๕๐
	ปลัดเมือง	ว่าง	-
	ยกกระบัตรเมือง	พระสท้านันท์ประชาธร	๒๔๔๗ - ๒๔๕๐
		(แสง)	
	ผู้ช่วยราชการเมือง	ราชบุตร (อุท)	๒๔๔๗ - ๒๔๕๐
	ผู้ช่วยราชการเมือง	หลวงไชยเกษตรานุรักษ์	๒๔๔๗ - ๒๔๕๐
		(โท)	
เมืองสุวรรณภูมิ	ข้าหลวงกำกับ	ขุนมณฑลานุการ (ชม)	๒๔๔๖ - ๒๔๕๐
	ราชการเมือง		
	ผู้ว่าราชการเมือง	พระรัตนวงศา (อำคา)	๒๔๓๗ - ๒๔๔๙
		เมืองแพน (อิน)	๒๔๕๐ - ๒๔๕๑
	ปลัดเมือง	หลวงรัตนวงศา (ผึ้ง)	๒๔๔๖ - ๒๔๕๐
	ยกกระบัตรเมือง	ว่าง	-
	ผู้ช่วยราชการเมือง	ว่าง	-

เมืองมหาสารคาม	ข้าหลวงกำกับราชการ พระเจริญราชเดช (อุ่น)	2446 - 2450
เมือง		
ผู้ว่าราชการเมือง	ว่าง	-
ปลัดเมือง	อุปฮาด (เถื่อน)	2447 - 2450
ยกกระบัตรเมือง	ท้าวสุวรรณกุมาร (บุญมา)	2447 - 2450
ผู้ช่วยราชการเมือง	ท้าวเถื่อน	2447 - 2450
ผู้ช่วยราชการเมือง	ท้าวหลา	2447 - 2450

2. จังหวัดร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2450 - 2455)

	ปลัดมณฑลประจำ	พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิ	2450 - 2455
	จังหวัด	(จาบ)	
	ปลัดจังหวัด	พระยาชัยวงษา (เหลา)	2450 - 2455
	ยกกระบัตรจังหวัด	ขุนมณฑลานุการ (ชม)	2450 - 2455
	รองปลัดจังหวัด	หลวงสตากรกิจประชาบาล	2450 - 2455
		(เลี้ยง)	
เมืองร้อยเอ็ด	ผู้ว่าราชการเมือง	ว่าง	-
	ปลัดเมือง	พระสคานันท์ประชาธร	2450 - 2455
		(แสด)	
	ยกกระบัตรเมือง	ว่าง	-
	ผู้ช่วยราชการเมือง	ราชบุตร (อุทา)	2450 - 2455

เมืองสุวรรณภูมิ	ผู้ว่าราชการเมือง	ว่าง	—
	ปลัดเมือง	หลวงรัตนวงศา (นึ่ง)	2450 — 2455
	ยกกระบัตรเมือง	ว่าง	—
	ผู้ช่วยราชการเมือง	ว่าง	—
เมืองมหาสารคาม	ผู้ว่าราชการเมือง	พระเจริญราชเดช (อุ่น)	2451 — 2455
	ปลัดเมือง	อุปฮาด (เถื่อน)	2451 — 2455
	ยกกระบัตรเมือง	ท้าวสุวรรณกุมาร (บุญมา)	2451 — 2455
	ผู้ช่วยราชการเมือง	ว่าง	—

3. มณฑลร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2455 — 2459)

	สมุหเทศาภิบาลมณฑล	ม.จ. ชำรงศิริ	2455 — 2457
	ปลัดมณฑล	พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิ (จาก สุวรรณทัต)	2455 — 2459
	ยกกระบัตรมณฑล	หลวงไชยประจักษ์ (กรุข)	2456 — 2459
จังหวัดร้อยเอ็ด	ปลัดมณฑลประจำจังหวัด	ว่าง	—
	ปลัดจังหวัด	ว่าง	—
	ยกกระบัตร	หลวงสุนทรนุชิต (เจริญ)	2455 — 2457
	ตำแหน่งพิเศษ	พระศาสดาอำนวยเดช (พรม) พระสท้านันท์ประชาทร (แอก)	

หลวงรัตนวงษา (ฝั่ง)
หลวงไชยเขกสถานรักษ์
(โท)
ขุนสนิทอุกรการ (ทองคี่)

จังหวัดมหาสารคาม	ปลัดมณฑลประจำ จังหวัด	ม.จ.นพมาศ นวรัตน์	2455 - 2459
	ปลัดจังหวัด	หลวงชาญรัฐกิจ (เขย)	2455 - 2459
	ยกกระบัตร	ขุนรักษาราชการ (สร้าง)	2455 - 2459
	ตำแหน่งพิเศษ	พระเจริญราชเดช (อุ้น) พระศรีสุวรรณวงษา อุปฮาดเลื่อน ท้าวหลา หลวงสารทลกิจอนันต์ (ทวน) หลวงสารพันกิจอนันต์ (สาร)	

ที่มา : กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. 125,
126, 128

และ กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการมหาดไทยแลหัวเมือง
พ.ศ. 2456, 2457

ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณแม่น้ำชีตอนกลางระหว่างพ.ศ. 2325-2443

บทคัดย่อ

ของ

วิโรจน์ หีบแก้ว

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2529

ชาวลาวจากนครจำปาศักดิ์ก็อพยพเข้ามาตั้งชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเมื่อประมาณ พ.ศ. 2261 ด้วยเหตุนี้หัวเมืองบริเวณดังกล่าวจึงมีแบบแผนทางสังคมการเมืองและการปกครองเหมือนแบบแผนของลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เมื่อรัฐบาลปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในปี พ.ศ. 2435 จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและการปกครองขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง แต่การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพียงผลกระทบทางอ้อมจากการปฏิรูปเท่านั้น เพราะรัฐบาลมุ่งปฏิรูปหัวเมืองชายเขตพระราชอาณาจักรก่อนเพื่อป้องกันการค้าฝิ่นและรักษาเอกราชของชาติไว้เป็นสำคัญ ความสำคัญของหัวเมืองบริเวณดังกล่าวในฐานะที่เจ้าเมืองกรมการมีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลไม่มีผลทำให้รัฐบาลปฏิรูปและส่งเสริมบทบาทของหัวเมืองบริเวณดังกล่าวให้เป็นศูนย์กลางการปฏิรูปโดยตรงแต่อย่างใด

เมื่อปัญหาการค้าฝิ่นและฝิ่นมอญคลาญลงรัฐบาลก็เริ่มสนใจปฏิรูปการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางโดยตรงโดยการตั้งหัวเมืองเหล่านี้ขึ้นเป็นมณฑลร้อยเอ็ดเมื่อ พ.ศ. 2455 เป็นผลให้สภาพหัวเมืองบริเวณดังกล่าวเปลี่ยนไปจากเดิมเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ได้มีการสร้างถนนและสะพานอย่างกว้างขวาง เมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้นจึงมีผลให้การค้าขายตัว มีการซื้อสินค้าจากภาคกลางเข้าไปจำหน่ายในท้องถิ่นเป็นผลให้ประชาชนเริ่มมีพฤติกรรมการบริโภคเลียนแบบภาคกลาง แต่ผลผลิตจากท้องถิ่นได้ส่งไปขายให้ตลาดภายนอกโดยผ่านเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเวลานั้น ส่วนสภาพสังคมนั้นรัฐบาลได้นำการศึกษาแบบโรงเรียนเข้าไปจัดในท้องถิ่น จึงทำให้วัฒนธรรมจากภาคกลางแพร่เข้าไปประสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่น และทำให้ประชาชนได้รับการปลูกฝังให้เกิดความรู้สึกเป็นไทย การยกเลิกระบบไพร่และทาสเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในระดับพื้นฐาน ประชาชนที่เคยเป็นไพร่ทาสได้กลายเป็นเสรีชน และเป็นผลให้มีการ

เคลื่อนย้ายแรงงานโดยเสรี ในด้านการปกครองระบบการปกครองไทยได้เข้า
แทนที่การปกครองแบบลาวที่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้ใช้ปฏิบัติอยู่ จึงนับ
ได้ว่าหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้ถูกกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐอย่าง
สมบูรณ์นับแต่นั้นมา

A HISTORY OF NORTHEASTERN THAILAND : THE CENTRAL CHI RIVER VALLEY,

B.E. 2325 - 2443

AN ABSTRACT

BY

WIROT HEEBKAE0

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1986

The Laotians from Champasak had immigrated to settle their communities in the Central Chi River Basin in, approximately, B.E. 2261. As a result, the political, social and administrative patterns of this region were similar to those of Laos on the left bank of the Mekhong. When the Thai government reformed provincial administration in B.E. 2435, changes occurred in the Central Chi River Basin on economic, social, political and administrative aspects. However, these changes were only the indirect result of the reform. This is because the primary purpose of the reform was to strengthen the northeastern border region in order to encounter any encroachment that the French might contemplate, as any interference from the latter toward the northeastern border region at that time would have the effect as a threat to the national independence. The fact that the local rulers of the Central Chi River Basin were loyal to the Thai court did not induce the central government to make any direct reform of this region, nor give it any special significance.

Only after the threat from the French had lessened, did the government begin to initiate a direct reform in the Central Chi River Basin. The reform took place when the government promoted the muang in this region to be monthon Roi-et in B.E. 2455. This brought about many changes in the area.

The government constructed roads and bridges which facilitated communication and, as a result, eased commerce. Goods from Bangkok began to pour into the region. However, local products

were not sold directly to Bangkok; they went instead through Nakornratchasima which was the trading center of the northeast at that time.

As for social aspect, the government introduced formal school system to this region. Through formal education, central Thai culture was spread and mixed ~~with~~ local culture, creating the feeling of Thainess among the Central Chi River Basin populace. Another fundamental social change was the abolition of phrai and slaves. The result of the abolition was free labor movement, since both phrai and slaves were liberated from their traditional obligations that had bound them to a geographic area.

As for administrative aspect, the government replaced the traditional Laotian administrative style practiced in the region thus ~~for~~ with the central Thai system.

The overall result of this reform was the integration of the Central Chi River Basin into the Thai Kingdom.